

Полтавський національний педагогічний
університет імені В. Г. Короленка

Кафедра всесвітньої історії та
методики викладання історії

ДУХОВНІ, ПОЛІТИЧНІ ТА ОСВІТНІ ПРАКТИКИ В СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА

**Збірник наукових праць
за матеріалами доповідей і повідомлень
дванадцятого Всеукраїнського
науково-практичного семінару
з міжнародною участю
«Актуальні питання всесвітньої історії
та методика їх викладання»**

25-26 березня 2021 року

Полтава
2021

УДК 27-565.9:(477)«712»

Е 72

Духовні, політичні та освітні практики в соціально-культурному розвитку людства: збірник наукових праць за матеріалами доповідей і повідомлень дванадцятого Всеукраїнського науково-практичного семінару з міжнародною участю «Актуальні питання всесвітньої історії та методика їх викладання», 25-26 березня 2021 року. Полтава: ІВЦ ПНПУ, 2021. 205 с.

Редакційна колегія:

К. і. н., доц. Тронько Т. В. (головний редактор), к. і. н., доц. Бесєдіна Н. В., к. і. н., доц. Вільховий Ю. В., к. пед. н., доц. Год Н. В., к. і. н., доц. Лахно О. П. (заступник головного редактора), асист. Лобода Д. О. (заступник головного редактора), ст. викл. Рибачук В. О.

Від редакційної колегії: автори несуть особисту відповідальність за повноту висвітлення вибраного питання, системність викладу, достовірність наведених фактів та їх автентичність, правильне цитування, написання власних імен, назв тощо.

*Рекомендовано до друку вченою радою
Полтавського національного педагогічного
університету імені В. Г. Короленка
27 травня 2021 року, протокол № 12*

© ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2021

© Колектив авторів, 2021

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І

ДУХОВНІ АСПЕКТИ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ: ІСТОРИЧНІ РЕТРОСПЕКТИВИ

Лахно Олександр

СПРОБИ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ СПІЛКИ ЦЕРКОВ ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ
ХРИСТІЯН-БАПТИСТІВ У ПЕРІОД ГОРБАЧОВСЬКОЇ
ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
(1985-1991 РОКИ) 6

Назаренко Неля, Шелупахіна Тетяна

ЕВОЛЮЦІЯ МУЗИЧНО-ЕСТЕТИЧНИХ ІДЕЙ В ІСТОРІЇ
ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ: ВІД АНТИЧНОСТІ
ДО НОВОГО ЧАСУ 21

Цебрій Ірина

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТРАДИЦІЇ СТАРОДАВНІХ ШУМЕРІВ 31

Вільховий Юрій

ЧЕРНЕЧІ ОРДЕНИ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ
В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ:
ПИТАННЯ ВИНИКНЕННЯ І КЛАСИФІКАЦІЇ 38

Рибачук Віктор

КІНІКИ – ВІДМОВА ВІД КУЛЬТУРИ ЧИ
«ПРОЛЕТАРСЬКА КУЛЬТУРА НИЗІВ»? 57

РОЗДІЛ ІІ

ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК І ПОЛІТИЧНІ СИСТЕМИ КРАЇН СВІТУ

Концевенко Ілья

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ РЕЗОЛЮЦИИ 181 ГА ООН
И РЕЗУЛЬТАТЫ ЕЕ ПРИНЯТИЯ 63

Діптан Ірина

«НАРОД», «НАЦІЯ», «НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР»:
АНАЛІЗ ВУЗЛОВИХ ПРОБЛЕМ ЕТНОНАЦІЄТВОРЕННЯ
У НАУКОВОМУ ДОРОБКОВІ
І.П. ЛИСЯКА-РУДНИЦЬКОГО 67

Кузьменко Наталія

ПРОГНОЗОВАНІ НАСЛІДКИ BREXIT:
ВИКЛИКИ ТА МОЖЛИВОСТІ 77

Лобода Дмитро

РОСІЙСЬКИЙ ДЕСТАБІЛІЗАЦІЙНИЙ ЧИННИК
У ПОЛІТИЧНОМУ РОЗВИТКУ КРАЇН АФРИКИ
НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ 83

Лузгина Ирина

ЭВОЛЮЦИЯ КУРДСКОЙ ПРОБЛЕМЫ В ТУРЦИИ
В XXI ВЕКЕ 99

Макаревич Виктория

ХАРАКТЕР И ОСОБЕННОСТИ ДИПЛОМАТИИ
МУАММАРА КАДДАФИ 105

Мацулевич Евгения

РАЗВИТИЕ ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОГО КУРСА
РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ НА ЕВРОАТЛАНТИЧЕСКОМ
НАПРАВЛЕНИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 1990-Х ГГ. 110

Михтуненко Вікторія

СУПЕРЕЧНОСТІ ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ 115

Рожкова Людмила

ПІДСУМКИ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
АДМІНІСТРАЦІЇ 45 ПРЕЗИДЕНТА США
ДОНАЛЬДА ТРАМПА (2017-2021 РР.) 122

Моцак Світлана

ЕКОНОМІЧНА ЕКСПАНСІЯ США НА ДАЛЕКИЙ СХІД
У 1895-1897 РОКАХ 128

Шрамук Елизавета

ДИПЛОМАТИЯ Ш.М. ДЕ ТАЛЕЙРАНА
НА ВЕНСКОМ КОНГРЕССЕ 135

Бесєдіна Наталія

КРАХ ТРАДИЦІЙНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ У КИТАЇ
ТА ЙОГО НАСЛІДКИ (ЗА СПОГАДАМИ ПУ І) 139

Вільховий Юрій

КИЇВСЬКА ОБОРОННА ОПЕРАЦІЯ ЯК ВАЖЛИВА ЛАНКА КРАХУ СТРАТЕГІЇ НІМЕЦЬКОГО ПЛАНУ «БАРБАРОССА»	152
---	-----

РОЗДІЛ III ІСТОРІЯ ОСВІТИ В ЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ РОЗВИТКУ

Басенко Руслан

«ХВАЛЯТЬ ДІТЯМ ДОБРУЮ НАУКУ»: ЯКІСТЬ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ РАНЬОМОДЕРНОЇ МОЛОДІ В НОРМАТИВНОМУ ДИСКУРСІ ЄЗУЇТСЬКОГО КУРИКУЛУМУ «RATIO STUDIORUM»	167
--	-----

Год Наталія

ІДЕЙНО-СВІТОГЛЯДНИЙ КОНТЕКСТ РЕНЕСАНСНОГО ГУМАНІЗМУ ТА ПРОТЕСТАНТСЬКОЇ РЕФОРМАЦІЇ У РОЗВИТКУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ШКІЛЬНИЦТВА (XIV-XVII СТ.)	185
--	-----

Тронько Тетяна

ПРИВАТНА ТА ГРОМАДСЬКА БЛАГОДІЙНІСТЬ В ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ЗАКЛАДІВ СЕРЕДНЬОЇ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ МІНІСТЕРСТВА НАРОДНОЇ ОСВІТИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX СТОЛІТТЯ)	193
--	-----

РОЗДІЛ І

ДУХОВНІ АСПЕКТИ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ: ІСТОРИЧНІ РЕТРОСПЕКТИВИ

*Лахно Олександр Петрович,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
всесвітньої історії та методики викладання історії
ПНПУ імені В. Г. Короленка*

СПРОБИ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ СПІЛКИ ЦЕРКОВ ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТІЯН-БАПТИСТІВ У ПЕРІОД ГОРБАЧОВСЬКОЇ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (1985-1991 РОКИ)

Із середини 1980-х рр. активно продовжувалася цілеспрямована антирелігійна політика радянської держави – якщо не ліквідувати, то хоча б «одержавити» релігію. Це чітко засвідчували відносини між владою та віруючими. Якщо у взаєминах із Всесоювною Радою Євангельських християн-баптистів (ВР ЄХБ) був більш-менш повний консенсус, то відносно Спільки церков Євангельських християн-баптистів (СЦ ЄХБ) органи влади активно включали всі механізми репресивно-каральної машини. Зокрема це розгони богослужінь, штрафи, адміністративні арешти на 5, 10 чи 15 діб, неправдиві протоколи та акти, конфіскації майна, кримінальні справи, арешти, суворі вироки, часто за вигаданими звинуваченнями, важкі умови утримання у в'язницях і таборах (там віруючих били, катували, необґрунтовано утримуючи у штрафних ізоляторах та приміщеннях камерного типу, позбавляли передач, побачень, отоварювання грошей тощо). Практикували також фабрикування, за вказівками органів КДБ, нових кримінальних справ на віруючих церкви ЄХБ, які перебували в місцях позбавлення волі, попередню підготовку лжесвідків із судимих кримінальних злочинців (за їх показами в'язні-баптисти отримували нові терміни) тощо.

Передовсім владні структури переслідували керівний орган опозиційної церкви — Раду церков Євангельських християн-баптистів (РЦ ЄХБ). Зокрема, у 1985 р. посилили розшук голови РЦ Г. Крючкова, який здійснював керівництво у важких умовах,

далеко від дому та сім'ї. Значна кількість залізничних кас країни, інші установи мали його світлина [9, арк. 2].

Майже увесь склад РЦ ЄХБ упродовж 1985-1986 рр. перебував у в'язницях, таборах чи на засланні [28, с. 342-343]. Тих, чий термін ув'язнення закінчувався, не звільняли; їм продовжили терміни за сфабрикованими кримінальними справами. Така доля спіткала І. Антонова, М. Батуріна, Я. Іващенко, О. Козорезова, Г. Костюченка, В. Маркевича, Д. Мінякова, П. Ритікова, П. Румачика, Я. Скорнякова, М. Хорєва [9, арк. 3-6].

Упродовж 1985 р. особливо жорстоких переслідувань зазнала Рада родичів в'язнів Євангельських християн-баптистів (РРВ ЄХБ), яку складали багатодітні матері, чоловіки яких були неодноразово засуджені за віру в Бога до різних термінів позбавлення волі. Діяльність РРВ не можна назвати підпільною. Це помітно хоча б із того, що її представники відкрито подавали клопотання до керівництва країни про нормалізацію відносин між атеїстичною державою та церквою ЄХБ, шляхом припинення незаконних дій щодо віруючих представниками органів влади на місцях і в центрі. Рада отримувала копії листів-клопотань, телеграм і термінових повідомлень від віруючих, а оригінали заяв останні спрямовували безпосередньо до центральних та місцевих органів влади. Усі такі заяви Рада вміщувала в «Бюллетенях Совета родственников узников ЕХБ».

Про ставлення місцевих органів влади до віруючих церкви ЄХБ, їх заяв і клопотань красномовно свідчить голова міської ради м. Ківерці Волинської обл. М. Туровська. Під час судового засідання вона цинічно заявила: «Я — радянська влада, мені дано право робити з вами все, що мені заманеться, і за це я відповідати не буду. Що в акті я напишу на будь-кого з вас, — мені повірять, а не вам, хоча ваші скарги і підписують по 80 чоловік, та хіба ви люди, та на вас взагалі ніхто не звертає уваги!» [17, с. 18]. Мабуть, краще було б, якби представники влади дійсно не звертали уваги, аніж така «увага» з боку владних органів до віруючих...

Незважаючи на переслідування, РРВ ЄХБ продовжувала клопотати перед представниками центральних органів управління республік, Союзу, а також перед різними міжнародними організаціями. Суть цих клопотань зводилася до

таких пунктів: припинення утисків і фізичного знищення опозиційних віруючих; знущань із тих членів церкви ЄХБ, які знаходилися в місцях позбавлення волі; заборона фабрикування нових кримінальних справ на засуджених; термінове звільнення з місць позбавлення волі повторно засуджених та віруючих пенсійного віку, з метою уникнення смертельних випадків в умовах виправно-трудоих таборів; зміна законодавства про культі; перегляд справ повторно засуджених віруючих церкви ЄХБ без звільнення та засуджених за ст. 142 КК РРФСР і відповідними статтями союзних республік; створення компетентної комісії із неупередженої перевірки умов утримання віруючих в'язнів; надання можливості віруючим в'язням мати Біблію для особистого користування; скасування нагляду, накладеного на звільнених віруючих громад ЄХБ і не застосування його в подальшому [5, с. 6; 22, с. 6-7].

Члени РРВ ЄХБ також зазнавали переслідувань. Органи прокуратури, міліції та КДБ вилучали у них копії документів і бюлетені, у подальшому використовуючи в судах для звинувачення віруючих у негативному зображенні радянської дійсності.

У цьому плані досить показова доля голови РРВ ЄХБ О. Козорезової (очолювала Раду з 1979 р.) [27]. Після відкриття кримінальної справи за ст. 138, ч. II, ст. 187, ч. I та ст. 209, ч. I Кримінального кодексу УРСР вона була змушена піти з дому (Ворошиловград, зараз — Луганськ). 15 липня 1985 р. Ворошиловградська обласна прокуратура підписала санкцію на її арешт і оголосила всесоюзний розшук. Варто зазначити, що Олександра Тимофіївна була матір'ю десяти дітей, до того ж троє з них — неповнолітні; один із синів (у віці 23 р.) — інвалід I групи, 14-річна донька хвора на важку форму цукрового діабету, який розвинувся у результаті сильного переляку під час обшуку. Таким чином, ці діти залишилися сиротами, без матері та батька [15, с. 16-18].

Подібна ситуація була і з іншим членом РРВ ЄХБ У. Германюк. Її заарештували 23 липня 1985 р. у с. Владіміровка Сакського району Кримської обл. і тримали в слідчому ізоляторі Харкова [18, с. 28-29]. У. Германюк — мати п'ятьох дітей, пенсіонерка, хвора жінка, але органи прокуратури тривалий час приховували її місцезнаходження від дітей. Діти клопотали про

звільнення матері, їздили на прийом до Прокуратури СРСР, до Президії ВР СРСР, але суд над нею все одно відбувся. Він проходив на території воєнного заводу в м. Дергачі Харківської обл. упродовж 18-19 вересня 1985 р.

У. Германюк засудили до 3 років позбавлення волі. У провину їй поставили керівництво та організацію зібрань віруючих. РРВ ЄХБ у своїй інформації, перелічуючи захворювання У. Германюк (гіпертонія II ступеня, ішемія, атеросклероз, порок серця, хронічний бронхіт, нирково-кам'яна хвороба та хронічний гастрит [16, с. 53]), робить висновок, що «органи КДБ, визначивши цій хворій літній жінці такий суворий термін, розраховують на те, щоб прискорити настання її смерті у важких умовах табірної режиму» [9, арк. 7].

Загалом, упродовж 1985 р. заарештували 44 служителів СЦ, а чотирьох не звільнили після закінчення терміну ув'язнення, продовживши його. У цілому, за даними РРВ ЄХБ, станом на 1 січня 1985 р. в ув'язненні перебував 161 віруючий [22, с. 6; 21, с. 16]. В основному всі суди над ними проходили за зачиненими дверима.

У 1985-1986 рр. також не змінилося становище віруючих в'язнів. Методи глумління, репресій стали ще більш «вишуканими». Представники адміністрації виправно-трудових таборів часто заявляли і самим ув'язненим, і їхнім сім'ям, що вони «згноять» або «знищать» засудженого християнина. Дружинам вони говорили: «Більше не побачиш його» і т. і. Також майже всі віруючі в ув'язненні відчували утиски в листуванні. Аж до того, що їх зовсім позбавляли цієї форми спілкування з рідними і друзями. Причина — згадка про Бога та цитати із Біблії. За віруючими, звільненими з в'язниці чи табору, встановлювали нагляд.

Однією з каральних установ, де утримували віруючих, була спецпсихлікарня. Так, В. Хайла, мешканця Ворошиловградської обл., батька 15 дітей, у листопаді 1985 р. із невідомих причин перевели з Дніпропетровська до спецпсихлікарні м. Благовещенськ Амурської обл. РРФСР (на шостому році перебування в звичайній психлікарні). В. Хайла помістили до психлікарні лише за те, що вимагав для себе та своєї сім'ї права жити по-християнськи, описуючи всі беззаконня місцевих органів влади [8, с. 151].

Дітей віруючих церкви ЄХБ у багатьох містах країни органи прокуратури допитували за відсутності батьків. Траплялися випадки, що через допити дітей у школі батьки були змушені не пускати їх на навчання. З цієї причини, наприклад, 26 школярів не ходили до школи в с. Усатово Одеської обл. чотири дні [9, арк. 18].

Переслідували також дітей, які відвідували Київську церкву ЄХБ. Після розгонів богослужінь неповнолітніх відводили до міліції без батьків, тримали там довго, допитували, відпускали додому інколи о другій годині ночі, коли припинявся рух міського транспорту. Малолітнім дітям погрожували відправкою до спецколонії, закривали в темній кімнаті, вимикаючи світло. 5 травня 1985 р. у відділенні міліції Дніпровського району Києва побили 15-річного Геннадія Шупортяка [9, арк. 20].

Органи КДБ, міліції та виконкоми місцевої влади повсякчас розганяли богослужіння, накладали на віруючих штрафи, часто й адміністративні арешти на 10-15 діб. Вінниця, Запоріжжя, Київ, а також Дніпропетровська, Сумська, Ворошиловградська, Волинська, Донецька, Харківська та Закарпатська обл. — ось далеко не повний перелік місць, де здійснювали розгони мирних богослужінь. Крім служінь, розганяли весілля віруючих (у Харківській, Волинській і Донецькій обл.) і навіть поховання. Восени скрізь забороняли «свята жнив», аби віруючі церкви ЄХБ не збиралися на урочистості.

Наймасовішими порушеннями законів владою були обшуки в помешканнях прибічників РЦ ЄХБ, під час яких конфісковували всю літературу, зошити і навіть папірці, де згадувалося слово «Бог».

Про справжній зміст подібних обшуків говорить такий факт. 17 жовтня 1985 р. співробітники міліції прийшли з обшуком у дім М. Савченка, котрий мешкав у м. Кривий Ріг. У санкції на обшук було написано, що розшукується викрадений мотоцикл, але шукати «викрадений мотоцикл» пішли не в сарай, а в будинок, де нищпорили в шафах, на полицях, в одязі, навіть книгах. Замість мотоцикла конфіскували всю християнську літературу. На заперечення господаря дому: «Біблія та Євангеліє — це не мотоцикл!», представник міліції В. Сапко

сказав: «А це ми перевіримо!» [15, с. 18]. У м. Кременчук Полтавської обл. у служителя ЄХБ В. Шмиголя провели обшук у справі його брата, звинуваченого в спричиненні матеріальних збитків будівельній організації, де той працював. Проте шукали не будівельний матеріал, а вилучали релігійну літературу, магнітофонні касети та особисті рукописи господарів [9, арк. 2].

Часто обшуки проводили за відсутності господарів будинку, навіть зі зломом дверей (як-от, у Ізмаїлі Одеської обл. у квартирах Левицького і Гладірової). У квітні 1985 р. у Донецькій обл. обшуки пройшли в будинках 14 віруючих. Численні всесоюзні обшуки, у яких найактивнішу участь узяли працівники КДБ, відбулися з 12 липня до кінця серпня. Вилучали всю християнську літературу, видану РЦ ЄХБ, а також надруковану за кордоном чи без зазначення видавництва; магнітофони, касети, друкарські машинки, папір (навіть одну пачку), стрічки для друкарських машинок, фотоапарати, фотокамери тощо. У будинку Козорезових у Ворошиловграді обшук тривав 11 год. Було вилучено християнську літературу, рукописи, магнітофонні касети, документи РРВ ЄХБ. На кінець обшуку, увечері того ж дня, у будинок Козорезових прибули 17 працівників КДБ (після закінчення обшуків у будинках інших прибічників РЦ у Ворошиловграді) [10, арк. 1-2].

Репресіям над сім'єю Козорезових передували спецзаходи, спрямовані на підрив авторитету та посилення недовіри до лідерів церкви з боку віруючих. Для цього від імені начебто братів і сестер ворошиловградської громади органи КДБ та безпосередньо уповноважений у Ворошиловградській обл. поширили поміж віруючих різних міст анонімний лист про О. Козорезову, У. Германюк і С. Юдінцеву. У ньому жінок на основі перекручених фактів зображували негативно. Голову РЦ Г. Крючкова представляли як покровителя усіх «нечистих справ» РРВ ЄХБ. Лист був написаний грамотно, освіченою людиною, очевидно, з досвідом такої роботи [10, арк. 1].

Найчастіше діяльність віруючих-прибічників СЦ ЄХБ органи влади розглядали крізь призму адміністративних правопорушень. Переважна їх більшість закінчувалася постановами про накладення штрафів. Інколи ситуація доходила до повного абсурду. Наприклад, у Вінниці сім'ю Машницьких усього лише за 6 місяців оштрафували на підставі 51 постанови

на суму 1 100 крб.

Усі ці постанови були видані через порушення Указу Президії ВР УРСР від 26 березня 1966 р., тобто за проведення «обряду релігійного культу на нелегальному зібранні віруючих ЄХБ» і надання «свого будинку для проведення нелегального зібрання віруючих ЄХБ». До того ж, голову сім'ї Машницьких двічі оштрафували заочно, а його неповнолітню дочку Галину — також двічі по 25 крб. [22, с. 8-13].

Таким чином, вище наведені факти свідчили про нехтування елементарними правами, гарантованими Конституцією СРСР, такими, як свобода совісті та слова, недоторканість житла, незалежність церкви від держави тощо. Лише за те, що служителі СЦ ЄХБ і віруючі цієї церкви відстоювали духовну незалежність релігійної організації від атеїстичної держави, вони отримували тривалі терміни ув'язнення. Після звільнення за ними, як правило, встановлювали адміністративний нагляд. При здійсненні нагляду тероризували не лише того, за ким він встановлювався, але й усю його сім'ю.

У 1985 р. повторювалися випадки жорстокого побиття віруючих в'язнів налаштованими проти них адміністрацією табору ув'язненими. Цілком красномовними були вислови посадових осіб про продовження термінів позбавлення волі у випадку, якщо в'язні або їх родичі будуть направляти клопотання урядовим інстанціям. У 1985 р. уперше застосували нечувані до цього методи впливу: працівники КДБ використовували сильнодіючі хімічні засоби, які діяли на нервову систему, з метою отримання необхідних їм свідчень про церкву та її служителів. Для продовження термінів «в'язням совісті» адміністрація почала застосовувати ст. 70 КК РРФСР і відповідні їй статті союзних республік (звинувачення в антирадянській пропаганді та агітації). Так віруючих церкви ЄХБ показували ворогами народу та держави. Ця стаття давала можливість засуджувати віруючого на більш тривалий термін — аж до 12 років.

Упродовж 1985-1986 рр. посилили переслідування багатодітних матерів (особливо членів РРВ ЄХБ) аж до позбавлення волі тільки за те, що вони надсилали клопотання про ув'язнених віруючих. Почастішали переслідування на дітей віруючих, випадки їх допитів без присутності батьків, погрози забрати дітей, позбавити батьків їх прав. Були навіть випадки

побиття дітей за релігійними мотивами (м. Орджонікідзе, м. Київ). Знову конфісковували та руйнували приватні будинки, надані віруючими для богослужіння, штрафували та обшукували, переслідували видавництво «Християнин» і вилучали вже надруковану релігійну літературу.

В. Єленський слушно зауважує, що «бунтівні церкви» полегшували долю віруючих, які входили в офіційно визнані громади і функціонування самих легальних структур» [5, с. 39]. Це прямо стосується СЦ ЄХБ як найбільш організованої конфесії серед опозиційних владі церков.

Упродовж 1986 р. в Україні заарештували чимало активістів церковної опозиції об'єднання ЄХБ [11, арк. 1; 1, с. 3-5; 12, с. 4, 5, 41-47]. Наступного року арешти й суди продовжувалися [13, с. 4; 2, с. 4, 23-24].

Лише офіційне проголошення курсу на перебудову радянського суспільства та спроби запровадження гласності М. Горбачовим спочатку пригальмували, а наприкінці 1988 р. остаточно зупинили репресії за релігійною ознакою.

В усіх документах РЦ ЄХБ періоду горбачовської «перебудови» постійно наголошувалося на тому, що не можна зупиняти роботу з пробудження зареєстрованих і незареєстрованих церков. Потрібно й далі продовжувати взаємодію з ними, нести до них «Братские листки», «Сообщения», журнали духовно-настановчого характеру, Євангелія, надруковані підпільним видавництвом «Християнин», збірки духовних пісень, молитися за них тощо [7, с. 59-60].

Віруючі, які належали до різних спілок ЄХБ, не завжди ворогували між собою. Були приклади, коли прибічники РЦ і РРВ, працівники видавництва, їхні лабораторії та друкарські пункти знаходили сховище в друзів із зареєстрованих громад ВС ЄХБ. Декого з прибічників ВР через їх допомогу незареєстрованим громадам покарали відлученнями та роками ув'язнення.

Часто прибічникам РЦ доводилося чути від окремих віруючих офіційної Спілки наступні слова: «Я повністю підтримую програму РЦ, але я проти практики її окремих служителів. Згідно з документами й словами, ідея та курс РЦ притягує до себе багатьох християн, а практика деяких служителів відштовхує їх від неї» [7, с. 61].

Актив автономно зареєстрованих громад ЄХБ, незважаючи на офіційну реєстрацію, також продовжував зберігати зв'язки з прибічниками РЦ. Потрапляти під повний контроль офіційного центру вони категорично відмовлялися [4, арк. 56].

Слід також відзначити, що наприкінці 1980-х рр. прибічники опозиції виробили власну незалежну від політичних угруповань і національних організацій позицію. Вони різко активізувалися, мали значний приплив нових членів, розширювали публічну місіонерську діяльність, зміцнювали контакти зі своїми зарубіжними однодумцями. У виборчих кампаніях в умовах багатопартійності сформували свої орієнтири, специфічну позицію [23, арк. 88].

Про активізацію боротьби прибічників РЦ ЄХБ за легалізацію діяльності громад СЦ свідчить низка масових заходів. Так, наприклад, упродовж 1-2 травня 1988 р. у Фастівському районі Київської обл. були проведені нелегальні збори віруючих у кількості близько 1 500 осіб, переважно молоді, з Києва та областей республіки. 8 травня подібне зібрання відбулося в Біляївському районі Одеської обл. Віруючі прагнули легалізувати масові заходи в лісах і парках, відкрити релігійну пропаганду в місцях відпочинку, громадському транспорті, поширення самвидаву тощо. Прибічники РЦ вимагали повної відміни обов'язкового атеїстичного виховання та безперешкодної пропаганди релігії — з вільним використанням друку, радіо, телебачення; клопотали про дозвіл необмежених зв'язків із зарубіжними релігійними організаціями та ліквідацію контролю з боку органів влади за діяльністю релігійних об'єднань [24, арк. 23-24].

Одночасно з такими акціями в церкві опозиційних віруючих конфесії ЄХБ здійснювалися структурні зміни. Це була спроба через реформування окремих підрозділів керівного апарату об'єднання пристосуватися до нових умов існування.

25 вересня 1987 р. РЦ своїм рішенням реорганізувала РРВ ЄХБ у Відділ заступництва РЦ ЄХБ (ВЗ РЦ ЄХБ). Наголошено, що РРВ мала тимчасовий статут і обмежені завдання, а тому виникла потреба в заснуванні постійної організації в складі РЦ [20, с. 1].

Після звільнення з радянської в'язниці (у грудні 1988 р.) останнього в'язня-віруючого ВЗ РЦ ЄХБ перейменували на

Російську Місію Благовістя (Russian Gospel Ministries). Відтоді ця організація на чолі з Г. Вінсом надавала значну допомогу помісним церквам у євангелізації населення СРСР. Місія масово друкувала та надсилала книги Святого Письма; перекладала коментарі до них, інші настановчі книги; збирала засоби для будівництва молитовних будинків, матеріальну підтримку пасторів, організацію дитячих християнських таборів і семінарів для пасторів церкви [14, с. 5].

Перший після переслідувань з'їзд СЦ ЄХБ, з деяких міркувань названий Всесоюзна нарадою, відбувся в Ростові (РРФСР) у 1989 р. [14, с. 13]. На ньому з новою силою вибухнули подальші розколи в середовищі СЦ, що значно ослабило колись міцне й згуртоване братство незалежних громад.

Варто звернутися до аналізу якісного та кількісного складу громад СЦ у розглядуваний період. Зокрема, проведений інспектором уповноваженого РСР при РМ УРСР у Донецькій обл. І. Козловським якісний аналіз складу незареєстрованих (СЦ) і зареєстрованих (ВС ЄХБ) громад показав істотні відмінності між ними. У середині 1985 р. серед віруючих СЦ було значно більше молоді до 30 років — 42,9% (в офіційно зареєстрованих громадах — 10 відсотків); майже в два рази більше чоловіків — 36,7% (20% у прибічників ВР); у 3,4 рази вищий відсоток робітників — 57,9% (17% у прибічників ВР). З цього робимо висновок, що основна пропагандистська робота серед віруючих СЦ проводилася в навчальних закладах і трудових колективах [3, арк. 1-2].

За офіційною статистикою, на 1 січня 1989 р., у всесоюзному масштабі, членів ВС ЄХБ налічувалося 237 170. Громади СЦ ЄХБ нараховували 15 308 осіб, а до автономних церков ЄХБ належало 7 773 віруючих [19]. М. Бурдо називав цифру віруючих СЦ — 100 000, ураховуючи сюди незареєстровані та зареєстровані автономні громади й групи, а також дітей, які відвідували молитовні зібрання. Проте, ця цифра, зважаючи на підпільний і нелегальний їхній стан, є також лише гіпотетичною [26, с. 129].

Станом на 1 січня 1991 р. в Україні нараховувалося 1 062 громади ЄХБ під керівництвом ВР ЄХБ і зареєстрованих церков на автономних правах, а також обліковувалося 73 громади СЦ ЄХБ, керівним духовним центром яких була РЦ [6, с. 97].

Здобута релігійна свобода у ході перебудови радянського суспільства поставила РЦ перед великим колом проблем. Після 1988 р., коли на волю вийшов останній в'язень церкви ЄХБ, у середовищі віруючих СЦ запанувала розгубленість. Зненацька виникло багато питань: про ставлення до зареєстрованих братів і сестер, одновірців за кордоном, духовну освіту, внутрішній порядок, духовну дисципліну тощо. У цій ситуації стало очевидним, що Г. Крючков був не зацікавлений у підготовці добре освічених проповідників — мабуть, тому, що вони могли б піддати критиці його диктаторський стиль керівництва [25, с. 211-212].

Виникли глибокі суперечності, які торкалися сутності громади: наскільки вузькою та закритою вона повинна бути, як далеко може сягати свобода євангелізації, чи варто її взагалі відхиляти, наскільки суворою зберігати надалі виниклу в умовах переслідувань і необхідну тоді для виживання дисципліну окремих членів громад та громад у цілому, чи можливе її пом'якшення.

Також постало питання про відносини з братами на Заході: у США — з Г. Вінсом і його організацією допомоги, у Німеччині — з емігрантськими менонітсько-баптистськими організаціями. Брати на Заході закликали до повної відкритості, вимагали визнання їх права контролю над товарами й грошима, які з 1989 р. як допомога поставлялися незареєстрованим громадам. Цю вимогу різко відхилив Г. Крючков, П. Петерс та інші керівники РЦ. Такий контроль звісно ж підірвав би авторитет Г. Крюčkова, тому він розцінив його як недовіру до себе. Навіть у найменшій відкритості Г. Крючков бачив небезпеку розмивання та релятивації усіх збережених за роки переслідувань духовних цінностей. Це, на його думку, через «інфіковані плоралізмом західні уявлення» ставило б під сумнів питання міцності і внутрішньої дисципліни громад. Тому РЦ ЄХБ зайняла щодо Заходу різко негативну позицію, вважаючи, що він принесе зло та вади дехристиянізованого західного світу.

Уже в 1993-1994 рр. стався серйозний розрив між жорстко налаштованим ядром РЦ на чолі з Г. Крючковим (він традиційно намагався зберегти притаманні підпіллю форми релігійного життя та яскраво виражені диктаторські структури) і тими

громадами, які боролися за внутрішню свободу, автономію окремих громад (конгрегаціоналістський принцип) у поєднанні з баптистським принципом координуючого, а не централістсько-диктаторського керівництва.

Г. Крючков стверджував, що під його керівництвом знаходилося біля 1 000 громад, які налічували близько 80 000 членів церкви СЦ ЄХБ. Проте, це твердження не має документального підтвердження.

У 1997 р. в одному із приватних листів Г. Вінс коментував нові умови діяльності таким чином: «Релігійна свобода прийшла так зненацька, що багато з тих, хто раніше піддавався переслідуванням, виявився не готовим до неї — ці люди все ще почувають себе так, начебто їм на кожному кроці загрожує небезпека... В обстановці репресій «незареєстровані» зразково проповідували та займалися місіонерською діяльністю, тільки вони таємно друкували християнську літературу... Тепер же ті, кого раніше переслідували, виявилися не в стані скористатися новими можливостями. Вони живуть у минулому» [25, с. 213].

Таким чином, з проголошенням курсу на «перебудову» та фактично офіційним відзначенням 1000-ліття хрещення Київської Русі в 1988 р. виникли нові умови для діяльності всіх громад ЄХБ у СРСР. Зміни в політиці призвели до законодавчих новацій, які дозволили багатьом церквам вийти із підпілля та розгорнути широку євангелізаційну роботу.

Національне відродження й утворення незалежних держав на теренах Радянського Союзу істотно вплинули на процеси у ВС ЄХБ та інших євангельсько-баптистських об'єднаннях. У 1990 р. на 21-му з'їзді церков ЄХБ України, який проходив 25-27 січня, було проголошено створення самостійної Спільки ЄХБ України. Станом на 1 січня 1992 р. вона нараховувала 1 100 громад (96 000 віруючих). Проте, це не рахуючи громад РЦ ЄХБ, об'єднань автономних і незалежних церков, які склали ще біля 20% від цієї кількості християн. Також потрібно зазначити, що в 1990-1991 рр. зі складу об'єднаної Спільки вийшли майже всі п'ятидесятники.

Після розпаду СРСР СЦ ЄХБ зберегла свою структуру в межах колишнього Союзу й була поділена на 12 об'єднань, територіальні межі яких не завжди співпадали з державним і адміністративним поділом. Українські церкви СЦ наразі входять

до ростово-донецького, харківського, одеського, київського та західноукраїнського об'єднань.

Третьою євангельсько-баптистською спілкою, яка діє в Україні, є Братство незалежних церков і місій, засноване в 1987 р. керівниками незалежних церков, які підписали документ, що визначив структурну основу майбутньої спілки. У 1988 р. керівники незалежних церков зверталися до обох Спілок ЄХБ зі своїми пропозиціями щодо створення єдиної Спілки. Проте відповіді жодної зі сторін вони не отримали.

Керівники незалежних церков позиціонувалися як «незалежне братство», але офіційно ця спілка почала діяти лише із 1993 р. Її очолив колишній активний діяч РЦ ЄХБ М. Величко (Київ).

Таким чином, як бачимо, незалежна Україна отримала в спадок від Радянського Союзу розділене на кілька частин, часто антагоністично налаштованих одна проти одної, братство віруючих ЄХБ. Мова про якесь об'єднання між ними уже навіть не ведеться.

Список використаних джерел і літератури

1. Арестованы. *Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ*. 1986. №134.
2. Арестованы. *Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ*. 1987. №140.
3. Державний архів Донецької області. Ф. Р-4021: Отдел по делам религий Донецкой областной государственной администрации. Оп. 1. Спр. 203: Документы о деятельности «Совета Церквей ЕХБ» (заявления, обращения, справки и др. (1962-1986 гг.).
4. Державний архів Харківської області. Ф. Р-3858: Отдел по делам религий Харьковской областной государственной администрации. Оп. 17. Спр. 97: Документы облисполкома о религиозной обрядности, изучении проповеднической деятельности служителей культа в религиозных общинах области и другим вопросам за 1985 г.
5. Єленський В. Є. Державно-церковні взаємини на Україні (1917-1990). К.: Т-во «Знання» УРСР, 1991. 72 с.
6. Історія християнської церкви на Україні: Релігієзнавчий довідковий нарис / АН України. Відділення релігієзнавства Інституту філософії; Редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.) та

-
- ін. К.: Наукова думка, 1992. 104 с.
7. Крючков Ю. К. Внутрицерковное Движение ЕХБ в бывшем Советском Союзе. Сакраменто (США): Б. и., 2001. 70 с.
 8. Лакно О. П. Один рік з історії протистояння між органами радянської влади та Спільною Церквою Євангельських християн-баптистів. *Історична пам'ять: Науковий збірник*. 2004. №2. С. 147-155.
 9. Научный архив научно-исследовательского Центра «Мемориал» (Москва). Ф. 160. «Отчетное письмо за 1985 г. Совета родственников узников евангельских христиан-баптистов, осужденных за Слово Божие в СССР».
 10. Научный архив научно-исследовательского Центра «Мемориал» (Москва). Ф. 160. «Срочное сообщение СРУ ЕХБ, осужденных за Слово Божие в СССР №7» от 23 июля 1985 г.».
 11. Научный архив научно-исследовательского Центра «Мемориал» (Москва). Ф. 160. «Срочное сообщение СРУ ЕХБ, осужденных за Слово Божие в СССР №9».
 12. Осужденные. *Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ*. 1986. №138.
 13. Осужденные. *Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ*. 1987. №139.
 14. Памяти Г. П. Винса (некролог). *Слово истины*. 1998. №1.
 15. Положение узников и их семей. *Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ*. 1986. №133.
 16. Разгоны богослужебных собраний, штрафы, обыски, аресты. *Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ*. 1985. №132.
 17. Разгоны богослужений, штрафы, обыски, аресты. *Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ*. 1985. №126.
 18. Разгоны молитвенных собраний, штрафы, обыски, аресты, увольнения с работ и другие преследования христиан. *Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ*. 1985. №131.
 19. Сообщения. *Информационный бюллетень*. 1989. №1.
 20. Сообщения. *Совет Церквей ЕХБ. Отдел заступничества*. 1988. №1 (апрель).
 21. Сообщения. *Совет Церквей ЕХБ. Отдел заступничества*. 1988. №2 (декабрь).
 22. Ходатайства Совета РУ ЕХБ. *Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ*. 1985. №129.

-
23. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1: Центральний Комітет Комуністичної партії України (особливий сектор — секретна частина). Оп. 32. Спр. 2771: Записки, довідки, інформації ЦК КПРС, ЦК Компартії України, Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР, МЗС УРСР, Держтелерадіо УРСР, наукових установ, інших організацій про релігійну ситуацію в західних областях УРСР, перший Всесвітній Собор духовної України, політику Компартії України в галузі релігії, основні напрямки зарубіжної католицької та уніатської радіопропаганди українською мовою, інші питання стосунків різних конфесій та релігійного життя.
 24. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1: Центральний Комітет Комуністичної партії України (особливий сектор — секретна частина). Оп. 25. Спр. 3329: Листи, інформації ЦК Компартії України, обкомів партії, Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР, Митрополита Київського і Галицького, екзарха України Філарета про релігійний стан у протестантських об'єднаннях республіки, заходи по протидії спробам адміністрації США втручатись у внутрішні справи України, святкування у м. Києві 1000-річчя введення християнства на Русі.
 25. Чёрнер Г. Хорошего держитесь: Церкви и религиозные объединения в Российской державе, Советском Союзе и независимых государствах, возникших после его распада. Х.: Майдан, Фолио, 1999. 487 с.
 26. Bourdeaux M. Gorbachev, glasnost and the gospel. London, etc.: Hodder & Stoughton, 1990. 226 p.
 27. Mrs. Kozorezova forced underground! *Prisoner Bulletin*. Autumn 1985 (Vol. 6, #4). PP. 2-3.
 28. Sawatsky W. Protestantism in the USSR. *Religious policy in the Soviet Union* / Ed. by S. P. Ramet. Cambridge: Cambridge univ. press, 1993. PP. 319-349.

* * *

Назаренко Неля В'ячеславівна,
кандидатка філософських наук, доцентка,
директорка навчально-наукового інституту культури
і мистецтв ДЗ «Луганський національний
університет імені Тараса Шевченка»,
Шелупахіна Тетяна Володимирівна,
кандидатка філософських наук, доцентка,
завідувачка кафедри культурології та теле-кіномистецтва
навчально-наукового інституту культури
і мистецтв ДЗ «Луганський національний
університет імені Тараса Шевченка»

ЕВОЛЮЦІЯ МУЗИЧНО-ЕСТЕТИЧНИХ ІДЕЙ В ІСТОРІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ: ВІД АНТИЧНОСТІ ДО НОВОГО ЧАСУ

Дослідження еволюції музично-естетичних ідей в історії європейської культури є важливим складником розвитку сучасного музикознавства. Аналіз наукової літератури свідчить про існування значного обсягу джерел з даного питання. Вивченню структури та змісту музичної естетики як наукової дисципліни, присвячені наукові роботи В. Бичкова, Ю. Борева, О. Лосева, М. Кагана, В. Суханцевої; дослідження історії філософської музичної естетики від зародження до Г. Гегеля містить робота Д. Золтаї; питання генезису та еволюції музично-естетичних ідей в історії музичної культури країн Західної та Східної Європи проаналізовані в працях В. Ванслова, В. Шестакова, С. Маркуса; музично-естетичні ідеї як складники музичної культури певного історичного часу розглянуті в дослідженнях з теорії та історії музики Б. Асаф'єва, І. Белзи, Є. Герцмана, Р. Грубера, М. Друскіна, В. Конен, Т. Ливанової, В. Любарського, Л. Мазеля, В. Медушевського, Є. Назайкинського, К. Розеншильда, І. Соллертинського, С. Скребкова, В. Холопової, Б. Яворського.

Мета нашої статті полягає у вивченні еволюції музично-естетичних ідей в історії європейської культури від античності до Нового часу.

Культурно-історичний генезис музичного мистецтва, зв'язок стародавньої музичної практики з формами трудової

діяльності, з магією та міфологією, становлення первісних музичних форм вивчені в роботах Б. Асаф'єва, Є. Герцмана, Р. Грубера, Б. Яворського. Естетичні погляди давніх мислителів на музику проаналізовані О. Лосєвим. Узагальнюючи дані вказаних досліджень, можна стверджувати наступне. Початок формування музично-естетичних ідей пов'язаний із пробудженням теоретичної рефлексії щодо «природи» музики в добу давніх цивілізацій. Музично-естетичні ідеї тогочасних мислителів спиралися на космологічні концепції, теорії етосів; давні філософи підкреслювали духовно-моральні виміри музики й заперечували намагання музикантів лише розважати слухачів своєю майстерністю. Таким чином, у давніх цивілізаціях Єгипту, Індії, Китаю була закладена традиція звернення до музичного мистецтва як до об'єкту філософського пізнання, здатного символізувати природні та соціальні процеси, впливати на стани людської душі. У ході подальшого культурно-історичного розвитку стародавні музично-естетичні ідеї підлягали раціональній обробці в структурах давньогрецької філософії та естетики. У музичній естетиці Давньої Греції намітилися ідеї, які були важливими для свого часу й обговорювалися впродовж наступних століть. Можна вказати на розробку основ музичної акустики (піфагорійська школа), аналіз питань космічної гармонії та музичного етосу, розвиток теорії музичного виховання, дослідження музичної творчості (Платон, діалоги «Держава», «Закони», «Пір», «Федон»), теорію мимезису (Аристотель, «Поетика»), теорію музичного ритму (Аристоксен).

Еволюція музично-естетичних ідей в добу Середньовіччя розглянута в роботах В. Бичкова, А. Горфункеля, А. Гуревича, М. Кагана, О. Лосєва. Підкреслено, що доба Середніх віків (IV-XIV ст.) успадкувала музично-естетичні ідеї античності, але діячі середньовічної культури переосмислили їх у відповідності до ідеологічних потреб християнства. У роботах середньовічних мислителів (Августин, Боецій) музична естетика функціонувала як розділ філософії, своєрідна «теорія гармонії», націлена на конструювання акустично-числових та етико-естетичних моделей, що відображають закономірності будови Космосу. Отже, музично-естетичні ідеї Середніх віків можна визначити як передусім уможлядні, далекі від потреб музичної практики. У відповідності до музично-естетичних настанов музичне

мистецтво підлягало розподілу на три сфери: (а) «наукову» сферу, що мала назву «космічної музики»; (б) сферу церковної музики, тобто «людської музики»; (в) сферу народної музики, тобто «інструментальної музики». Предметом музично-естетичних пошуків середньовічних мислителів були «космічна» та «людська» музика; «інструментальна» музика не привертала їхньої уваги, оскільки вважалася «ремісничою», «гріховною», а отже «низькою». Таким чином, музична культура раннього Середньовіччя (IV-IX ст.) була відмічена різким розривом між музичною естетикою, музичною теорією та музичною практикою.

Попри домінування умоглядних музично-естетичних ідей у ранньому Середньовіччі, подальший розвиток культури Середніх віків відбувався в напрямі поступового зняття протиріч між музичною теорією та музичною практикою. Культовий спів християнської церкви підлягав серйозним змінам, пов'язаним з художнім збагаченням музичного звучання через розподіл хорових голосів та виникнення хорового багатоголосся. У зв'язку із цим у музичному мистецтві постала потреба оновлення теорії музики, наближення її до завдань практики хорового співу.

Починаючи з XI ст. в музичній культурі Середніх віків виникла світська музична культура, осередком якої був двір знатної особи; розвивалася також і міська музика, занурена в звукове середовище середньовічного міста; на змістовне збагачення музичної культури Середніх віків впливали міські карнавали та інші свята музично-театрально-пародійного змісту. Численні жанри світської та народної музики не просто доповнювали, а спростовували уніфіковане культове звучання і тим самим розширювали естетичні виміри музичної культури Середніх віків.

З точки зору еволюції середньовічних музично-естетичних ідей заслуговує на увагу постать І. де Грохео та його трактат «Музика» (приблизно 1300 р.). У цій роботі заперечується абстрактний розподіл музики на космічну, людську та інструментальну. Автор трактату наголошував, що космічну музику, спричинену рухом космічних тіл або співом ангелів ніхто ніколи не чув. Натомість де Грохео запропонував наступний розподіл музики: (а) проста або громадянська (народна) музика; (б) складна або правильна, (учена) музика; таку музику можна

також назвати канонічною або мензуральною; (в) церковна музика, покликана «хвалити Творця». Така музика повинна об'єднати та вдосконалити перші дві [1].

Відродження – один з найбільш яскравих періодів розвитку європейської культури. Значення доби Відродження пов'язане зі зверненням до духовних цінностей античності, підкреслене німецькими романтиками XIX століття (твори Новалиса, Л. Тика, Фр. Шлегеля). Сучасні автори наголошують, що оцінка досягнень Відродження винятково з точки зору реставрації античності є недостатньою (роботи В. Бичкова, А. Горфункеля, О. Лосева та інших дослідників).

В. Бичков розглядає добу Відродження як культурний етап, відмічений передусім кризою релігійної свідомості. Вивільнення духовного життя від впливу церкви знаменувало початок глобального культурно-історичного процесу. Складниками цього процесу слід уважати реставрацію античності в її співставленні з християнською культурою, активізацію раціонально-наукового мислення, розквіт гуманітарних дисциплін і мистецтва, поширення сфери естетичної свідомості на доволі віддалені сфери [2, с. 59]. «Мислителі Відродження, - пише В. Бичков, - на заперечували середньовічну спадщину, але їхній світогляд був націлений на майбутнє, на дещо принципово нове порівняно із сьогоденням». Дух Відродження був відзначений орієнтацією на майбутнє на відміну від духу Середньовіччя, традиційно зорієнтованого на віковічні правила, канони, настанови [2, с. 61].

Для історичного музикознавства суттєвим є питання щодо спадковості музичної культури Відродження, її зв'язків з минулим. Т. Ливанова пояснює, що нові музичні напрями Відродження не скасовували, а скоріше розвивали, збагачували традиції минулого, передусім традиції хорового поліфонічного письма. Утім виникнення ранньої італійської школи *Ars nova*, загальна демократизація музичного життя європейських країн дають підстави оцінити добу Відродження як особливий період, що знаменував кінець Середньовіччя та початок доби Нового часу [3, с. 110].

Про демократизацію музичної культури доби Відродження свідчить зростання ролі музичних вокально-інструментальних жанрів у побуті містян. У XV – XVI століттях у Франції популярним жанром професійної музики був *shanson*,

багатоголосна пісня. Пісні присвячувалися темам природи, втілювали образи людей, розповідали про історичні події. У французьких *shanson* втілювалися теми війни: чотириголосні пісні Жанекена «Війна», «Битва при Маріньяно», відомі звукозображувальними прийомами, котрі імітували звуки битви. В Італії улюбленим жанром часів Відродження стали ліричні пісні, що виконувалися у супроводі лютні або віолі; значної популярності набули жанрові жартівливі пісні на теми полювання, так звані каччі. В італійських піснях можна зустріти також міфологічні, сатиричні та побутові сюжети. Вершиною пісенної творчості Відродження слід визнати мадригал. Мадригал (від лат. «Mater» – мати) – це пісня на рідній (материнській) мові. Витоки мадригала містяться у народній поезії. В італійських мадригалах композитори К. Монтеверді, К. Джезуальдо та їхні сучасники випробовували прийоми музичної техніки, здійснювали відбір музичних емоцій, осмислювали принципи створення музичної драматургії як основи розвитку музичної форми [4].

Цінні спостереження щодо народної музики доби Відродження містяться в дослідженні Н. Симакової. Авторка зазначає, що в європейській культурі XV століття ставлення до народної музики змінилося. «І духовна, і світська музика формувалися на основі народно-побутових традицій, котрі однаково відтворювалися як у григориянському хоралі, так і в музиці світських багатоголосних музичних творів», - указує дослідниця [5, с. 149]. У XV столітті християнська церква свідомо залучала популярні народні мелодії для їх поєднання з церковними текстами. Подібна практика була поширена в Чехії, Німеччині, в країнах, де народжувався рух Реформації, спрямований проти католицької церкви.

Отже, слід погодитися з думкою Д. Золтаї про те, що в музичній культурі Відродження «практика передувала теорії» [6, с. 149]. Подібно до інших видів мистецтва, нові форми музичної творчості виникали не з книжок; події реального життя людей втілювалися в музичних образах, еволюція музичної культури опосередковувала еволюцію музично-естетичних ідей [6, с. 149].

У XVI столітті в змісті музично-естетичних трактатів порушувалися питання естетичної сутності музики. Серед музично-естетичних праць тих часів важливою є «Додекахорд»

(«Дванадцятиструнник») Г. Глареана; дана робота видана у 1547 році. Автор – випускник університету м. Кельн (Швейцарія), магістр вільних мистецтв, у подальшому професор університету м. Фрайбург. Тривалий час Г. Глареан викладав поезію та музику; досвід спілкування з цими видами мистецтв дозволив йому запропонувати ідеї щодо естетичної сутності музики з урахуванням провідних поглядів доби. Музику, на думку Г. Глареана, слід вивільнити від церковних ідей та церковної дидактики. Головне призначення музики полягає в естетичній насолоді слухачів, тому музика як мистецтво не може слугувати засобом моральних повчань.

Однією з центральних музично-теоретичних тем «Додекахорда» було вчення про музичні лади. До восьми традиційних музичних ладів Г. Глареан додав ще чотири й спробував поширити їх на систему одноголосного співу. Нова система ладів надалі була розвинена теоретиком музики Д. Царліно. Труд Г. Глареана містить спостереження автора про практику музичного мистецтва та зразки музичних творів.

Для музичної естетики XVI століття характерними були роздуми щодо значення поетичного тексту як засобу донесення музичного смислу. Прийом синтезу музики з поезією на основі одноголосної мелодії (монодії) виник у творчості композиторів Флорентійської камерати й отримав назву «музика майбутнього». Ця обставина викликала гострі суперечки між музикантами; музичний світ розділився на два табори – на традиціоналістів та новаторів. Кожен табір обстоював свої музично-естетичні погляди, намагаючись довести, яким чином «музика майбутнього» має втілюватися у реальному музичному звучанні. У поглядах протилежної сторони вбачали занепад, що загрожує загибеллю музичній культурі. Прихильники традиційних поглядів пов'язували майбутнє музики з хоровою поліфонією; демократизм масових музичних жанрів, їх доступність і простота викликали негативне ставлення. «Строкаті, уривчасті віртуозні пасажі інструментальної музики, вочевидь, лякали прихильників вишуканої, спокійної хорової поліфонії, що налічувала багатовікову історію», - зауважує В. Конен. У XVI столітті, коли більшість нових музичних форм перебували в пошуку засобів музичної виразності, важко було розпізнати в них ознаки «музики майбутнього», музичної культури Нового часу [7, с. 37].

Новий час – це доба в історії європейської культури, характерні ознаки якої позначилися у XVII-XVIII століттях. Новочасну добу в європейській культурі зазвичай пов'язують з фундаментальними відкриттями в різних галузях знань, вдосконаленням знарядь праці, технічними винаходами. Філософське мислення й наукове знання XVII-XVIII століть переживали інтелектуальну революцію: провідні науковці (Ф. Бекон, Т. Гоббс, Р. Декарт) дійшли висновку щодо пріоритетного значення розуму в усіх видах духовної діяльності, в тому числі й у художній творчості. Ці та інші світоглядні зрушення відбувалися на тлі економічних та соціально-політичних перетворень, експансії європейської культури на інші країни та континенти. Новизна ставала найважливішим критерієм цінності всього, що відбувалося у культурному житті європейців XVII-XVIII століть; «європейськість» набувала значення важливого чинника культурної ідентифікації. Оновлення й розширення життєвого світу людей давало поштовх оновленню мистецького життя, спонукало до оформлення музично-естетичних ідей як складників тих чи інших оновлених музичних напрямів, стилів музичної творчості.

Розглянемо сказане більш детально на прикладі музичного класицизму, напряму музичного мистецтва XVIII століття, музичного стилю й відповідної йому музично-естетичної теорії.

Час існування музичного класицизму – XVIII століття. В основу класицистичної музичної естетики покладені філософські настанови вчення Р. Декарта про розумові принципи («закони») мислення. Основні музично-естетичні ідеї доби класицизму зберігають також прямий зв'язок з ідеями античної естетики, концепцією мимезису Аристотеля.

Естетичні принципи музичного класицизму викладені Ж.-Ф. Рамо у низці його робіт («Трактат про гармонію в її природніх вимірах», 1722; «Походження гармонії», 1737; «Демонстрація основ гармонії», 1750; «Нові думки г-на Рамо щодо демонстрації основ гармонії» 1752). У цих працях автор, подібно до античних мислителів, розмірковував про «природу» музики, вивчав естетичні критерії «музично-прекрасного». Ж.-Ф. Рамо підкреслював, що естетична «природа» музика полягає в наслідуванні людській природі. Слід зауважити, що у XVIII столітті поняття «природа» було відмічене соціальним

змістом, розуміння «природи» передбачало взаємодію людини та суспільства. Естетичним критерієм «музично-прекрасного» є втілення думок, почуттів та пристрастей людини. У відповідності до своїх музично-естетичних настанов Ж.-Ф. Рамо класифікував засоби музичної виразності за їх естетичною значущістю й наголошував, що гармонії притаманна більш висока естетична цінність порівняно з мелодією. Автор пояснював свою думку тим, що сувора логіка гармонії наповнює рух мелодії порядком та смыслом; поза гармонічною основою музичний рух здатен тільки збуджувати в людині неконтрольовані розумом пристрасті, що є неприпустимим з точки зору «музично-прекрасного» в його класицистичному розумінні.

Музично-естетичні ідеї Ж.-Ф. Рамо частково заперечували Д. Дидро та Ж.-Ж. Руссо. Науковці також уважали людські пристрасті головним об'єктом музичного зображення, але надавали перевагу мелодії. Мелодію вони вважали музичним засобом, здатним найбільш виразно втілити людську суб'єктивність у музичних образах. Такий підхід змінював ієрархію музично-естетичних цінностей, оскільки мелодія розглядалася як втілення та осередок «музично-прекрасного».

У підсумку нашої роботи слід зробити такі висновки. Ми проаналізували еволюцію музично-естетичних ідей в історії європейської культури й встановили, що перші музично-естетичні ідеї були висунуті в добу давніх цивілізацій як складники космологічних уявлень та теорій етосів. У давніх цивілізаціях Єгипту, Індії, Китаю закладена традиція звернення до музики як до об'єкту філософського пізнання, відміченого математичними та етико-естетичними вимірами. Музично-естетичні ідеї давніх мислителів підлягали раціоналізації в культурі античності. Теоретично значущими в той час стали питання, висунуті давньогрецькими філософами: питання музичної акустики, космологічні та музично-етичні складники музики, теорія музичного виховання, дослідження музичної творчості, теорія мимезису, концепція музичного ритму. Розробка цих питань заклала основу подальшої еволюції музично-естетичних ідей в історії європейської культури.

Показано, що античні музично-естетичні ідеї були переосмислені в середньовічній культурі, пристосовані до ідеологічних потреб християнства. Ранньосередньовічна музична

естетика функціонувала як дисципліна перш за все філософсько-математична, зберігала умоглядність і була далекою від проблем музичної творчості, виконавства тощо.

Еволюція середньовічних музично-естетичних ідей відбувалася на тлі ускладнення музичної практики, переосмислення музичної теорії. У даному відношенні ми звернули увагу на трактат І. де Грохео «Музика» (приблизно 1300 р.), проаналізували ідеї І. де Грохео як такі, що певною мірою скасовували умоглядність пануючих музично-естетичних ідей і вказували на змістовність та на практичну значущість музики як виду мистецтва.

Доба Відродження XIV-XVI століть була відмічена зрушеннями у соціально-політичному, культурному, мистецькому житті. На відміну від минулого, в культурі Відродження музична практика передувала музичній теорії (Д. Золтаї). Аналіз музичної практики доби Відродження дозволив нам звернути увагу на своєрідне перетинання музичних традицій минулого з чисельними новаціями музичного життя та музичної творчості. Для еволюції музично-естетичних ідей важливими були подальша розробка музичної теорії з її подальшим втіленням у практику музичного мистецтва (роботи Г. Глареана, Д. Царліно); дискусія щодо значення поетичного тексту як засобу донесення музичного смислу.

Питання еволюції музично-естетичних ідей в європейській культурі Нового часу ми розглянули на прикладі музичного класицизму. Ми встановили, що основою класицистичної музичної естетики слугують філософські настанови вчення Р. Декарта про розумові принципи («закони») мислення. Крім того, музично-естетичні ідеї класицистичної доби зберігали прямий зв'язок з ідеями античної естетики, зокрема з теорією Аристотеля.

Співставивши музично-естетичні ідеї Ж.-Ф. Рамо з музично-естетичними ідеями Д. Дідро та Ж.-Ж. Руссо, ми встановили, що, подібно до античних філософів, ці мислителі розмірковували щодо «природи» музики, намагалися сформулювати естетичні критерії «музично-прекрасного», класифікувати засоби музичної виразності за їх естетичною значущістю, виявити ієрархію засобів музичної виразності за їх естетичною цінністю (гармонія згідно Ж.-Ф. Рамо; мелодія згідно

Д. Дідро та Ж.-Ж. Руссо). Таким чином, музично-естетичні ідеї класицистичної доби зберігали спадковість з музично-естетичними ідеями античності, водночас були пов'язані з теоретичними настановами філософського вчення раціоналізму як складника культури Нового часу; музично-естетичні ідеї класицистичної доби відмічені практичною спрямованістю, націленістю на дослідження питань «музично-прекрасного» відносно реальної практики музичної творчості.

Отже, наведені міркування дозволяють нам встановити, що еволюція музично-естетичних ідей в історії європейської культури (від античності до Нового часу) прямо або опосередковано пов'язана з поступовою еволюцією музичного мистецтва, набуттям ним самостійності, зближенням музичної теорії з музичною практикою, ускладненням музичного життя, визріванням різноманітних напрямів та стилів музичної творчості.

Усі перелічені факти та висновки не вичерпують повністю проблеми еволюції музично-естетичних ідей в історії європейської культури. За своєю складністю та значущістю дана проблема потребує подальших досліджень.

Список використаних джерел і літератури

1. Шестаков В.П. От этоса к аффекту: История музыкальной эстетики от античности до XVIII века. Ленанд, 2018. 376 с.
2. Бычков В.В. Эстетика. М.: Гардарики, 2002. 556 с.
3. Ливанова Т.Н. Западноевропейская музыка XVII – XVIII веков в ряду искусств. М.: Музыка, 1977. 528 с.
4. Вокальные жанры эпохи Возрождения в Италии [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.rusnauka.com/7_NND_2009/MusicaAndLife/42767.doc.htm
5. Симакова Н. Вокальные жанры эпохи Возрождения. М.: Изд-во Московская консерватория, 2002. 362 с.
6. Золтаи Денеш. Этос и аффект. История философской музыкальной эстетики от зарождения до Гегеля. М.: Прогресс, 1977. 372 с.
7. Конен В.Д. Монтеверди. М.: Сов. композитор, 1971. 324 с.

* * *

*Цебрій Ірина Василівна,
докторка педагогічних наук, професорка кафедри
музичного мистецтва та хореографії ДЗ «Луганський
національний університет імені Тараса Шевченка*

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТРАДИЦІЇ СТАРОДАВНІХ ШУМЕРІВ

Традиційно прийнято вважати шумерську цивілізацію однією із найперших на землі. Архетип найдавніших шумерів не має аналогів. Хоча не так далеко від півдня Межиріччя знаходився Стародавній Єгипет, ці дві цивілізації розвивалися різними шляхами: це відчутно й у спадщині з природничо-математичного знання, і з гуманітарного. Своєрідності соціокультурних традицій шумерів присвячено чимало праць. Так, від досліджень науковців, починаючи від С. Крамера і В. Струве [1; 5] до найновіших праць Дж. Прітчарда, І. Канєвої та І. Клочкова [2; 3; 6] порушувалося питання про шумерську цивілізацію як цивілізацію первинної регенерації, що не мала прикладу в розвитку інших держав.

Зважаючи на те, що на сьогоднішній день практично немає таких досліджень, де б розвиток шумерської літератури розглядався у тісному зв'язку з розвитком музичного мистецтва в межах архайчних традицій, автор статті ставить перед собою мету зосередитися саме на цій проблемі.

Отже, так історично склалося, що людину з моменту виникнення абстрактного мислення найбільше хвилювали питання: звідки з'явився цей світ? Як відбувалося його формування з хаосу в космос? Звідки взялася сама людина? Що чекає її після смерті і чи є безсмертя? Найдавніші епоси порізногому висвітлювали ці питання, проте в них завжди було багато спільного. Ілля Муромець з київських «старин», Рустам, герой іранського епосу і грецький Паріс неодноразово розмірковували над цими питаннями і не завжди знаходили на них відповідь.

Сучасна цивілізована людина також намагається знайти відповідь на ці вічні питання, спираючись на стародавнє мистецтво. Саме в мудрості давніх народів, котрі жили в гармонії з навколишнім світом і прагнули пояснити його природну сутність зі своїх архайчних традицій, ми можемо знайти безліч відповідей.

Зараз немає єдиної точки зору вчених на те, яка ж все-таки цивілізація виникла найпершою на землі. Культурні пласти при розкопках стародавніх міст Ізраїлю показують, що вони існували понад 10 тисяч років тому, вік єгипетського сфінкса взагалі не можуть установити, а легендарний ковчег Ноя приплив до гори Арарат. Таким чином виходить, що перша держава – Вірменія? У нашій розвідці ми підемо традиційним шляхом і розглянемо літературу та музику цивілізації, яка виникла на самому півдні Межиріччя – там, де відстань між Тигром і Євфратом найменша, а їхні розливи забезпечували високі врожаї злакових культур.

Шумерська цивілізація розвивалася специфічним шляхом. Так, наприклад, якщо в Єгипті каста жерців існувала окремо і мала великий вплив на фараона та на все державне правління, то в Месопотамії цар (лугаль) був водночас і верховним жерцем. Управителі провінцій (патеси) зосереджували в своїх руках великі землі і завдяки апарату чиновників управляли країною. Про те, наскільки обожнювалася особа царя, розповідають стародавні малюнки. Цар і боги зображувалися поруч, лише боги сиділи, а цар перед ними стояв [6, с. 21].

Розквіт шумерського мистецтва – літератури, музики, малюнка, скульптури – припадає приблизно на XXV століття до нашої ери. Музиці тут належала найпочесніша в історії культури Стародавнього Сходу роль. Музиканти – чоловіки і жінки, які були водночас жерцями і жрицями, в суспільній ієрархії займали високе місце – після богів і царів. Їм єдиним дозволялося не вставати, а продовжувати сидіти в присутності царя. Хочеться провести аналогію зі ставленням до музикантів у Стародавній Греції, які готувалися винятково з рабів. Греки вважали, що піддавати такому випробуванню вільну людину є просто недопустимим знущанням.

Музичному ж звукові в Месопотамії приписували чудодійну силу. Про це свідчить відомий міф «Про сходження Іштар», що дуже схожий за змістом на єгипетський міф «Про Ісиду і Осіріса» [6, с.123]. Зміст міфу такий: помер бог води Даммузі (у вавилонян – Таммуз) і потрапив у підземний світ Смерті, де правила жорстока цариця Ерешкігаль. Дружина Даммузі, богиня родючості Іштар, не могла жити без свого чоловіка. Вона спустилася в підземний світ, ризикуючи там залишитися назавжди. Їй необхідно було пройти повз варті

стражів сімох воріт, нічого не тримаючи в руках. Проте вона мала кожному з них щось подарувати. До її спини була прив'язана арфа, а в рот за щоки прекрасна богиня поклала сім дорогоцінних прикрас. Зупиняючись біля кожного зі стражів, Іштар дарувала їм по прикрасі. Досягнувши підземного світу, вона стала на коліна перед жорстокою Ерешкігаль, своєю сестрою, заграла їй на арфі і заспівала. У пісні вона благала повернути Даммузі. У той же час на землі все завмерло без Даммузі та Іштар: зникла вода, земля висохла. Прекрасний голос Іштар полонив серце жорстокої богині та вона воскресила Даммузі й відпустила його до «світу живих» разом з Іштар.

На честь свята врожаю цей міф виконувався в храмах (зіккуратах) і цю драматичну дію могли спостерігати всі бажаючі: кожен вільний громадянин міг прийти на площу перед зіккуратом. Роль богині Іштар традиційно виконувала молода дружина царя (лугалья) або дочка, а роль Даммузі – сам цар або його старший син. У подібних релігійних церемоніях брали участь музичні ансамблі, хори та окремі співаки [6, с. 43].

Якими ж інструментами користувалися музиканти Стародавньої Месопотамії? Вони використовували дугові арфи, арфоподібні ліри, лютні, подовжені флейти, подвійні гобої, рамоподібні (квадратні) барабани. У Месопотамії не було поділу на музику світську і культову (релігійну), верховний жрець і цар поєднувалися в одній особі і не було поділу влади на світську і релігійну (як у Єгипті). На культові свята, що проводилися в храмі і біля нього, могли потрапити всі бажаючі.

Найдавнішим письмовим джерелом із зафіксованим на ньому музичним твором є нотний запис клинописної таблички, знайдений при розкопках шумерського міста Ніппур (на території сучасного Іраку). Вчені датують його написання 18 століттям до н.е. Розшифрувавши запис, професор Анна Драффкорн Кілмер з Каліфорнійського університету виявила на табличці не тільки музику, а й слова ліричної любовної пісні. Написана вона терціями Піфагорійського ладу в діатонічній гамі. Призначалася ця пісня найшвидше для одинадцятиструнної ліри.

Центральне місце в стародавній літературі Месопотамії займає «Поема про Гільгамеша» («Епос про того, хто бачив усе»). Вона піднімає глобальні проблеми про сенс життя і неминучість смерті людини. Гільгамеш довго вважався просто міфічним

героєм шумерів, і лише тоді, коли його ім'я знайшли в списку царів Шумеру (третій цар міста Урука, одного з найдавніших міст на землі). Перше писана редакція поеми з'являється за часів першої династії Ура, друга – аркадською мовою в II тисячолітті до нашої ери [4, с. 98-151].

Театралізоване дійство з текстами цієї поеми складалося з чотирьох частин і виконувалося жерцями на площах біля храмів напередодні Нового року у Вавилоні. Більшість текстів було покладено на музику. Зважаючи на те, що текст поеми був дуже об'ємним, вистава найчастіше відбувалася впродовж двох днів – дві перші частини в перший день, а третя й четверта – на наступний.

Зміст епосу: 1) про часи жорстокого правління Гільгамеша в Уруці і його дружбу з Енкіду (первісною людиною, яку боги створили спеціально для Гільгамеша, щоб той не так жорстоко пригноблював свій народ) 2) героїчна – опис подвигів Гільгамеша і Енкіду; 3) про подорож Гільгамеша в пошуках безсмертя; 4) бесіда Гільгамеша з тінною померлого Енкіду. Окремі епізоди поеми є відгуками реальних історичних подій, окремі – повністю міфологізовані.

У поемі привертає увагу образ архетипної матері: так, богиня Іштар дуже закохана в Гільгамеша, але разом із тим вона виступає й матір'ю всього його народу. Отже, у родинному будинку вже приготоване ложе Ішхари, так розповідає нам текст епосу. Ішхара – це також синонім Іштар, і це, насамперед, її материнський аспект. Тому паралельно Гільгамеш повинен здійснити «hieros gamos» з Іштар, згідно з традицією стародавніх шумерійських царів, але і в цьому йому заважає Енкіду:

«Енкіду двері перегородив ногою, Гільгамешу увійти він не дав.

Схопилися вони, як бики зчепилися, Двері розбили, стіна здригнулася»

[4, табл. 2, п. 12-18, с. 101].

Таким чином, «лібідо» Гільгамеша сконцентровано на матері, але Енкіду буквально відводить убік Гільгамеша, не дає йому вступити в інтимні стосунки з архетипною матір'ю. Це було одне із найпрадавніших застережень від інцесту в шумерійській літературі.

Проте в епосі є й інший образ архетипної матері,

справжньої матері Гільгамеша – богині Нінсун. Коли Гільгамеш приходить разом з Енкіду до Нінсун, яка виконувала роль богині-жриці в храмі бога сонця Шамаша, Гільгамеш повідомляє матері про свій план, про далеку подорож і битву, на яку він зважився, і просить помолитися за нього Шамашу. Молитва Нінсун є однією із найпрекрасніших частин епосу «Про того, хто бачив усе»:

Вступила Нінсун до своїх покоїв, Вбралася у плаття, гідне її тіла,

Одягла намисто, гідне грудей, оперезана стрічкою, увінчана тіарою,

Чистою водою окропила землю, зійшла сходами, піднялася на дах,

Перед Шамашем вогонь розпалила, принесла жертву, і перед богом

Здійняла руки: «Навіщо ти дав мені в сини Гільгамеша,

І вклав йому в груди неспокійнеє серце? Ти торкнувся його, тож піде він

Далекою дорогою, де Хумбаба, у невідомий бій йде на смерть битися.

Ще не вбитий ним лютий Хумбаба і все, що є злого, він вижене зі світу,

У день, коли ти знамення йому покажеш, Нехай тобі Айа-наречена нагадає,

Щоб подали про нього правоохоронці ночі». [4, табл. 3, п. 9-20, с. 110]

На думку Р. Клюгера, ця молитва є виразом страждання. Мати знає, що син повинен йти, але по-материнськи питає своє божество: «Чому мені дістався такий син, який буде робити всі ці речі, чому саме мій син?» [6, с. 26]. Це вічна історія. «Тепер ти торкнувся його» – це прекрасний вираз. Коли бог торкнувся смертного, він повинен йти невідомим раніше шляхом. Ця прямота в дотику долі дуже виразна.

Разом з Енкіду вони здійснюють подвиги – вбивають Хумбабу, охоронця кедрового лісу і небесного бика, якого бог Ану послав на Гільгамеша, коли той відмовився від любові богині Іштар. Проте охоплена люттю Іштар звертається за допомогою й порадою до богів, скаржачись на обох героїв. Привертає увагу й те, що в епосі небожителі зображені самовладними, несправедливими та впевненими у своїй безкарності. Їхній вирок

ґрунтується лише на тому, що Гільгамеш – син богині, а Енкіду – просто земна людина. Боги прирікають Енкіду на повільну, але вірну смерть, наславши на нього страшну хворобу. Хоча Гільгамеш обурений цим вироком, про який він дізнався уві сні, його друг і побратим вже через дванадцять днів помер у жахливих муках.

«Друг, що в бою рятував – чом мене покинув?

Я й ти – чи не рівно смертні?» [4, т. 1, табл. 7, п. 265, с. 119].

Гільгамеш намагається забрати Енкіду з царства тіней, але йому вдається – й то по милості богів – всього одного разу побачити душу Енкіду на порозі пекла та жахи світу тіней. Шамаш, розуміючи марність старань Гільгамеша, звертається до нього: «Гільгамешу, куди ти рвешся, те, що шукаєш – там не знайдеш ти!» [6, с. 46].

Надзвичайне враження на Гільгамеша справила розповідь про корони й царські трони, що, як непотріб валяються в пеклі. Він уперше відчув, що й сам він смертний. Друге страшне зіткнення зі смертю Гільгамеш пережив під час епідемії чуми, що лютувала в Уруці. І тоді він вирушив на пошуки безсмертя. Він знав легенду про старого царя Утнапіштіма, якому разом із дружиною боги дарували вічне життя, що призвело однак до розладу між небожителями. Цю людину, яка стала безсмертною, Гільгамеш вирішив розшукати, щоб дізнатися, як він цього домогся: «Про життя і смерть його запитаю».

Утнапіштим, який нікому не бажав випробування безсмертям, щоб переконати впертого героя, пояснив, що сон – це брат смерті. Ті, що сплять і мертві дуже схожі. Якщо йому вдається здолати брата смерті, то, можливо, він переможе й смерть. Та запропонував шість днів і сім ночей не лягати спати Гільгамешу, проте ця спроба не вдалася. Стомлений довгою подорожжю, він проспав цілу вічність. Розчарований герой уже зібрався було повернутися до Уруку, але жаліслива дружина Утнапішті дала йому останній шанс стати безсмертним: відкрила таємницю квітки вічної молодості.

Квітка Онді росте у воді, у неї корінь, як у будяка, а шипи, як у троянди. Герой пірнув на дно моря й дійсно знайшов чудову квітку, яку боги ховали від людей. Із квіткою він направився в Урук, щоб усім жителям свого міста подарувати вічне життя. Проте скористатися нею так і не вдалося. Допоки Гільгамеш

купався, квітку вкрала змія й відразу ж, скинувши шкіру, помолодшала. Отже, лейтмотив оповіді про Гільгамеша – неможливість для людини розділити долю богів, знайти безсмертя. Епос закінчується діалогом між Гільгамешем і керманичем порома Ур-шанабі, який супроводжував його в Урук. Гільгамеш глибоко розчарований, що йому не вдалося знайти вічне життя. Він зробив більше, ніж інші смертні люди і більше за інших страждав, проте все марно, бо той, хто походить із людського роду, не може отримати вічне життя. «Людина не може жити вічно, – погоджується з ним Утнапішті, – Проте твої справи зроблять тебе безсмертним, Гільгамешу» [2, с. 150].

Це дійство (як і зміст поеми), з одного боку показувало, що в епоху давніх цивілізацій люди вже не дуже вірили в «щасливе життя-потойбічного світу», з іншого – текст поеми вселяв думки про неможливість людини змінити порядок земний, встановлений богами.

Вражаючими є початок і кінець епосу «Про того, хто бачив усе». На початку мудреці будують місто Урук із такими словами: «Людина в цей світ прийде і піде, а збудоване людьми місто буде стояти вічно». І коли Гільгамеш, стомлений своїми мандрями і втратами, увінчаний подвигами, що не принесли йому радості, повертається до Уруку, то ті ж мудреці, які добудовують місто, знову зустрічають його тими ж словами: «Людина в цей світ прийде і піде, а збудоване людьми місто буде стояти вічно». Гільгамеш повертається до міста, щоб дожити залишок своїх днів так, як доживають усі люди.

Таким чином, література і музика стародавніх шумерів як відображення їхніх соціокультурних традицій показує, що інтелектуальний рівень шумерської цивілізації був достатньо високим. Шумери усвідомлювали призначення людини на землі і ставили собі на службу мистецтво, щоб виразніше це показати. Соціокультурні традиції шумерів послужила основою для розвитку літератури і мистецтва Середньої Азії, Персії, Африки, Південної Європи. Навіть мелодії Стародавньої Греції мають відбиток шумерської й аркадської гами.

Список використаних джерел і літератури

1. Афанасьєва В.К. Шумеры, шумерологи и шумерология. Сэмюэл Ной Крамер. *История начинается в Шумере*. «Наука», Москва, 1999. С. 12-36.

-
2. Канева И.Т. Сравнительные обороты в шумерском языке. *Письменные памятники Востока*. 1 (8). 2008. С. 147-153.
 3. Ключков И.С. Месопотамия в древнейшую эпоху. Шумер и Аккад. Амореяский и касситский Вавилон. *Источниковедение истории Древнего Востока: учебник для студ. истфаков вузов*; под ред. В. И. Кузищина. М.: Высшая школа, 1984. С. 63-96.
 4. Про того, хто бачив усе... Епос про Гільгамеша; перек. з аккадської І. Дяконова та М. Москаленка. *На ріках Вавилонських: З найдавнішої літератури Шумеру, Вавилону, Палестини*. К., 1991. С. 98-151.
 5. Струве В.В. Категория времени и замена идеограмм в шумерийском языке и письме. *Вестник Ленинградского университета*. 1957. № 8. С. 85-95.
 6. Pritchard D.B. Culture and History, in: *The Bible and Modern Science*, Cincinnati, 1962. 306 p.

* * *

Вільховий Юрій Віталійович,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
всесвітньої історії та методики викладання історії
ПНПУ імені В. Г. Короленка

ЧЕРНЕЧІ ОРДЕНИ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ: ПИТАННЯ ВИНИКНЕННЯ І КЛАСИФІКАЦІЇ

У наш час дослідження монастирського життя та розвитку чернечих орденів вирізняються особливою актуальністю. Залишаючись не повністю дослідженими, ці аспекти завжди були цікавими та захоплюючими завдяки новим відкриттям та фактам. Разом з тим сучасне секуляризоване суспільство, на культуру якого впливає величезна кількість факторів, залишається певною мірою релігійним. Релігія і церква продовжують впливати, хоч і не так сильно як у попередні часи, на нашу свідомість та світогляд. Таким чином релігійний фактор проявляється у культурному розвитку. Наше розуміння процесів трансформації середньовічного світогляду сприяє загальному осмисленню

історичного процесу, розкриває причинно-наслідкові зв'язки історичних подій і є важливим аспектом у вивченні минулого.

Загалом, враховуючи масовий інтерес до культури минулого, не можна залишити поза увагою таке цікаве явище як чернечі ордени, їхню діяльність та вплив на культурний обрис Європи, для якої вони стали духовним і суспільним феноменом. Оцінюючи здобутки освіти і науки, музичного мистецтва, розвиток нових архітектурних стилів доби Середньовіччя Європа завдячує саме чернечим орденам. Їх поява стала важливою частиною інституалізації католицької церкви, а діяльність — вагомим чинником у зміцненні церковного авторитету та поширенні християнських ідей.

Вплив католицької церкви у період раннього західноєвропейського Середньовіччя на культуру знаходив своє відображення і у політичній, соціальній, військовій, господарській і, зрозуміло, культурній сферах, претендуючи на зверхність над світською владою. Церковні інституції розвивали і доповнювали цей вплив.

Серед важливих складових церковної організації слід окремо виділити чернечі ордени — об'єднання монастирів, що функціонували відповідно до єдиного статуту. Саме вони були вагомими осередками науки, освіти, літератури, медицини, художнього мистецтва, музики тощо. Із середовища ченців походила значна кількість видатних особистостей Середньовіччя. Багато філософів та митців були членами чернечих орденів.

Тож, особливий інтерес сьогодні становить дослідження історії виникнення, ролі та ступеню впливу чернечих католицьких орденів на культуру Середньовіччя, особливості їх церковної організації, життєвого устрою та ідеології, що були частиною загального світосприйняття середньовічної Європи.

Досліджувана нами проблема висвітлена в історіографії не рівномірно. Науковці достатньо уваги присвятили історії чернечих орденів, їх класифікації, діяльності як складової католицької церкви. Ці питання висвітлені у працях таких відомих дослідників як Л. Карсавін [15], [16], [17], С. Лозинський [27], В. Калашніков [13], С. Інфессура [10] та інші. Дослідники зверталися до питань монастирського життя, зародження та еволюції чернечих орденів. Зазначені автори повною мірою розкрили особливості монастирського життя

вказаного періоду, історичний розвиток монастирів. Однак у їх дослідженнях практично не фігурують власне чернечі ордени і зовсім не розкрито питання їх впливу на розвиток культурних процесів.

Однією із найбільш ґрунтовних монографій на тему чернецтва є робота В. Гер'єва «Західне чернецтво і папство» [7], яка дає змогу детальніше вивчити події, які відбувались в монастирях, які причини змушували ченців до конкретних дій, якими були наслідки їхньої діяльності і як це впливало на подальше життя не лише монастирів, а й усієї Західної Європи. Особливо цінними є дослідження Л. Карсавіна, зокрема праця «Чернецтво у середні віки» [16].

Варто зупинити увагу й на інших працях. Так, дослідник В.Керов описуючи народні повстання та єретичні рухи у Франції в кінці XIII – на початку XIV століття, проаналізував діяльність різних чернечих орденів [21]. Книга польського історика Яна Веруша Ковальського «Папи і папство» [22; 36] вміщує короткі біографії римських пап від легендарного апостола Петра до Іоанна Павла I, допомагає скласти більш повний образ папства, важлива роль якого в політичному і культурному житті світу останніх двадцяти століть була очевидною.

Словник-довідник, упорядкований О.Смірною, Л.Сушкевич, В. Федосик [29] вміщує більше тисячі статей, багато з яких мають список основних джерел та спеціальної літератури, що допомогло розширити уявлення про зазначену проблему.

Дослідник І. Кривельов у своїй «Історії релігій» [24] розкриває основні поняття з історії християнства. Четверта, п'ята та шоста частини цього посібника присвячені періоду Середньовіччя. Більшість інформації у нього стосується історії папства та церкви загалом. Однак, як у філософському плані, так і при вирішенні історико-релігійних проблем автор керується виключно марксистсько-ленінською методологією, яка не є універсальною у наш час.

Чільне місце в радянській історіографії займають ім'я та праці С. Лозинського. Зокрема, у посібнику «Історія папства» [27], присвяченому розвитку папства, розглянуті деякі питання життя монастирів та чернечих орденів.

Особливу увагу варто звернути на «Історію християнства» С. Головащенко [8]. Цей посібник є спробою дати аналітичний

огляд загальної історії християнства в його основних формах і виявах — як у взаємодії із навколишнім світом, так і у внутрішній логіці його розвитку.

У процесі дослідження ми також зверталися до релігієзнавчих праць В. Рожкова «Нариси з історії римокатолицької церкви» [38], «Середньовічна церква» Дж.Лінча [26], «Світові релігії» А. Алова [3] тощо. Це дало змогу виокремити основне з теми монастирського життя та чернечих орденів, узагальнити та систематизувати отриманий матеріал. Важлива інформація міститься також у працях таких авторів як В. Гайдечко [6], А. Гуревич [9], В. Карєва [14], М. Козлов [23], Д.Михневич [32], Л. Офм [35], В. Полікарпов [37], Л. Швец [46]. При написанні статті ми послуговувалися також загальними матеріалами академічних історичних видань [11; 12; 25; 42].

Варто звернути увагу на складний характер та малодоступність джерел із зазначеної тематики. Про діяльність та внутрішній устрій чернечих орденів свідчать їх статuti та загальні правила [1; 2; 19; 20; 30; 31; 33; 34; 44; 45]. Особлива роль належить статуту Бенедикта Нурсійського [39; 43]. (св'ятого Бенедикта), який став основою чернечого життя ордену бенедиктинців та фундаментом, на який спиралися створені пізніше ордени. Безпосереднім наслідком їх впливу на культурний розвиток середньовічної Європи є монументальне будівництво та внутрішні розписи монастирів, зразки яких збереглися до нашого часу. Про вплив на освіту і науку, музику тощо дізнаємося опосередковано, через енциклопедичні і академічні видання, словники [5; 18; 25; 40; 42].

Нашу розвідку ми передовсім розпочнемо із констатації, що чернечі ордени в Католицькій церкві — це об'єднання ченців, життя яких регламентується Статутом. Статут ордену визначає спосіб внутрішньої організації монастирського життя, включаючи склад і порядок щоденного і річного літургійного циклу, одяг, споживання їжі тощо.

Орденom (*ordo religiosus*) є постійне, затверджене Церквою співтовариство чоловіків або жінок, члени якого (*religiosi, religiosae*) дають урочисті обітниця (*vota solemnita*) бідності, цнотливості й слухняності і зобов'язують себе ними до праведного життя у виконанні загального статуту (*regula*).

Урочисті обітниця, які приймаються після закінчення

періоду послушництва (новіціату), мають на увазі повну і безповоротну віддачу себе ордену, а через нього – Богові. Вони позбавляють члена ордену прав володіння і розпорядження майном, укладення шлюбу і звільняють його від усіх громадських зобов'язань.

Чернечі ордени відіграли важливу роль у зміцненні середньовічної католицької церкви. Особливістю католицького чернецтва Західної Європи було те, що ченці централізовано об'єднувалися в автономні утворення — ордени. Це суттєво відрізняло католицьку церкву від православних аналогів, де чернецтво концентрувалося у монастирях. Поняття «Орден» етимологічно тлумачиться як «чин», «статут». Це передбачає певну структурну побудову життя і побуту чернецтва. Такий порядок встановлювався здебільшого фундаторами орденів. Для порівняння варто зазначити, що у східній (православній) церкві монахи керувалися у монастирях здебільшого двома статутами (чинами) — Василя Великого та Федора Студита [11, с. 126]. Натомість палітра чинів в орденах католиків була більш строкатою. Католицькі ордени були підлеглими безпосередньо Папі Римському. Вони мали багато жіночих відгалуджень для мирян. Релігійні об'єднання, що діяли при чернечих орденах називалися терціаріями (від лат. *tertio* — третій, поряд із чоловічими та жіночими орденами). За своєю будовою ордени католицької церкви мали чітку централізацію та ієрархію. Їх очолювали «генерали», або «пріори», які також були підлеглі Папі Римському [11, с. 126].

Здійснити універсальну класифікацію католицьких орденів досить важко. Усе пояснюється тим, що критерії, за якими визначають типологію орденів, різні. Як правило дослідники визначають три групи орденів:

1. *Ordines monastici seu monachales*, члени яких називаються «*monachi regulares*» («статутні ченці»): антоніанці, базиліани, бенедиктинці та їх відгалуження (кльонійці, цистерціанці та ін.) і картезіанці;

2. *Ordines canonici (canonici regulares)* і *ordines clericorum (clerici regulares)* або «статутні каноніки» і «статутні клірики»: августинці, премонстранці, домініканці й єзуїти;

3. *Ordines mendicantium*, або *regulares mendicantes* тобто «жебруючі ордени»: францисканці, домініканці, августинці-

єреміти і кармеліти;

4. *Ordines militares*, або *regulares militares* або «лицарські (військові) ордени»: іоаніти або госпітальєри, храмовники (тамплієри), Тевтонський, Лівонський ордени й інші [19].

Існують також інші класифікаційні системи чернечих об'єднань. Зокрема виділяють власне чернечі (бенедиктинські, августинські, бернардинські, кльонійські, цистерціанські тощо), духовно-лицарські (іоаніти мечоносці, тевтонці, госпітальєри, тамплієри (храмовники) тощо), жебруючі (капуцинські, францисканські, кармелітські, домініканські тощо). Монастирі орденів можна розділити на чоловічі, жіночі та змішані (коли на території монастиря насельники різної статі перебували в різних келіях) [19].

Чернечі ордени монастирів поділялися також за видом діяльності. В одних монастирях (картезіанці, августинці, траппісти тощо) ченці вели усамітнений спосіб життя, займалися містицизмом. Інші ордени провадили активну проповідницьку та місіонерську роботу (кльонійці, бенедиктинці, францисканці, цистерціанці тощо). Частина орденів, які виникали, дотримувались ортодоксальної консервативної догматики (бернардинці, бенедиктинці, картезіанці). Окремі об'єднання спочатку визнавалися єретичними, а вже потім набували канонічності у католицизмі (цистерціанці, францисканці) [19].

Католицькі ордени Середньовіччя із часом визначилися зі стратегією своєї діяльності. Так єзуїти, салезіани, домініканці запекло боролися із єретичними та реформаційними рухами. Об'єднання траппістів, бенедиктинців, августинців здебільшого діяли у сільській місцевості, тоді як ордени салезіан і домініканців дислокувалися у містах. Були орденські об'єднання монахів, які увесь час мандрували. Окрім того у структурі католицької церкви було багато згромаджень, які опікувалися хворими, каліками, займалися збором коштів для благодійництва, визволяли християн із полону тощо. Багато таких організацій перебувало під безпосередньою опікою певного чернечого ордену і тому завжди діяло в його інтересах [19].

На чолі ордену перебував генерал (великий магістр). Генерала, як правило, обирало керівництво ордену і затверджував сам Папа Римський. У підпорядкуванні генерала перебував орденський клір та настоятелі монастирів. Життя ордену та його

зовнішні зносини цілковито регламентувалося статутом.

Управління орденами було суворо централізованим: очолював його генерал ордену, що обирався генеральним капітулом (*capitulum generalis*) — колегіальним органом, до складу якого входили провінціали (*ministri provinciales*) і глави регіональних (провінційних) об'єднань [19].

На чолі окремих чернечих громад (конвентів) стояли обирані повноправними членами цієї громади настоятелі (абати, пріори або гвардіани), збори яких називалися капітулом, або собором. Громади або групи громад ряду орденів об'єднувалися у структурні підрозділи, які називали конгрегаціями (так, орден бенедиктинців складався із 18 конгрегацій).

Усі чернечі ордени відрізнялися за способом життя, метою і напрямками діяльності, а зовні й по чернечому одягу, характерному для кожного ордену.

Утворення чернечих орденів стало заключним етапом монаршого життя. У III-IV століттях аскети, що жили всередині громади, почали розривати з нею стосунки і йти геть з міста, культивованого простору в пустелю. Так склалися дві форми чернецтва, що існували протягом всього середньовіччя: поруч із келіями єремітів (відлюдників) виникали перші монастирі — громади ченців, які дотримувалися певного статуту і підкорялися абату (настоятелю). Статут регламентував розпорядок дня, побут, богослужіння в монастирі тощо [19].

На Заході чернецтво стало відоме з другої половини IV століття. Перші монастирі (ордени) утворилися на півдні Франції, в Аквітанії. Їх засновником був легендарний Мартин Турський. Ці об'єднання характеризувалися слабкою регламентацією чернечого життя, а також сильною усамітненістю членів. Дещо інші характеристики мали ордени у південно-східній Галлії. Так, у 400 році з'явився монастир Лерін (поблизу Кани). Цей осередок став столицею своєрідної чернечої держави. Тут знаходяться первні бенедиктинців, які були основою західного чернецтва [29].

Власне бенедиктинці і були першим чернечим орденом (з лат. *Benedictini*, Орден св. Бенедикта, лат. *Ordo Sancti Benedicti*, OSB). Орден св. Бенедикта з'явився на початку VI століття в Монте-Кассіно (поряд з Неаполем). Його засновником був святий Бенедикт Нурсійський. Тут у 530 році він збудував монастир, у

якому встановив статут із суворими порядками. Цей статут став основою, прикладом для монахів інших монастирів. Основним правилом у ньому визначалося обцинне життя вдалині від мирської суєти, тож монастирі будували у віддалених місцях, подалі від впливу світу [23].

Головний наголос у діяльності бенедиктинців робився на молитви, інтелектуальні заняття, релігійне мистецтво, місіонерську роботу. Статут включав три обітницї: постійне проживання в монастирі, послух і стриманість. Девізом ордену став вислів: «Молися і працєю» (з лат. «Ora et labora»).

Із самого початку монастир існував як осередок «господнього служіння». У своєму житті ченці мали цілковито коритися (нести послух) наставнику — абату («вікарію Христа»). Із послуху формувалося смирення, сутність якого полягала в асиміляції людської волі у волі Господа. Засновник ордену, св. Бенедикт, розглядав об'єднання ченців з його жорсткою регламентацією ідеальним рухом на шляху до Всевишнього [31].

Коли майбутній чернець вступав до об'єднання, то він не лише зрікався мирського життя, але й давав обітницю послуху і осідлості. Після цього брама монастиря закривалася за ним назавжди. У громаді ченців усе було підпорядковане придушенню усіляких індивідуальних проявів волі. Параметри орденського статуту чітко усе фіксували. Ченці працювали, відпочивали, харчувалися лише разом. Це стосувалося також і молитви, яку монахи мали здійснювати лише разом (говорили одночасно одні слова). Досить важливим аспектом чернечого життя була праця (розумова і фізична). Бенедикт Нурсійський уважав лінощі загибеллю для душі. Проте монахи в усьому мали знати міру (під час роботи і посту) [3, с. 96].

Проіснував чернечий монастир поблизу Монте-Кассіно недовго. Через 30 років після смерті Бенедикта (засновника) його зруйнували варвари лангобарди (у 577 році). Через деякий час монастир відновили.

Монахи ордену, яких надихнув римський папа Григорій I Великий почали мандрувати по світу поширюючи релігійні ідеї святого Бенедикта Нурсійського. Внаслідок цього монастирі ордену бенедиктинців з'явилися у королівстві франків, Англії, Західній і Центральній Європі. На початку XI століття бенедиктинський рух дійшов і країн Східної Європи. У цей

період можна виокремити кілька визначних католицьких мислителів, які належали до ордену бенедиктинців: св. Августин Кентерберійський, св. Адалберт Празький, св. Вілліброрд [39].

Таким чином, у другій половині VI століття чернечий рух перейшов до більш вищої фази свого розвитку. Цим католики мали завдячувати св. Бенедикту Нурсійському. Його чернечий статут був надзвичайно універсальним і практичним для застосування, що зумовило його поширення по всій Західній Європі. На кінець VIII століття абсолютна більшість ченців були бенедиктинцями [46, С. 97].

Ідеологія ордену трансформувалася відповідно до його поширення. Радник короля франків Людовіка Благочестивого святий Бенедикт Аніанський запровадив новий звичай і зробив його обов'язковим для усіх монастирів. Ми чітко бачимо у цьому прагненні узгодити статут із північними монастирськими правилами, які побутували у першій чверті IX століття. Це дозволило більш гнучко регулювати життя ченців і водночас об'єднувало монахів у бенедиктинській традиції. [42, с. 124]. Таким чином, ордену бенедиктинців належить помітна роль у зміцненні авторитету католицької церкви [11, с. 342].

У X-XI століттях орден зазнав декілька істотних реформ: почали з'являтися конгрегації монастирів, від бенедиктинців відбрунькувалися ордени камальдулів і цистерціанців. Існувала і жіноча гілка ордену — бенедиктинки, заснована св. Схоластиком, сестрою Бенедикта Нурсійського.

Однак, бенедиктинські монастирі не були орденом у суворому сенсі, адже зберігали повну незалежність, будучи об'єднані тільки виконанням Статуту. Кожен монастир мав свою власність. У 1893 році папа Лев XIII поставив на чолі усіх бенедиктинців абата-примаса, і з того часу бенедиктинське чернецтво існувало як Конфедерація конгрегацій, що зберігали істотну самостійність [39].

Власне чернечі ордени з'явилися в 910 році після того, як абат Обо з монастиря Клюні, що знаходився на території французької Бургундії, здійснив реформу чернечої організації. Згідно Клюнійської реформи монастир мав статус ставропігії. Він напряму був підпорядкований папському престолу, а не місцевому архієрею. Реформа передбачала об'єднання монастирів з однаковими функціями в ордени, які у свою чергу

мали бути підлеглими центральному керівництву. Внаслідок цього розраховували відновити сувору регламентацію, забрати монастирську автономію та посилити централізоване папське керівництво. Окрім того, це мало сприяти незалежності духовної влади від світської [46, С. 98].

Клюнійська реформа стала можливою тому, що католицька церква досить зблизилась зі світським середовищем. Це відбивалося на її суспільному рейтингу. Тому церковна реформа знаходила підтримку народних мас. Населення очікувало другого пришествя Спасителя, прагнуло спокутувати гріхи. Реформу підтримали також великі феодали, що боролися проти держави, а також ересіархи. Таким чином, прибічники клюнійської реформи у X – першій половині XI століття охопили своїм впливом території Франції, Англії, а потім – Німеччини та Італії [20; 23].

Реформа передбачала зміцнення церкви, употужнення її добробуту, чіткого розмежування відносин зі світською владою. Римський папа був оголошений верховним суддею не тільки у релігійних, але і у світських справах. Папа ставав намісником Бога на землі. Усі монастирі звільнялися з під влади не лише світських феодалів, але й місцевих архієреїв. Це централізувало духовну владу папи в католицькій церкві [20; 23].

Клюнійські ченці наголошували на необхідності обов'язкового виконання духовних обітниць. Вони засуджували такі явища як симонія, інвеститура, моральна деградація кліриків. Ченці вимагали celibату для всіх священників, прагнули підвищувати освіту духовенства. У навчальних закладах клюнійських монастирів був досить суворий режим і жорстка дисципліна. Правила внутрішнього розпорядку робили акцент уже не на фізичних роботах, а на штудіюванні священних текстів. «Усе це в поєднанні з демонстрацією чудотворних реліквій мало переконувати людей... що справжнє християнське життя дійсно можливе...» [20; 23]. Члени клюнійського ордену вели широку добродійну діяльність. Тенденція до незалежності чернецтва знайшла відображення у чорному одязі.

Камедули, камедуліани — термін, що позначає католицькі чернечі автономні конгрегації, що жили в дусі реформи св. Ромуальда, проведеної ним у XI столітті [19].

Розкриваючи цей аспект, ми говоримо про створення монастирів нового типу. Заслуга появи таких осередків належить

італійському монахові — Ромуальду, який за свою подвижницьку діяльність був пізніше канонізований. Ромуальд розраховував модернізувати чернече життя у традиціях відлюдництва та кіновії. Ромуальд був обізнаний з усіма тонкощами західної чернечої традиції. Так, монастир Сант-Аполінаре-ін-Клясе був традиційним осередком бенедиктинців, який перебував під впливом клонійської реформи. Саме тут Ромуальд вступив до ордену.

Своїм наставником Ромуальд обрав Марінуса, який у свою чергу був палким прихильником аскетизму і самотництва. Згодом Ромуальд і Марінус стали мешкати неподалік абатства Сан-Мігель-де-Кукса. Настоятель, абат Гуарінус, почав здійснювати тут церковну реформу, що ґрунтувалася на Іберійській християнській традиції [19; 20].

Діяльність згаданого Ромуальда була досить інтенсивною. Зокрема на початку XI століття ним було засновано Святий скит Камальдолі. Це місце було розташоване в гірській місцевості Центральної Італії (поряд із містом Ареццо). Ромуальд запровадив тут регламент, який суттєво відрізнявся від бенедиктинських аналогів. Реформи у скиті Камальдолі мали трансформувати бенедиктинський статут у напрямі більшої жорсткості, аскетичності та індивідуальності монашого життя [19; 20]..

Камальдолійський статут вирізнявся більш суворими правилами посту, обітниць мовчання, практиками нічних літургій та смирення плоті (що включало застосування волосяниць). Упродовж XI-XIII століть камальдолійський рух поширився на всю Італію. Камальдули масово створювали госпіталі при монастирях, опікувалися хворими. Подальший розвиток камальдолійського ордену характеризувався наростанням суперечностей серед монастирської братії. Ченці не мали єдності у поглядах на мету монашого життя. Зокрема ченці, які сповідували еремітську традицію акцентували увагу на усамітненому житті. У своїх монастирях вони спільно збиралися лише для відправлення богослужінь. Натомість монахи, які були прихильниками до кіновії виступали за спосіб життя наближений до бенедиктинців. Як наслідок римський папа Клемент IX видав у 1667 році буллу, яка остаточно відокремила ці дві течії. Проте камальдули так і не змогли створити орден, який би мав цілісну

організацію. Упродовж усього подальшого розвитку їхні монастирі були об'єднані у незалежні утворення [19; 20].

З виникненням цистерціанців орденом стали називати замкнуте і централізоване об'єднання монастирів на чолі з загальними координуючими і контрольними органами, що дотримується орденських статутів, що доповнювали і роз'яснювали чернечий статут. Уніфікація у рамках ордену доходила до спільності святих-покровителів і одноманітності в архітектурному вигляді осель. Правовий статус останніх регламентували орденські привілеї, отримані від папства. Зримою відмінністю орденів один від одного був колір, крій і деталі чернечого одіяння. На противагу монастирям бенедиктинців, жорстко прив'язаним до локального політичного і соціального оточення, ордени були загальноєвропейськими наддержавними структурами, що служили ефективнішою опорою папству в його універсалістських домаганнях [19; 20].

Цистерціанці — члени католицького чернечого ордену, заснованого в 1098 році бенедиктинцем Робертом біля Діжона у долині Сіто, що у Франції (від лат. «Cistezcium» — монастир). Метою створення цистерціанського ордену було повернення до суворих правил чернечого життя, запроваджених Бенедиктом Нурсійським, від яких відходили тодішні бенедиктинські монастирі, нагромаджуючи величезні багатства, займаючись феодальним визиском не беручи активну участь у державних справах. Тож, відбулася реформа внутрішньомонастирського життя, добору ченців на управління [21, с. 129].

Цистерціанці брали активну участь у християнізації і військовій колонізації західнослов'янських земель, Прибалтики й Іспанії. Ідеал бідності зримо відбивали білий, дешевий (без барвника) одяг, а також суворі, позбавлені надмірностей архітектура і внутрішній вигляд цистерціанських монастирів. Цистерціанці відрізнялися суворою життєм і суворістю, користувалися заступництвом пап. Умовою чернечого служіння цистерціанці вважали фізичну працю, у якій вони бачили засіб виховання упокорювання і приборкування «духу спокуси», а також гарантію незалежності монастиря від світу [21, с. 129].

Вони заробляли на прожиття власною працею і харчувалися тільки рослинною їжею, відновлювали обов'язковий річний випробувальний термін (новіціат), не приймали в

монастирі дітей (відійшовши в цьому від бенедиктинської практики), уникали розкоші в убранні монастирів, жили за рахунок власної праці, не маючи залежних від себе селян.

Ченці-цистерціанці помітно відрізнялися від колишніх монахів. Вони намагалися закладати нові монастирі. Їхнє біле вбрання різко контрастувало із чорними кольорами бенедиктинців (чорний одяг інтенсивно запроваджувався після клонійської реформи) [21, с. 130].

Новозбудовані монастирі були в основі централізованого ордену. Якщо порівняти цистерціанців і клонійців, то керівництво перших відрізнялося. У клонійських ченців головою був аббат, а цистерціанці були підпорядковані генеральному капітулу. Останній був щорічним з'їздом аббатів від усіх цистерціанських монастирів.

Побут цистерціанців, норми поведінки визначалися орденським статутом. Цей документ затверджували члени генерального капітулу. Для порівняння, звичаї клонійських ченців залежали від волі самого Клоні. Натомість цистерціанці, дотримуючись статуту святого Бенедикта, змінили традицію, що панувала у реформованому бенедиктинському ордені. Цистерціанці будували свої оселі у диких нелюдних місцевостях. Таким чином вони тяжко працювали облаштовуючи власне господарство. Основою служіння Богу вони вважали фізичну працю [12, с. 533].

Величезний вклад у розвиток ордену цистерціанців зробив аббат Бернар Клервоський. Його зусиллями цистерціанці перетворилися на найбільший католицький чернечий орден [19]. Зокрема, у 1150 році налічувалося вже 350 монастирів цистерціанців, а в 1500 році — 738 чоловічих і 650 жіночих обителів. Із цього часу цистерціанців стали називатися також бернардинцями. У Франції в XVII столітті сформувалося суворе відгалуження цистерціанців — траппісти, які відрізнялися ще більш суворішим статутом, що вимагав, серед іншого, і відмови від побутової усної мови [12, с. 533].

Цистерціанці зазвичай створювали свої монастирі на неосвоєних землях. Це вимагало важкої фізичної праці. Земельні володіння ордену швидко росли і за рахунок дарувань знаті. В ордені було введено ділення ченців на два розряди: повноправних братів і «світських братів» (конвертів). Головним заняттям

перших були молитви, других — фізична праця, щоб вона не відволікала духовну еліту від релігійних занять. «Світські брати» походили з селян, вони, як правило, були безграмотні (молитви учили напам'ять). Ці люди також проходили через новіціат, давали традиційні чернечі обітници, але права голосу в ордені не мали. Завдяки їх праці орден цистерціанців незабаром став одним із найбагатших.

Ченці-цистерціанці існували за рахунок власної праці. Вони не експлуатували селянство, не мали впливових васалів із числа світських осіб. Як наслідок ченці здебільшого працювали в полі, або на випасі чи винограднику. Заняттям у монастирі, богослужінням вони приділяли менше уваги [41, с. 206]. Слід згадати також конверсів (бородатих братів). Їм слід було голитися на відміну від ченців. Вони приймали чернечий постриг, але проживали окремо від інших. Конверси працювали стільки, скільки бажав абат, отримуючи за це лише скромну їжу [41, с.206].

Проте поступово монахи, які багато працювали у сільському господарстві, стали збагачуватися. Усе пояснювалося розумом і кмітливістю ченців, які винаходили і впроваджували у господарстві різноманітні технічні новації. Багатства ордену росли і в результаті заповзятливості цистерціанців у торгових операціях, у тому числі постачанні сировини для мануфактур.

За своєю структурою орден був федеративним зі значною автономією монастирів. П'ять перших (за часом утворення) монастирів вважалися головними. Інші групувалися навколо них в п'ять об'єднань, абат — глава такого об'єднання — контролював життя підлеглих йому монастирів. Щорічно збирався генеральний капітул з усіх абатів, де обговорювалися найважливіші проблеми ордену і приймалися обов'язкові для усіх цистерціанців постанови. Щодо жіночих монастирів, то цистерціанські монастирі мали елітарний характер — у них приймали жінок тільки з сімей феодалів [41, с. 207].

Варто зробити висновок, що орден бенедиктинців став класичним взірцем. Досвід, ідеї та розробки бенедиктинців мали дуже велику популярність. Маючи такий приклад, чернецтво інтенсивно об'єднувалося в ордени.

Поряд із зазначеними чернечими орденами з часом з'явилися й інші ордени. Серед них — картезіанці — католицький

чернечий орден, заснований у 1186 році св. Бруно у Бургундії в ущелині Шартрез (лат. Cartusia) біля Гренобля у Франції; ченці ордену окрім звичайних обітниць, давали обітницю мовчання і самоти; жили в окремих келіях, вдавалися до молитви і займалися рукоділлям і переписуванням книг. Головною метою життя ченців-картезіанців був пошук Бога у тиші й усамітненні. Вони намагалися «наполегливо шукати, швидко знайти і сягнути Господа Бога», прийшовши таким чином «до досконалої любові» [19; 20].

Офіційно орден картезіанців був затверджений папою римським Інокентієм III у 1133 році. Спочатку орден набув свого поширення тільки у Франції, але в період із кінця XII до завершення XIV століття картезіанські монастирі поширились усією Європою, від Ірландії до Польщі. Пік найвищого розвитку ордену припав на початок XVI століття, коли він налічував 196 монастирів. Картезіанський орден був значним феодалом середньовічної Європи [19; 20].

Картезіанці займались ремеслами, переписуванням книг тощо. Вони славились своєю гостинністю й доброчинністю. Одним із основних джерел багатства ордену було приготування та продаж лікеру «шартрез».

Існувала і жіноча гілка ордену — картезіанки, що виникла 1229 року (за іншими даними — у 1234 році) [19; 20].

У 1254 році в Абруццо (південна Італія) відлюдником Петром із гори Мурроне, що став пізніше папою Целестином V, був заснований новий орден, який отримав назву ордену целестинів (*Congregatio o anche Ordo Coelestinorum (O.S.B. Cel.)*). У 1263 році целестинці прийняли статут св. Бенедикта, а в 1264 р. Папа Урбан IV дарував ордену багато привілеїв. У XIII – XIV століттях целестинці заснували багато монастирів в Італії, Франції, Нідерландах та Німеччині [19; 20].

У середині XII століття в Італії з'явився орден августиновців. Статутом ордену стало так зване «Правило» св. Августина, хоча його авторство не доведено, адже святий жив ще у V столітті. В Європі орден поширював свою діяльність на Італію, Іспанію, Португалію, Німеччину. Проводив місіонерську діяльність у Центральній та Південній Америці, в Китаї, Японії, Індії, на Філіппінах.

Августиновці поділялися на дві основні гілки: августиновців-

каноніків та августинців-братів. Августинці-каноніки (регулярні каноніки, каноніки-обсерванти св. Августина, The Canons Regular of Saint Augustine, CRSA) були священиками, життю яких були властиві деякі риси монастирського укладу, наприклад спільне проживання і спільний спів на богослужіннях. У Середні віки центром августинства був Сен-Вікторський монастир у Парижі. У свою чергу августинські каноніки поділялися на статутних (або чорних — за кольором одягу) і білих (або премонстрантів). Августинські брати (The Order of the Hermit Friars of Saint Augustine, OSA, августинці-єреміти) були орденом пустельників [16, с. 263].

Із XVI століття августинці отримали офіційний статус ордену жебруючих ченців. Монахом — августинцем був провідний діяч Європейської Реформації XVI століття Мартін Лютер [16, с. 263].

«Орден регулярних каноніків-премонстрантів», (з лат. *Candidus et Canonicus Ordo Praemonstratensis*, OPraem) — ще один католицький чернечий орден служителів соборних та приходських церков міст, що жили особливими громадами-канонікатами, у відповідності з визначеним статутом. Він був заснований 1120 року каноніком Норбертом із Ксантен (1082-1134) у Премонтрі на півночі Франції. Ім'я орден отримав за назвою абатства, члени ордену також іменувались норбертанцями чи норбертинцями за іменем засновника. [16, с.265].

Статут ордену, написаний на основі статуту св. Августа, було затверджено 1126 року. Варто зауважити, що статут св. Августина приймали практично усі нові духовні ордени, включаючи чернечі, які виникли в XII-XIII століттях. У його основі знаходилася особлива містична категорія християнського віровчення — любов. Найвища любов до Бога вимагала жертвовної любові до ближнього, яка насамперед виражалася в активній проповідницькій діяльності у світі [36, с. 198].

Августинці та інші ордени, які прийняли статут св. Августина, почували свою відповідальність за порятунок усіх християнських душ і тому їм був чужим ідеал чернечого усамітнення в ім'я свого спасіння, характерний для бенедиктинства [1; 2].

Св. Норберт по-німецьки суворо впроваджував послух,

чистоту звичаїв, строгість церковної ієрархії. Премонстранти швидко поширились у Західній Європі, до середини XIV століття орден мав понад 1300 монастирів і відігравав важливу роль у християнізації території між Ельбою та Одером.

Духовність премонстрантів була близькою до духовності августинців, однак, оскільки св. Норберт був другом знаменитого цистерціанця святого Бернарда Клервоського, на заснований ним орден також сильно вплинула духовність цистерціанців [35, с. 128].

Поступово відбулося розмежування регулярних каноніків із чернецтвом. Членами ордену були довірені каноніки (монастирське духовенство), а не монахи. До діяльності ченців, окрім звичайних монастирських справ, відносилось піклування про душу і місіонерська діяльність, передусім на схід від Ельби.

Список використаних джерел і літератури

1. Аврелий Августин [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://adamovka.ru/saint/?id=17>
2. Академик [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://middle_age_world.academic.ru/559
3. Алов А.А. Мировые религии. М. : ПРИОР, 1998. 480 с.
4. Андреев А.Р. Монашеские ордена. М., 2001, 2003. 364 с.
5. Брокгауз і Ефрон. Енциклопедичний словник. СПб. 1880. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://hronos.km.ru/religia/katolik/ordena.html>
6. Гайдечко В.П. Западноевропейская наука в средние века. М., 1989. 274 с.
7. Герьев В. Западное монашество и папство. Москва, 1913. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://knowledge.allbest.ru/religion/>
8. Головащенко С. І. Історія християнства: Курс лекцій. Навчальний посібник. К. : Либідь, 1999. 352 с.
9. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. М., 1984. 385 с.
10. Инфессура С. Дневники. Документы по истории папства. XV-XVI вв. М.: Огиз, 1939. 243 с.
11. Історія християнства : Курс лекцій: Навчальний посібник. К.: Либідь, 1999. 352 с.
12. История средних веков : В 2 т. Ред. М.А.Бойцов, Л.М.Брагина, С.П.Карпов и др. Т. 1. М.: ИНФРА, 2000. 541 с.

-
13. Калашников В.И. Загадки истории. Средние века: Занимательная история. М.: Белый город, 2002. 317 с.
 14. Карева В. В. История Средних веков: [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://www.sedmitza.ru/text/441070.html>
 15. Карсавин Л.П. Монашество. Москва, 1992. 242 с.
 16. Карсавин Л.П. Монашество в средние века : Учеб. пособие. М. : Высш. шк., 1992. 191 с.
 17. Карсавин Л. П. Очерки религиозной жизни в Италии XII — XIII вв. СПб.: Типография М. А. Александрова, 1912. 844 с.
 18. Католическая энциклопедия. Т.П. М.: Издательство Францисканцев, 2005. 582 с.
 19. Католические монашеские ордена. [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://www.parta.com.ua/>
 20. Католические монашеские ордены и конгрегации [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://www.birgittaskloster.se/>
 21. Керов В.Л. Народные восстания и еретические движения во Франции в конце XIII – начале XIV века. Москва, 1986. 317 с.
 22. Ковальский Я. В. Папы и папство [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://svitoc.ru/lofiversion/index.php/t401.html>
 23. Козлов М. Курс лекций по сравнительному богословию.: [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://znaimo.com.ua/docs/1100/index-672346.html?page=8>
 24. Кривельов І. А. Історія релігії. Т. 1-2. М., 1975. 76 с.
 25. Культура середньовіччя [Электронный ресурс]: Режим доступа: http://www.erudition.ru/referat/ref/id.25594_1.html
 26. Лінч Джозеф Г. Середньовічна церква. Коротка історія. Київ, 1994. [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://ru.scribd.com/doc/25995378/>
 27. Лозинский С. Г. История папства. М., 1986. 485 с.
 28. Лосев І.В. Історія та теорія світової культури: європейський контекст. К., 1995. 428 с.
 29. Монастирське життя і чернечі ордени. Словник-довідник [Упоряд. Смірнова О.Д. Сушкевич Л.П.]. [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://knowledge.allbest.ru/religion/>
 30. Монашеские ордена. [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://knowledge.allbest.ru/culture/>
 31. Монашеские ордена, история их возникновения и роль в структуре средневековья. Иезуитский орден. [Электронный

-
- ресурс]: Режим доступу: <http://www.bestreferat.ru/referat-213849.html>
32. Михневич Д.Е. Очерки из истории католической церкви (Иезуиты). М., 1953. 326 с.
 33. Ордена монашеские. Большая советская энциклопедия. [Электронный ресурс]: Режим доступу: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/bse/116681>
 34. Орден Найсвятішого Спасителя Святої Бригіди [Электронный ресурс]: Режим доступу: <http://www.brigidine.org>
 35. Офм Л.Х. Історія християнського чернецтва у середньовіччі. Християнізація Європи. Посилення папства [Электронный ресурс]: Режим доступу: <http://school.xvatit.com/index.php?title>
 36. Папы и папство. Ян Веруш Ковальский. М.: Изд. полит. л-ры, 1991. 247 с.
 37. Поликарпов В. Лекции по культурологии [Электронный ресурс]: Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Polikar/19.php
 38. Рожков В. Очерки по истории римско-католической церкви. М., 1994. 317 с.
 39. Святой Бенедикт и Григорий Великий [Ел. ресурс]: Режим доступу: <http://www.vuzlib.org/teta3/html/1/22352/22401/>
 40. Словарь средневековой культуры. [Под ред. А.Я.Гуревича]. М.: Российская политическая энциклопедия, 2003. 632 с.
 41. Смирнова Е.Д. Средневековый мир в терминах, именах и названиях. Минск: Беларусь, 1999. 384 с.
 42. Средние века. М.: Изд. АН СССР, 1954. 427 с.
 43. Усков Н.Ф. Бенедиктинці. [Электронный ресурс]: Режим доступу: www.pravenc.ru/text/78066.html
 44. Християнська церква, папство, католицькі ордени у Середньовіччі. [Электронный ресурс]: Режим доступу: <http://alive-inter.net/ukr/referat-49068czamp>
 45. Чернечі ордени. [Электронный ресурс]: Режим доступу: <http://ukrrefs.com/chernechi-ordeny/>
 46. Швець Л.М. Жебракуючі чернечі ордени як прояв середньовічної аскези. *Актуальні питання всесвітньої історії та методики викладання історії*. Полтава, 2013. С. 96 – 105.

*Рибачук Віктор Олексійович,
старший викладач кафедри
всесвітньої історії та методики викладання історії
ПНПУ імені В. Г. Короленка*

КІНІКИ – ВІДМОВА ВІД КУЛЬТУРИ ЧИ «ПРОЛЕТАРСЬКА КУЛЬТУРА НИЗІВ»?

В історичному розвитку античної філософії кінізм займає особливе місце. Примітивність кінічного філософствування, у порівнянні з віртуозною діалектикою платонізму й аристотелізму, своєрідність способу життя, що показово відрізняється від інших філософів, уже для істориків античності стало проблемою: чи можна називати кініків філософською школою?

В історико-філософських дослідженнях нового і новітнього часу кінікам недостатньо приділяли уваги, а в фундаментальних працях з історії античної філософії В.Віндельбанда, В.Асмуса, А.Чанишова аналіз кінізму взагалі відсутній. Причиною такого ставлення до цієї школи є як відсутність у кініків філософського теоретичного дискурсу, так і відверто скандальна і парадоксально-асоціальна поведінка.

Лише у другій половині XX століття ґрунтовний і системний аналіз кінізму було зроблено у працях П.Адо, М.Фуко, П.Слотердайка. На думку французького дослідника П.Адо кінізм найповніше виражає «точну природу філософії в античному світі, оскільки пропонує крайній вираз цієї філософії» [1, с.141]. Філософські концепти кініків такі як аскеза, атараксія (відсутність хвилювань), автаркія (самостійність), незворушність, безсоромність не використовуються у логічній аргументації, а «служать для визначення конкретних настанов, що відповідають виборів життя» [1, с.141-142].

М.Фуко розглядає філософію кініків як особливу техніку суб'єктивації, що дозволяє індивіду конструювати свою «самість» [5, с.238].

Сучасний німецький філософ П.Слотердаjk у праці «Критика цинічного розуму» розглядає кінізм як знахідку Античності. На його думку, екзистенціальна протестна філософія кініків була спрямована проти тоталізуючої організації грецького

поліса, проти ідеалізму Платона [4, с.118]. Відродження античного кінізму, вважає П.Слотердайк, може стати альтернативою сучасному цинізму.

У марксистській історіографії кінізм розглядається як стихійний протест соціальних низів античного суспільства проти рабовласницького ладу. На думку І.Нахова, кінічна етика має яскраво виражений демократичний характер. Прославляючи бідність і працелюбство «мораль кініків захищає рабів і пригноблених» [2, с.9]. Кінізм, як форма світогляду, являє собою систему поглядів, яка заперечує усі інститути рабовласницької держави, її законів, стереотипів, моралі, ідеології [2, с.6].

Отже, оцінка кінізму в історіографії неоднозначна і суперечлива.

Метою пропонованої статті є виокремлення та аналіз життєвих принципів кініків, їхніх методів маніфестації істини і технік суб'єктизації особистості.

У сучасній історіографії виокремлюють три моделі кінізму – антисфенову, діогенову і кратенівську. З огляду на те, що філософські принципи кінізму найбільш повно і послідовно були реалізовані Діогеном Сінопським, зупинимося на аналізі діогенової моделі кінізму.

Виникнення кінізму збігається в часі із занепадом громадянської общини, з кризою грецького класичного полісу. В умовах кризи поліс перетворився на порожній політичний механізм, який нічого не вирішує. Громадянин полісу уже не міг повноцінно діяти і продуктивно жити в такому вузькому соціумі. Виникає потреба у значно розширеному соціальному просторі.

Новим прагненням індивіда відповідала епоха еллінізму. Для символу кінізму, Діогена Сінопського, пошуки оптимальної форми життя означало таке: «Запитаний про своє громадянство, він відказав: «Я громадянин світу» [3, с.233]. На думку П.Слотердайка, це «є найсміливішою відповіддю Античності на досвід, що дуже непокоїв: буття без вітчизни та відокремлення ідеї праведного життя від емпіричних спільнот» [4, с.168].

Таким чином, щоб врятувати свою екзистенційну ідентичність, кінік жертвує своєю соціальною ідентичністю й відмовляється від належності до певної соціальної групи. «Єдиною державою, - як стверджував Діоген, - я вважаю тільки всесвіт» [3, с. 237]. Тому космополітичний філософ може бути

членом суспільства лише тоді, коли воно перетвориться на світовий поліс. До цього часу його місія – бути докором совісті для тих, хто захищає полісні традиції.

Особливою формою утвердження особистої свободи і своєї незалежності від влади стала провокаційна поведінка кініків. Легенда про Діогена розповідає, що одного разу з філософом зустрівся Александр Македонський. Під час зустрічі Діоген лежав на спині, приймаючи сонячну ванну. Александр, щоб показати свою приязнь до філософа, обіцяє виконати будь-яке його прохання. На це Діоген відказує: «Не затуляй мені сонце». Такою зухвалою поведінкою кінік демонструє свою незалежність від влади. Античний мудрець не є, як сучасний філософ, спілником правителя, а відвертається від влади, шанобливого і значущості. Діоген був один із перших філософів, що став вільним настільки, що міг правителю сказати правду.

Отже, кініки своєю провокаційною поведінкою показували, що усупільнена людина втрачає свободу і стає залежною від бажань, прагнень й амбіцій. Відповідь Діогена Александру співзвучна християнській притчі про птахів небесних, які не сіють і не жнуть, проте, як найщасливіші створіння, живуть у небі.

Ще одним яскравим прикладом парадоксально-іронічної поведінки Діогена є епізод зі світильником, що ілюструє його ставлення до афінських співгромадян. Одного разу, серед білого дня філософ зі світильником подорожував містом. На запитання навіщо він це зробив, Діоген відповів: «Я шукаю людину». Як зазначає П.Слотердаjk, цей епізод «являє собою шедевр кінічної пантомімічної філософії. Шукач людини, озброєний світильником, не приховує своє вчення за допомогою ускладненої мови освітчених» [4, с.166]. Для Діогена, справжня людина – це та, що керує своїми бажаннями і живе у злагоді з природою, тоді як громадянин полісу поводить нерозумно і негуманно. Філософ зі світильником виступає у ролі психотерапевта, цілителя, адже він виводить на світло своїх співгромадян, життя яких спотворено бажаннями і не відповідає істині.

Ще одна легенда про Діогена, що виразно демонструє пріоритет життєвого дискурсу кініків над теоретичним, є легенда про «бочку». Те, що філософ обрав власною резиденцією

«бочку», новоевропейська філософська думка інтерпретує як повернення життя до тваринного стану, оскільки Діоген мінімізував свої потреби до життєвого рівня свійських тварин.

Однак «бочка Діогена» не обов'язково означає, що філософу-кініку властива відраза до комфорту і затишних домівок. «Бочка» Діогену потрібна була, щоб показати, що він у змозі жити будь-де, «адже він у кожному місці перебуває у злагоді із собою і законами природи» [1, с.142]. Сам Діоген, за свідченням античної традиції, дає таку відповідь: «На запитання, який йому зиск від філософії, він відповів, що жодного, окрім хіба що готовності до будь-яких примх долі» [3, с.233].

Політична гострота кінчної критики суспільних порядків і полісної моралі з особливою силою проявляється в останній групі переказів про Діогена, що зображують його як безсоромника.

Відверто безсоромна, асоціальна поведінка Діогена, на перший погляд, незрозуміла: перед очима афінської публіки на ринку Діоген робив «те, що властиве Деметрі, і те, що Авродиті» [3, с.235], тобто мастурбував і злягався.

Безперечно, що християнська традиція засудила таку асоціальну форму поведінки Діогена. Лише новоевропейська філософія, особливо психоаналіз, розкрили глибинний зміст і значення такого дискурсу.

Діоген – один із перших філософів, який зрозумів, що сором є найдієвішим методом контролю за індивідом. Сором заставляє людину жити за загальними стандартами поведінки. Діоген як екзистенційний філософ з цим не погоджується. Не суспільство повинно визначати чого людина повинна соромитися. Суспільні порядки і моральні норми недосконалі і нерозумні. Задовго до Ніцше Діоген закликає до «переоцінки цінностей». Сором, соромність повинні бути перевірені на основі принципів природи і розуму. Така перевірка показує, що те, чого люди соромляться, насправді є невинним і природнім.

Отже, з'ясувавши, що сором є чинником, що трансформує зовнішній контроль у внутрішній, Діоген своєю публічною мастурбацією продемонстрував свою безсоромність і поставив себе в опозицію до моральних чеснот і стандартів поведінки.

Таким чином, поява Діогена знаменує собою найдраматичніший момент в пошуку істини: оскільки в платонізмі ідеальний світ остаточно втратив зв'язок з

матеріальним, адже втілення ідеї Платона в життєву практику стає проблемним завданням, то у філософії кініків чітко вказаний шлях практичного досягнення істини. Шкода, що цю першу форму екзистенційної філософії знецінюють на тлі великих систем грецької філософії – Платона, Аристотеля і Стої – як порожню сатиричну гру, напівкумедний і досить непристойний епізод [4, с.113]. Для розуміння цих чудесних і провокаційних жестів, як зауважує П.Адо, слід пам'ятати, що в античного філософа, який любить істину, вчення і життя повинні співпадати [1, с.142].

З Діогена в європейській філософії розпочалася боротьба проти теоретичного філософського дискурсу. У кініків висловлювання істини отримує новий вимір. Сократ, наприклад, перемагав софістів, коли схиляв їх до дискусії, в якій він був непереможним. Але з Діогеном ні Сократ, ні Платон не могли дати собі ради, адже він розмовляв з ними іншим діалогом: мовою жестів, комедійних вчинків, парадоксальною поведінкою, сенсаційними вигуками. Платон вдовольнився лише тим, що назвав Діогена «божевільним Сократом». Цей наклеп Платона, на думку П.Слотердайка, є дуже прикметним, він «засвідчує, що завдяки Діогенові у філософії трапилося щось хвилююче й водночас важливе» [4, с.117]. Кініки вперше в історії філософії поставили проблему феноменології тіла. Якщо жива матерія – людське тіло в ідеалізмі Платона виключено з діалогу, то у філософії кініків тіло починає доводити своє право на повноцінне життя. Можна заперечити, що тваринні відправлення, інтимний досвід тіла не варто виставляти на публічний показ. Але ж у кініків це форма матеріальної аргументації, що реабілітує тіло. Дратуючи своєю поведінкою громадськість як носія абстрактних цінностей, кініки вели боротьбу проти філософського ідеалізму.

Отже, відмовляючись служити ідеалам цивілізації – ідеї справедливості, обов'язку, обіцянкам спасіння, надії на безсмертя, Діоген своїм життєвим дискурсом зберігає свободу і радість життя.

Варто зазначити, що кінізм став джерелом античного стоїцизму. Стоїки лише пом'якшили парадоксальність і радикалізм кініків: не відмовилися від політичного життя і духовної культури. Проте, як і кініки, віддавали перевагу етиці над іншими дискурсами. Образ життя кініків мав вплив на

оформлення християнського аскетизму (особливо в таких його формах як юродство і самітництво).

Список використаних джерел і літератури

1. Адо П. Що таке антична філософія? / Пер. з фр. С.Л.Йосипенка. К.: Новий Акрополь, 2014. 428 с.
2. Антология кинизма. М.: Наука, 1984. 398с.
3. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. М.: Мысль, 1986. 571 с.
4. Слотердайк П. Критика цинічного розуму / Пер. з нім. А.Богачова. К.: ВК ТОВ «Тандем», 2002. 544 с.
5. Фуко М. Управление собой и другими: Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1982-1983 году / Пер. с фр. А.В.Дьякова. СПб.: Наука, 2011. 432 с.

* * *

РОЗДІЛ II ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК І ПОЛІТИЧНІ СИСТЕМИ КРАЇН СВІТУ

*Концевенко Ілья,
УО «Витебский государственный
университет имени П. М. Машерова»,
г. Витебск, Республика Беларусь
(Научный руководитель – кандидат
исторических наук, доцент Величко Н.В.)*

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ РЕЗОЛЮЦИИ 181 ГА ООН И РЕЗУЛЬТАТЫ ЕЕ ПРИНЯТИЯ

Палестино-израильский конфликт – составляющая часть арабо-израильского противостояния. Он представляет собой спор государства Израиль и частично-признанного государства Палестина за суверенитет над территорией бывшего британского мандата Палестины. Одной из причин конфликта стала резолюция 181 Генеральной Ассамблеи (ГА) ООН, предусматривающая разделение мандата Палестина на арабское и еврейское государства. Данный конфликт является одним из самых продолжительных неурегулированных вопросов в мире, что также определяет актуальность проблемы. Цель работы – определить общий смысл основных положений резолюции 181 ГА ООН и результаты ее принятия.

Исследование проводилось на основании текстов резолюции 106 (S-1) 1-й специальной сессии ГА ООН и резолюции 181 ГА ООН [3; 4]. Особое внимание было уделено научному труду А.Д. Барышникова «Конфликты и мировая политика» и изданию Департамента общественной информации ООН «Вопрос о Палестине и Организация Объединенных Наций» [1; 2]. Для написания работы применялись как общенаучные (анализ, синтез, сравнение, обобщение, дедуктивный, логический), так и специально-исторические методы.

Непосредственное начало будущего арабо-израильского конфликта было положено в начале 1947 г. 2 апреля 1947 г. по требованию государства-мандатария (Великобритании) на

повестку дня ближайшей сессии Генеральной ассамблеи был выставлен вопрос об учреждении специальной комиссии с целью подготовить доклад по вопросам будущего управления в Палестине.

На 79-м пленарном заседании специальной сессии 15 мая 1947 г. было постановлено создать специальную комиссию с целью создания доклада по вопросам Палестины, который следовало предоставить Генеральному секретарю не позднее 1 сентября 1947 г. и вынести на рассмотрение второй очередной сессии ГА [3, с. 6].

Доклад был представлен 29 сентября 1947 г. на второй очередной сессии ГА ООН и предусматривал раздел Палестины на основе экономического союза двух государств [4, с. 72]. Предусматривалась эвакуация вооруженных сил и предоставление района для размещения большого числа иммигрантов. Независимые еврейское и арабское государства предполагалось создать в течение двух месяцев после эвакуации войск, но не позднее 1 октября 1948 г. Город Иерусалим получал международный статус. Период от принятия резолюции и до создания государств объявлялся переходным [4, с. 73].

Для управления Палестиной, по мере вывода войск, создавалась специальная комиссия из пяти государств. В компетенцию комиссии также входило уточнение границ государств, для того, чтобы не делить земли отдельных деревень демаркационной линией. Комитет также должен был руководить Временными советами двух государств, которые полагалось выбрать к 1 апреля 1948 г. В случае невозможности их создания иное решение должен был выработать Совет Безопасности [3, с. 74].

Советы должны были организовать административные органы под руководством Комиссии, собрать вооруженную милицию для поддержания порядка и организовать выборы в Учредительное собрание в течение двух месяцев. Избирательное право получили палестинцы, арабы и евреи старше 18 лет. Арабы и евреи Иерусалима имели право голосовать каждый в своем государстве. [3, с. 74]. Комиссия должна была каждый месяц предоставлять отчет Совету Безопасности и подготовить окончательный доклад ГА и СБ ООН к следующей очередной сессии [2, с. 75].

По плану, территорию Палестины предлагалось разделить на 8 частей – 3 израильских и 3 арабских, Яффа – как арабский анклав на еврейской территории, Иерусалим — как город с международным статусом под руководством Совета по опеке ООН [2, с. 6].

Также резолюция устанавливала свободу совести и вероисповедания на палестинской территории и свободный доступ к святым местам для представителей любой религии. Провозглашалось право для каждой общины содержать собственные школы, на образование на родном языке и в рамках своих культурных традиций. Вопрос о гражданстве определялся свободно и любой мог в течение года, после объявления независимости каждого из государств, объявить себя гражданином этого государства (исключая арабов на арабских и евреев на израильских территориях) [4, с. 76].

Экономическое объединение предполагало таможенный союз, общую денежную систему, совместную эксплуатацию транспорта и коммуникаций. Управлять экономикой двух стран должен был Объединенный экономический совет в составе трех представителей от государства и трех иностранных членов, назначенных Экономическим и Социальным Советом ООН на срок в три года. Они были обязаны работать в индивидуальном порядке, а не как представители своих стран. В случае, если государство не исполнит требования Объединенного экономического совета, он имел право удержать часть полагающихся государству доходов с таможи. Совет был единственным эмиссионным органом. Организовывалась единая таможенная система, доходы с таможи шли на выплату государственного долга и пособий, из остальной суммы (не менее 5% и не более 10%) выделялись Иерусалиму. Оставшаяся часть делилась между государствами [4, с. 77–78].

Еврейские организации признали резолюцию, выразив при этом свое несогласие по ряду вопросов, включая территориальные. Палестинские арабы и арабские государства резолюцию не признавали, ссылаясь на нарушение права народов на самоопределение и заявили, что выступают против любого другого подобного плана раздела Палестины [2, с. 11].

Данная резолюция была принята 29 ноября 1947 г. Результатом стало прекращение британского мандата 14 мая

1948 г. и дальнейший вывод войск. В тот же день было провозглашено государство Израиль на территории, полагавшейся ему по плану раздела. Это привело к столкновениям еврейских и арабских общин. 15 мая на территорию Израйля вошли войска соседних арабских государств и отряды арабских добровольцев. Данный конфликт продлился с перерывами до 24 февраля 1949 г., когда было подписано перемирие между Израилем, Египтом и другими участниками антиизраильской коалиции [1, с. 215–216].

Таким образом, резолюция 181 ГА ООН предусматривала справедливое разделение мандата Палестина на арабскую и еврейскую части под руководством органов ООН, с дальнейшим созданием на его территории экономического союза двух равноправных национальных государств. Однако несогласие арабской стороны с любыми планами раздела Палестины и дальнейшая военная агрессия с обеих сторон привели к невыполнению условий данной резолюции и эскалации конфликта.

Список использованных источников и литературы

1. Барышников Д.Н. Конфликты и мировая политика. М.: АСТ МОСКВА: Восток – Запад, 2008. 384 с.
2. Вопрос о Палестине и Организация Объединенных Наций. М.: Издание ООН, Департамент общественной информации (DPI/2276), 2003. 130 с.
3. Резолюция 106 (S-1) 1-й специальной сессии ГА ООН. *Система официальных документов ООН* [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://undocs.org/ru/A/310>
4. Резолюция 181 ГА ООН. *Система официальных документов ООН* [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://undocs.org/ru/A/RES/181%28II%29>

* * *

*Діптан Ірина Іванівна,
кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри історії України
ПНПУ імені В. Г. Короленка*

**«НАРОД», «НАЦІЯ», «НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР»:
АНАЛІЗ ВУЗЛОВИХ ПРОБЛЕМ
ЕТНОНАЦІЄТВОРЕННЯ У НАУКОВОМУ
ДОРОБКОВІ І.П. ЛИСЯКА-РУДНИЦЬКОГО**

Мета історіографічного дискурсу полягає в тому, щоби висвітлити погляди українського інтелектуала середини та другої половини ХХ ст., чия фахова діяльність розгорталася на еміграції, І.П. Лисяка-Рудницького на ключові, дискусійні й на сьогодні проблеми українського націєтворення, його як специфічні риси, так і ті, що притаманні формуванню європейських націоспільнот¹.

Передусім означимо: І.Лисяк-Рудницький чітко розмежовує поняття «народ» і «нація». В інтерпретації вченого «народ» – одиниця етнічна, витворена сукупністю «...певних об'єктивних прикмет, таких як походження, мова, побут, своєрідний спільний стиль, що пронизує всі ділянки життя даного колективу й надає йому одностайний (простірно й часово) «народний характер»» [7, с.11]. Зауважується, що список перелічених прикмет – змінний, бо немає зовсім гомогенних народів; «однак якийсь мінімум кровної однорідності конечний для екзистенції народу», позаяк «народна свідомість» зводиться до почуття «рідності», незалежно від політичних ідеалів [7, с.11].

Якщо можна говорити про певну вегетативність народу, то «натомість існування нації спирається на свідому волю її членів». Творення нації бачиться в контексті реалізації ідеї суспільного договору, «...де точка тяжіння лежить у волі бути товариством, підпорядковуватися запровадженим законам і владі, користуватися правами й виконувати обов'язки» [7, с.12]. Історик

¹ Запропонована історіографічна розвідка є скороченим варіантом авторської статті: Діптан І. Іван Лисяк-Рудницький про українське націєтворення в європейському контексті. *Сіверянський літопис*. 2020. №6. С. 63–76.

характеризує націю як «...феномен політичної сфери... колектив людей, що хочуть бути державою. Тому зовсім оправдано в деяких... мовах (французькій, англійській) слово «нація» вживають як синонім «держави». Водночас, «...не всі держави заслуговують назву нації»: «території, об'єднані династичним способом, завойовницькі імперії – це не нації. На противагу цьому, існують «бездержавні нації» (Польща в ХІХ ст. була нацією без держави). Тобто, «...факт чужинецького завоювання сам собою ще не припиняє життя нації, поки в даному колективі є сильна «ділами засвідчена воля бути політичним суб'єктом». Розмірковуючи над співвідношенням народу й нації, вчений наголошує, «...що ці два явища не покриваються», бо «...є нації, що складаються з кількох народів, як і народи що розпадаються на кілька націй» [7, с.13].

На основі мовленого, дослідник висновок: «...народ є суспільним явищем, незрівняно старшим, ніж нація». Він вважає, що після Великої мандрівки народів етнічна структура Європи не зазнала суттєвих змін і «на цьому етнічному фундаменті приблизно через тисячу років сформувалися європейські нації» [7, с.14].

На особливу увагу заслуговує наступне положення: «Народ – явище не тільки старше, а й триваліше, як нація [...]: всякі історичні катастрофи... вдаряють передусім по соціальних елітах і по репрезентативних політичних і культурних установах; зате народ... може перетривати, бо народні прикмети не потребують для свого збереження складних інституцій». Дослідник підкреслює, що нація умирає не обов'язково внаслідок завоювання. Зasadничо фатальними є такі підстави: по-перше, «...винищення всієї провідної верстви, що є носієм політичного хотіння нації»; по-друге, «...добровільна капітуляція даної провідної верстви, прийняття нею... чужої національно-державної ідеології;... «самогубство нації»» [7, с.15]. Хоча нація є суспільним явищем, слабшим за народ, але вона «...компенсує це тим, що всі великі досягнення в області політики... та культури... належать націям. Нація, – підсумовує вчений, – вищий щабель суспільного витвору, як народ» [7, с.16].

І.Лисяк-Рудницький задається надважливим запитанням: «...з якого часу взагалі можна говорити про існування нації в Європі?» Заперечуючи тезу, що нації є витвором модерної

демократії, вчений стверджує: «...важливіші європейські нації сформувалися після перелому першого й другого тисячоліття н.е. В добі хрестоносних походів ряд національних колективів – французи, німці, англійці, кастилійці (еспанці) – зарисовується вже зовсім виразно. Друга половина XV і початок XVI ст. – це період утвердження сильних національних монархій: Еспанія Фердинанда й Ізабеллі, Франція Люї XI та Франсуа I, Англія перших Тюдорів. Паралельні явища існували також у Східній Європі, напр. панування Юрія Подєбрадського в Чехії. Німці й італійці... робили спроби... в цьому напрямі [...]. Все це заперечує тезу, нібито європейські нації сформувалися щойно на переламі XVIII і XIX століть». Учений погоджується з тим, що Велика французька революція «...відіграла велику націотворчу роль, бо вона перетворила підданих на громадян...», позаяк «...висунула ідею, що носієм політичної волі є загал населення». Водночас, зазначене визнання зовсім не спростовує того, що національні держави постали значно раніше, позаяк «... суттю нації є активна постава її членів, їхня воля бути політичним суверенним колективом» [7, с.16]. Як аргумент – наявність «політичного народу» і у феодальному становому суспільстві; різниця лише в тому, що в XV-XVII століттях «політичним суверенним колективом» було лицарство та міський патриціат. Історик підкреслює, що зазначені верстви «...були співгосподарями нації-держави й почували себе співвідповідальними за її долю [...] Ця колективна солідарність шляхетської кляси (плюс... міський патриціат), об'єднаної довкола легітимної династії, це перший етап у розвитку нації» [7, с.17]. Тобто, помилково відмовляти в наявності нації лише на тій підставі, що велика більшість населення не мала політичних прав.

Цікаві зауваги висловлює І.Лисяк-Рудницький стосовно формування українського народу. На його думку, воно в основному завершилося в половині першого тисячоліття н.е. (констатує континуїтет – тяглість українства від передісторичних часів до наших днів). Але, якщо минувшині українського народу притаманні континуїтет і «...періодичне корчення та розширення етнічної території», то такої «...тягlosti бракує в історії української нації». Витоки її вчений убаचाє в Київській Русі (часів розпаду Київської держави), кристалізації – в Галицько-

Волинському королівстві та Великому князівстві Литовському. Після Любліна 1569 року – бездержавний, позанаціональний період у розвитку українства. З постановом Козацької держави відроджується й нація; з ліквідацією української автономії – знову її загибель. «Себто українська нація, – констатує І.Лисяк-Рудницький, – вже двічі вмирала й двічі відроджувалася...» [7, с.18]. Друге відродження – в добу Української революції 1917-1921 років.

Історик підкреслює особливість і трагізм українського націєтворчого процесу в європейському контексті: ніякі політичні перевороти, періоди реформації, пуританські революції не переривали тяглість англійської і французької національної історії. Натомість в українському світі «...нема прямого помосту між Україною короля Данила та гетьмана Хмельницького, між Україною Мазепи та Петлюри. Здобутки та традиції перших не могли прямою лінією перейти до останніх. Доводилося починати «наново». Ось тут лежить причина хронічної політичної незрілості українського суспільства, його інфантильності та примітивізму. Це саме стосується й культурної ділянки» [7, с.20].

Аналізуючи українське державотворення, вчений оперує поняттям «історичності» та «неісторичності» націй. Передусім зауважує, що хоча нація завжди існує в часі, та це не є підставою її «історичності». По-перше, «потенційна історичність стає дійсною лише тоді, коли спільнота досягає самоусвідомлення. По-друге, в контексті східноєвропейської й балканської історії ХІХ ст. відмінність між історичними і неісторичними народами має... специфічне значення...». Дослідник погоджується, що термін «не історичності» нації можна замінити на її «плебейськість» (за М.Драгомановим) [1, с.32]. Провівши історико-юридичний дискурс стосовно розрізнення нації, учений висновує: «...вирішальним фактором в існуванні т.зв. історичних націй було збереження, незважаючи на втрату незалежності, репрезентативної провідної верстви як носія політичної свідомості та «високої» культури. [...] Натомість неісторичні нації втратили (або ніколи не мали) репрезентативний клас і були зведені до безмовної народної маси, з невисокою національною свідомістю (чи взагалі без жодної) і культурою переважно народного характеру [1, с.33].

Змальовуючи долю української нації, вчений характеризує

її як «неісторичну», тобто таку, що мала минувшину, проте зазнала тривалих і руйнівних перерв у своєму розвитку (подібно до балканських слов'ян із турецьким завоюванням і чехів у зв'язку з катастрофою під Білою горою). «Очевидно, – розмірковує І.Лисяк-Рудницький, – помилкою було б думати, що між трьома фазами існування української нації взагалі не було ніякого генетичного зв'язку. [...] Навпаки, говорячи про «перериви», про «завмирання й відродження», ми... приймаємо, що це були процеси одного суб'єкта: української нації в її ставанні» [7, с.21]. Відтак, дисконтинуїтет поєднувався з «елементами тяглості», котрі зв'язували до купи три фази національної історії – княжофеодальної, козацької та модерної.

І.Лисяк-Рудницький формулює низку питань, наріжних у розгляді такої проблеми, як «ставання й завмирання української нації». По-перше, чинники двократної асиміляції наших провідних верств у чужих національних колективах; по-друге, в чому таємнича сила українського Фенікса (двократне відродження нації)?; по-третє, з'ясування національного характеру Київської Русі (на переконання дослідника, «...державна Володимира та Ярослава не була ані «українська», ані «російська...» в модерному розумінні; це була спільна східноєвропейська держава доби патримоніальної монархії [...] українство... корениться в Київській Русі, але... перша суто українська держава... Галицько-Волинське королівство» [7, с.26]; по-четверте, роль литовської доби як визначальної в національній диференціації між Україною, Білоруссю та Московщиною-Росією; по-п'яте, становий характер Козацької держави («...козацький стан, був так само провідний в Україні, як шляхетство в Польщі. Але з різних причин увесь уклад міжстанових взаємин був в Україні... прогресивніший і корисніший для тих груп населення, що не належали до привілейованої верстви [...] ті елементи корпоративних і особистих вольностей, що були в козацькій державі, споріднювали її з тогочасним Заходом,... при нормальному розвитку, дали б Україні ще на переломі XVIII та XIX століть змогу перетворитися в націю в новітньому розумінні» [7, с.27]. Натомість, розчавлена імперською Росією, козацька Україна вступила (за М.Драгомановим) в «пропащий час своєї історії».

Ретроспективно змальовуючи процес українського

національного відродження, вчений виокремлює в ньому епоху напередодні Першої світової війни. «Якщо знищення козацької державности й русифікація козацької аристократії вивели були Україну з числа націй і знизили її до рівня політично аморфної етнографічної маси, то тепер, – стверджує він, – з цієї маси починає підійматися нова українська нація [...]». Коли вибухнула Перша світова війна, українство в Росії вже являло собою реальну силу, але воно ще не встигло перетворитися з «національного руху» на націю в повному значенні слова... Модерна українська нація народилася під час революції» [2, с.189-190].

Маємо багато соціологічних, політологічних, філософських визначень поняття «нація». Думається що в інтерпретації І.Лисяка-Рудницького воно напрочуд удале: «...нація – це спільнота з виразною свідомістю і волею, а не просто сукупність індивідів, яким випало мати спільну мову й певні етнічні риси. У минулі роки, коли носієм національної самосвідомості була певна репрезентивна верства, зникнення цієї верстви – внаслідок фізичного винищення або через втрату внутрішньої енергії – справді дорівнювала «смерті нації». [...] Звичайно, новітні нації стали демократизованими, розширюючись у принципі до всього народу. Це розширення соціальної бази робить «смерть» новітньої нації малоюмовірною, якщо не станеться справжнього геноциду. Мовлячи про націєтворчий потенціал українства в новітню добу, вчений стверджує, що «він зробив великий поступ під час революції та в 1920-ті роки, але... процес формування нації був зупинений і почасти повернений назад протягом чвертьстолітнього правління Сталіна. Дискусійним є, чи Україну навіть сьогодні можна вважати повною нацією...» [1, с.38].

На увагу заслуговують міркування вченого стосовно сутності такого явища, як «національний характер». Під ним історик розуміє своєрідний спосіб життя, комплекс культурних цінностей, правила поведінки та систему інституцій, які притаманні даному народові. Зауважує, що національний характер (культурний тип) формується історично, коли викристалізується, то виявляє чималу стабільність і вміння відкидати або асимілювати підривні впливи. З методологічного погляду важливо, що національний характер не являє собою чогось абсолютного й оригінального, але радше індивідуальну

комбінацію прикмет, властивих багатьом народам [6, с.1].

І.Лисяк-Рудницький переконаний, що на ствердження українського культурного типу виняткове значення мало перебування України між Сходом і Заходом. Перед тим, як запропонувати власне розв'язання дилеми «Схід-Захід» в українському вимірі, вчений розкриває сутність означених понять. Так, говорячи про «Захід», розуміємо Європу в цілому. «Україна «західня» остільки, – пояснює дослідник, – поскільки вона становить органічну частину європейської спільноти народів [...] які, не зважаючи на політичну роз'єднаність та часті жорстокі антагонізми в минулому, поділяють спільну культуру і суспільну спадщину» [6, с.1-2]. Приналежність до Європи не завжди географічно детермінована: європейськими не були мусульманські держави середньовічної Іспанії; Оттоманська імперія, що впродовж століть обіймала велику частину європейського континенту; Московія XIV-XVII століть («європеїзація» її почалась з реформами Петра I й залишалася проблематичною). Натомість Україна не пережила насильного й раптового «узахіднення», позаяк «...від своїх початків була суттєво європейською... «західньою»» [6, с.2]. З німецькими землями, Чехією, Угорщиною, Польщею, Литвою та Швецією вона віддавна підтримувала найтісніші зв'язки.

Мовлячи про «Схід» («Орієнт») для українства, вказує на його двозначність: приналежність України «...з одного боку до світу східного християнства й візантійської культурної традиції та, з другого боку, до світу євразійських кочівників» [6, с.3]. Останній діяв на український народ ззовні, але не був «інтернаціоналізований» (тобто – не став складником національного типу). Безперечно, він був могутнім гальмівним чинником (монголо-татарське спустошення, турецько-татарські вторгнення тощо). Водночас, він, через військово-захисну неспроможність Литви, а, згодом Речі Посполитої, викликав сильну оборонну реакцію українства, що втілилась у козацтві [6, с.5-6].

«Другий великий східний вплив – грецька (візантійська) релігійна й культурна традиція – діяв..., – наголошує історик, – зсередини, формуючи саму духовність суспільства» [6, с.6]. Передусім, прийняття Руссю християнства в його східному варіанті зумовлювалося тим, що «...українські землі належали до

сфери променювання грецької й гелленістичної культури вже добрих півтора тисячоліття до хрищення Русі». До того ж, саме в 10-му столітті Візантія «...перебувала на шпилі своєї політичної й культурної сили... могла... більше принести молодій Русі, ніж латинське християнство... народам Північної й Середньо-Східної Європи» [6, с.7]. Варто зауважити, що домонгольська Русь – церковно залежна від Царгороду, не була духовно ізольована від латинського Заходу.

«Київська держава, – продовжує професор, – відзначалася наступною знаменною прикметою: вона поєднувала переважно східну, грецько-візантійську релігійну й культурну традицію з переважно західною суспільною й політичною структурою». Аргументи історика – доволі переконливі. По-перше, «...політичний візантинізм залишився цілком чужий Київській Русі (Візантійська теократія... прищепилася в Московському царстві,... де вона сполучилася з державною організацією... на зразок орієнтального деспотизму Золотої Орди)»; по-друге, «...свободолюбивий, європейський по своїй суті дух, притаманний і українським державним організаціям пізніших епох». Йдеться про Галицько-Волинське королівство, Литовсько-Руську державу, Гетьманщину); по-третє, закономірно, що в 19-у столітті «...всеросійський лібералізм і конституціоналізм знаходив собі найсильнішу підпору власне в українських провінціях імперії. Коли б встояла відроджена 1917 року самостійна українська держава, вона... була б... західних конституційних форм» [6, с.8].

* * *

Аналіз відповідних праць ученого уможливило низку висновків.

По-перше, в розумінні дослідника поняття «народ» і «нація» – співвідносні, проте не тотожні: «народ» – одиниця етнічна; натомість «нація» – явище політичне, спільнота людей, що самоусвідомила себе до потреби власного державного буття. На гадку вченого, нація в Європі не є витвором винятково модерної доби; вона з'являється вже на зламі X-XI століть; друга половина XV – початок XVI століть – це вже період ствердження європейських монархій; кінець XVIII – XIX століття – творення модерних націй.

По-друге, історик хронологізує завершення етногенезу

українців, в основному, на середину першого тисячоліття н.е., а початок формування української нації убачає в Київській Русі; кристалізацію її – в Галицько-Волинській державі та у Великому князівстві Литовському.

По-третє, І.Лисяк-Рудницький підкреслює специфіку українського націєтворчого процесу – наявність бездержавних позанаціональних періодів: перший – після Любліна 1569 р. і до постановня в 1648 р. Козацької держави; другий – із ліквідацією в другій половині 80-их рр. XVIII ст. козацької автономії і до УНР часів Центральної Ради та Директорії, Гетьманату П.Скоропадського; третій – після поразки Української революції 1917-1921 рр. (тривав до 1991 р.; до третього відродження української нації-держави історик не дожив). Оперуючи поняттями «історичних»/«неісторичних» націй, учений наголошує, що вирішальним чинником життєздатності нації (навіть за втрати власної держави) є наявність (збереження) провідної верстви – політичного народу. Натомість українська еліта «полонізувалася» в Речі Посполитій, «російщилася» в Російській і Радянській імперіях (в останній українські селянство та інтелігенція підлягали фізичному знищенню).

По-четверте, вказуючи на розвій оцінок у з'ясуванні причин поразки національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. учений виокремлює дві вельми суттєві: «...завдання будівництва української держави довелося виконувати не давнім самостійникам, а радше переконаним федералістам»; «...процес кристалізації модерної нації відбувався на Україні з політичним запізненням [...] українцям довелося зіткнутися з проблемою державного будівництва..., коли вони тільки почали виходити з умов аморфної етнічної маси» [8, с.11].

По-п'яте, розмірковуючи над таким явищем як «національний характер», історик зацентровує на винятковому значенні у формуванні його перебування України «між «Сходом» і «Заходом». Учений підкреслює органічну приналежність України до європейської спільноти народів (як основний аргумент – спільна культурна та політична спадщина).

По-шосте, вагоме місце у політичних студіях І.Лисяка-Рудницького надається проблематиці українського націоналізму (від диференціації поняття, сутності, витоків – до його трансформації, значення). Розглядаючи «націоналізм» у

вузькому тлумаченні (як політичний рух – «інтегральний націоналізм»), історик визначає його як суспільно-політичну реакцію частини українства на результати Першої світової війни та поразки Української революції 1917-1921 рр. Дослідник підкреслює, що попри негативізм націоналістів у ставленні до керманів Центральної Ради і Директорії, «...самостійницька ідея, утверджена збройною боротьбою, що тривала до 1921 р., ...стала спільним надбанням усіх українських патріотів, без різниці політичних переконань...». Категоричне заперечення націоналістами інтелектуальної спадщини мислителів і політиків останньої третини ХІХ – першої чверті ХХ століть, «...майже одержиме зосередження на досягненні самостійності збільшило войовничість націоналістичного руху, але звузило його інтелектуальну проникливість і притупило моральну чутливість» [8, с.19].

По-сьоме, зважаючи на чергову російську імперську експансію (неоголошена та реальна, з березня 2014 р., війна), актуальним бачиться наступне застереження І.Лисяка-Рудницького: «з огляду на своє небезпечне географічне положення Україна тільки тоді має шанс вистояти політично, коли українці будуть здатні мирно розв'язати свої внутрішні суперечності та згуртуватися проти зовнішньої загрози й утиску» [7, с.92]. Змобілізувати українську спільноту для розбудови й захисту України здатна лише національно свідомо, європейськи зорієнтована, з високим етичним імперативом політична еліта (інтелектуали – патріоти при владі).

По-восьме, актуальним бачиться спостереження вченого щодо наявності двох паралельних тенденцій у розвитку міжнародних відносин по завершенню Другої світової війни: «...з одного боку, змагання до визволення раніше поневолених народів та рух до утворення нових національних держав, з другого – діє тенденція до політичного, економічного та культурного зближення всіх держав і народів до виникнення нових форм міждержавної співпраці» [8, с.20]. Сьогодні, позначене глобалізацією всіх сфер життя людської спільноти і, водночас, активізацією національних рухів і відповідних їм політичних партій, з'яви низки нових держав (розпад СРСР, Югославії, Чехословаччини), вимагає по-новому осмислити сутність і співвідносність таких явищ/понять, як народ

(історичний/неісторичний), нація, націоналізм, держава, загальнолюдські цінності...

Список використаних джерел і літератури

1. Лисяк-Рудницький І. Зауваги до проблеми «історичних» та «неісторичних» націй. *Лисяк-Рудницький І.П. Історичні есе: в 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т. 1. С. 32.
2. Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України. *Лисяк-Рудницький І.П. Історичні есе: в 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т. 1. С. 189-190.
3. Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки. *Лисяк-Рудницький І.П. Історичні есе: в 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т. 2. С. 92.
4. Лисяк-Рудницький І. Націоналізм і тоталітаризм (відповідь М.Прокопові). *Лисяк-Рудницький І.П. Історичні есе: в 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т. 2. С. 489-496.
5. Лисяк-Рудницький І. Націоналізм. *Лисяк-Рудницький І.П. Історичні есе: в 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т. 2. С. 247-259.
6. Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом. *Лисяк-Рудницький І.П. Історичні есе: в 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т. 1. С. 3.
7. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації (методологічні зауваги). *Лисяк-Рудницький І.П. Історичні есе: в 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т. 1. С. 11.
8. Лисяк-Рудницький І. Четвертий універсал та його ідеологічні попередники. *Лисяк-Рудницький І.П. Історичні есе: в 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т. 2. С. 11.

* * *

Кузьменко Наталія Миколаївна,
старша викладачка кафедри
державно-правових дисциплін та українознавства
Сумського національного аграрного університету

**ПРОГНОЗОВАНІ НАСЛІДКИ BREXIT:
ВИКЛИКИ ТА МОЖЛИВОСТІ**

На початку 2020 р., через 47 років після вступу Великої Британії до європейської спільноти, країна припинила членство у складі Європейського Союзу. Процес виходу Сполученого

Королівства з ЄС було розпочався після референдуму 2016 р. У березні 2017 р. було введено у дію 50 – у статтю Лісабонського договору [1]. Розпочався зворотній відлік, що тривав 2018-2019 рр. і передбачав альтернативу між «жорстким» Вrexit (вихід Сполученого Королівства з єдиного ринку без збереження податкових та митних привілеїв) та «м'яким» (збереження безперешкодного доступу до ринку ЄС). Вrexit позначиться як на економічному становищі Сполученого Королівства, так і Європейському Союзі в цілому, а також матиме геополітичні наслідки.

Прогнозується, що, за будь якого сценарію, розрив з найбільшим торговельним партнером – Європейським Союзом, - вплине на економічний розвиток країни, призведе до зменшення інвестицій. Наприклад, вироблений у Британії автомобіль потраплятиме до ЄС із 10% митом. Непевне майбутнє чекає на одну з провідних галузей – авіаційну індустрію. У Британії виготовляють крила та авіадвигуни для цивільних літаків Airbus, інші конструкції – на заводах Франції та Німеччини. Успішність галузі залежить від злагодженого трансферу виробів і кваліфікованих кадрів. Вихід Великої Британії з Митного Союзу й спільного ринку ЄС позначиться як на діяльності британських підприємств, так і на логістичній системі аерокосмічної галузі в цілому. Крім того, Велика Британія – учасниця угоди про «відкрите небо» між багатьма державами, зокрема, країнами – членами ЄС та США. Утративши участь в ЄС, авіалінії Британії будуть змушені переходити на більш обмежені двосторонні угоди [2, с. 26].

Збільшиться міграція між Великою Британією та рештою держав ЄС, відбудуться значні зміни у ринку праці, оскільки громадяни Великої Британії позбудуться певних переваг, для них буде обов'язковим візовий режим та квоти які діють для іноземців у державах – членах ЄС. Внаслідок проблем із іміграційним контролем, виникла криза щодо прав громадян ЄС у Великій Британії. У країні проживає 3 млн. осіб, які прибули з Євросоюзу, більшість з них зосереджується у столиці та поблизу неї [3, с. 27].

Загалом, проблема іміграції є однією з найбільш складних у Сполученому Королівстві. Станом на кінець серпня 2020 р. до країни прибуло близько 7 000 тис. осіб, переважно з Близького

Сходу й Африки, що більш ніж удвічі перевищує кількість мігрантів за попередній рік [4, с. 36]. Невизначеність правового статусу прибулих створює небезпеки щодо можливих спалахів расизму та посилює соціальну напруженість. Вrexit ускладнює координацію із Францією та іншими європейськими державами по патрулюванню узбережжя Ла – Маншу та адаптації мігрантів.

Шоста за величиною у світі, британська економіка 2018 р. опинилася серед країн Європи з найповільнішими темпами зростання [5, с.27]. Внаслідок Вrexit повноваження найпотужнішого фінансового центру ЄС переходять від лондонських до французьких, німецьких та люксембурзьких банків. Велика Британія позбулася доступу до фондів розвитку ЄС та доступу до європейської страхової системи.

Значних змін зазнає фінансово – економічна система Європейського Союзу. Бюджет об'єднання (офіційною мовою – Багаторічна програма фінансового розвитку, MFF) [6, с. 26], який складається із внесків країн - учасниць і розрахований на сім років, завершився у 2020 р. Після Вrexit бюджет ЄС зменшився, оскільки частка Великої Британії була однією з найвагоміших (британці щороку вносили приблизно на €10 млрд. більше, ніж отримували). Відповідно зменшилося фінансування загальноєвропейських програм, зокрема, протидія змінам клімату, проблеми інклюзивності, діджиталізації тощо.

За нових умов відносини між Євросоюзом та Британією регулюються спеціальною угодою, а відносини з іншими державами – двосторонніми угодами. Найбільш суперечливими питаннями під час переговорів про умови Вrexit були недобросовісна конкуренція та риболовля.

Пандемія COVID-19 загострила суперечності у межах ЄС, деякі європейські країни опинилися у загрозовій економічній ситуації. Наприкінці 2020 р. кордони виявилися фактично заблоковані, зупинилися вантажні перевезення. Транспортна криза прискорила укладення угод між Британією та Євросоюзом. У багатьох аспектах Велика Британія дістала сприятливіші умови торгівлі та відносин з ЄС. Угода містить понад 1200 сторінок детальних норм та охоплює усі аспекти майбутніх відносин. Вдалося знайти компроміс із найбільш суперечливих питань: для британських компаній не запроваджено тарифів та квот на обсяг торгівлі [7, с. 32-33].

Не менш масштабними за економічні, є геополітичні наслідки Brexit. Значних змін зазнає система європейської безпеки. Європейський союз – унікальне наднаціональне економічне і політичне утворення, що значно впливає на сучасні міжнародні відносини. Упродовж останнього десятиріччя країни ЄС постали перед викликами: фінансова криза 2009 р. у Південній Європі, міграційна криза 2015 р., посилення впливу популістських політиків, нестабільність на східному і південному кордонах, погіршення відносин між Сходом і Заходом. Brexit може послабити колективну потужність Європи в умовах протистояння між Китаєм, Російською Федерацією, США та іншими конкуруючими силами.

Змінюється формат діяльності окремих політичних інституцій, зокрема, Європейського парламенту. Замість 754 місць у парламенті має залишитися 705: половину місць Британії розподілять серед країн – членів, інша половина просто зникне [8, с. 26]. Враховуючи послідовну позицію британської делегації, ініціативи щодо ухвалення Європарламентом резолюцій, які засуджували політику РФ стосовно України, Грузії, Молдови, а також зневагу до прав людини, можна очікувати зменшення тиску на державу агресора з боку інших європейських держав, зокрема, Німеччини та Франції.

Після виходу Британії з ЄС роль європейського лідера, імовірно, може перейти до Франції. З середини ХХ ст. у політичних колах Франції розвивалася ідея про суто європейську систему безпеки, в якій Британії та Німеччині відводилася роль ключових партнерів. У наш час ідею «стратегічної автономії» Європи обстоює Президент Франції Еммануель Макрон [9, с. 38]. У Франції посилилися позиції прихильників зближення з Росією у контексті боротьби з тероризмом, так званої « нової російської політики ». Як аргумент на користь останньої висувається « протипага зближенню Москви та Пекіна ». Попри те, що Велика Британія залишається постійним членом Ради Безпеки ООН з правом вето, Brexit певною мірою може позначитися на зменшенні впливу Сполученого Королівства порівняно з іншим європейським членом – Францією, що представлятиме решту Європи.

Із часу завершення Другої світової війни Велика Британія та Франція як держави, що володіють ядерною зброєю, мають

особливий статус у сфері оборонної політики ЄС, входять до НАТО, беруть активну участь у миротворчих операціях поза межами Європи. Після Brexit зміняться механізми координації військової співпраці обох держав в Азії та Африці, зокрема, відкладено проект створення спільного франко-британського авіаносця.

Brexit спричинив дискусію про багатошвидкісний Євросоюз. Ідея полягає у диференційованій інтеграції, за якої група країн ЄС можуть йти до більшої інтеграції – без залучення інших держав-членів.

Зрештою, Brexit посилив дезінтеграційні процеси в Європейському Союзі. Зокрема, у Франції активізувалися націоналістичні сили. Лідерка ультраправого «Національного фронту» Марін Ле Пен під час президентської виборчої кампанії 2017 р. активно просуvala ідею аналогічного Brexit референдуму щодо членства Франції в ЄС під умовною назвою Frexit.

Слід відзначити, що вихід Британії з Євросоюзу не лише несе певні загрози системі європейської та світової безпеки, а також створює нові можливості у системі двосторонніх відносин. Зокрема, це стосується стратегічного партнерства і розвитку відносин між Великою Британією та Україною. Сполучене королівство підтримує територіальну цілісність та євроатлантичні прагнення України, обстоює принципи міжнародного права у Раді Безпеки ООН і НАТО. Офіційна влада Великої Британії наголошує на необхідності протидіяти агресивній політиці РФ, яка загрожує не лише Україні, але й Заходу в цілому. Британія засуджує агресію РФ на Донбасі, не визнала анексію Криму, запровадила санкції проти Кремля, обстоює принципи міжнародного права у таких впливових організаціях, як ОБСЄ та ООН. Як приклад, можна назвати голосування британської делегації щодо чергової резолюції ООН по Криму. Після початку Російської агресії з Британії почала надходити в Україну допомога військовою технікою та спорядженням. Значні можливості для посилення військово-морських сил України відкриваються спільним проектом з побудови ракетних катерів, який передбачає використання британських технологій та стажування українських суднобудівників. Важливим етапом військового співробітництва стали міжнародні навчання «Спільні зусилля - 2020».

До Вrexit двосторонні економічні відносини регулювалися Угодою про асоціацію України з ЄС. Після укладення угоди про стратегічне партнерство між Україною та Великою Британією (жовтень 2020 р.) та її ратифікації парламентами обох держав співробітництво виходить на новий рівень [10, с. 16].

З 2020 р. вступає в силу двостороння торгівельна угода, яка передбачатиме збільшення поставок продукції сільського господарства України до Великої Британії. Сферою спільних інтересів Великої Британії України є захист прав людини, вирішення екологічних проблем (зокрема, щодо зміни клімату), сфери безпеки.

Таким чином, вихід Великої Британії з Європейського Союзу стане серйозним випробуванням як для Сполученого Королівства, так і для усієї європейської спільноти, а також для системи світового геополітичного порядку. Відносини між Великою Британією та іншими країнами регулюватимуться двосторонніми угодами, окрім загальноєвропейських стандартів у різних сферах життя можуть з'явитися власні британські.

У подальшому держава зможе визначати зовнішньо – політичні цілі, матиме можливості впроваджувати власні ініціативи, брати участь у глобальних проектах, зокрема, запланована на 2021 р. конференція ООН зі зміни клімату має відбутися у Великій Британії, або займати принципову позицію щодо авторитарних держав.

Зрештою, вплив Європейського Союзу на систему міжнародної безпеки визначається не лише кількістю країн – членів (після Вrexit їх налічується 27, але у майбутньому передбачається збільшення за рахунок вступу кількох держав – кандидатів), а послідовністю захисту демократичних цінностей цього об'єднання.

Список використаних джерел і літератури

1. Лісабонська Угода: Стаття 50. Режим доступу: <http://www.nowynyuk.com/news/949.html>
2. Меттью Сімондс. Справи захмарні. *The Economist*. Світ у 2018. Український випуск. С. 26.
3. Беппе Северніні. Некльова Британія. Як країну бачитимуть її друзі. *The Economist*. Світ у 2018. Український випуск. С.27.
4. Майкл Бініон, Лондон. Упоратися з хвилями. Як уряд Сполученого Королівства планує вирішити проблему

-
- мігрантів. *Український тиждень*. 2020. №41 (673). 9-13.10. С. 36-37.
5. Джеремі Корбін. Інший шлях попереду. *The Economist*. Світ у 2019. Український випуск. С.27.
6. Крістофер Локвуд. Вітер змін. *The Economist*. Світ у 2020. Український випуск. С.27.
7. Майкл Бініон, Лондон. Життя після розлучення. *Український тиждень*. 2021. №1-3 (685-687). 22-28.01. С. 32-33.
8. Кліфф Джеремі. Після Жана – Клода. Європейську політику визначатиме змагання між старим істеблішментом і новими гравцями. *The Economist*. Світ у 2019. Український випуск. С.26-27.
9. Едвард Лукас, СЕРА, Варшава й Вашингтон. Хто переможе? *Український тиждень*. 2020. №10 (642). 6-12.03. С.38.
10. Мелінда Сіммонс. «Ми вийшли з ЄС, але цінності, на яких базуються наші відносини з Україною, залишилися без змін». Спількувався Юрій Лапаєв. *Український тиждень*. 2020. №48 (680). 27.11-3.12. С. 14-16.

* * *

*Лобода Дмитро Олександрович,
асистент кафедри всесвітньої історії
та методики викладання історії
ПНПУ імені В. Г. Короленка*

РОСІЙСЬКИЙ ДЕСТАБІЛІЗАЦІЙНИЙ ЧИННИК У ПОЛІТИЧНОМУ РОЗВИТКУ КРАЇН АФРИКИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Постбіполярна геополітична система, в якій опинилося людство на межі нового тисячоліття, на деякий час загальмувала ритм міжнародної дипломатії. На певний період 1990-х – 2000-х років багатополарний світ із різними центрами сили на планеті переважно переорієнтувався на Захід та його осердя – США. Останні отримали систему економічних, технологічних і культурних важелів впливу на глобалізоване суспільство. Сполучені Штати з їхнім новітнім «Проспериті» й двадцятиліттям перепочинку від суперництва із потужним

світовим «гравцем», здавалося, мали лише одного ворога в образі радикального ісламізму. Засліплений успіхом, американський істеблішмент прорахувався: сьогодні, в результаті низки російських гібридних атак на Грузію, Сирію, Україну, Вірменію тощо ми маємо нову Холодну війну між США та Росією. Ситуація ускладнена слабкістю політичних інституцій в Європі, її залежністю від енергоносіїв із РФ, тривалими економічними кризами, новими методами ведення боротьби та інспірацій агентів у найвищі ешелони владних і впливових структур Заходу. Втручання у вибори, використання внутрішньополітичної боротьби всередині інших країн у власних цілях, інвестиційна експансія, хімічні й біологічні атаки, застосування нової кіберзброї – це далеко не повний арсенал В. Путіна, про який день у день можна почути чи побачити із інформаційних агентств, соціальних мереж чи інших засобів масової інформації.

Натомість, введені санкції США, що не знайшли належного рівня втілення країнами Європи, виявилися недостатньо дієвими. Росія почала шукати нові арени свого політико-економічного посилення. Так, більшість азійських країн вже знаходяться у сфері впливу КНР, Індії чи Японії, латиноамериканський регіон тяжіє до Вашингтону (за винятком деяких країн, наприклад, Венесуели). Саме тому фокус уваги змістився на нестабільну й слабку Африку, де політичні орієнтації держав залежать від кількості наданої зброї чи вояків та фінансово-інвестиційних дотацій. Для Росії останнє десятиліття Африка стала новим військово-політичним плацдармом і ресурсною базою експансії. Недостатня і спорадична увага дослідників до африканського чинника російської зовнішньополітичної активності, спорадичні згадки у вітчизняних ЗМІ потребують прискіпливого аналізу і тому покладені в основу нашої розвідки, присвяченої розкриттю російського дестабілізаційного чинника в Африці на сучасному етапі. Політико-дипломатичні технології, що використовуються РФ у Європі, фактично відпрацьовуються перед цим у Африці й навпаки. Сучасна Африка – новий епіцентр російського употужнення, тому ставлення до цього континенту потребує перегляду з боку Заходу і України.

Останнім часом Росія активно поширює свій вплив на весь Африканський континент. Станом на початок 2021 року російські військові, чиновники-дипломати і політтехнологи працюють

приблизно у двох десятках африканських країн. Серед них, у першу чергу, варто назвати ЦАР, Мозамбік, Лівію, Судан, Південний Судан, Мадагаскар, Анголу, Чад, Камерун, Гвінею, Зімбабве і Демократичну Республіку Конго. Сьогодні в різних засобах масової інформації можна зустріти відомості про те, що в різних регіонах Африки помічені російські військові, найманці чи військова техніка.

Фокус російської дипломатії в останнє десятиліття зосередився на Чорному континенті через низку причин. Москва звернула увагу на Африку як на багатий ресурсами регіон, вплив на який може компенсувати недолік фінансових та інших ресурсів у суперництві Росії із Заходом. Йдеться, зокрема, про видобуток в африканських країнах корисних копалин і постачання туди російської зброї (Рис. 1).

Рис. 1. Инфографика объема экспорту озброєнь в Африку з Росії, США, Франції та Китаю.
Джерело: <https://github.com/dw-data/russian-arms-exports-africa>

Наприкінці жовтня 2019 року в Сочі відбувся перший саміт «Росія – Африка» за участю лідерів 35 африканських країн. Ідея проведення російсько-африканського форуму була ініційована Президентом РФ В. Путіним на саміті БРІКС (Бразилія, Росія, Індія, Китай та Південна Африка) в Йоганнесбурзі в липні 2018 року. У рамках підготовчих заходів у жовтні 2018 року відбувся публічний форум Росія-Африка та міжпарламентський форум. Наостанок, Росія прийняла з'їзд акціонерів Африканського експортно-імпортного банку [8].

Однією із сенсацій сочинського саміту «Росія – Африка» 2019 року стала заява Фостен-Арканжи Туадери, Президента ЦАР – однієї з найбільш багатих країн Африки і світу в цілому, яка при цьому володіє казково багатими надрами. Туадера заявив, що його країна розглядає можливість створення російської військової бази на власній території. Більше того, за словами Туадери, це питання вже опрацьовується міністерствами оборони

Росії і ЦАР [10].

Росія також шукає нові економічні ринки та енергетичні ресурси, в деяких випадках відновлюючи відносини з країнами, що існували за часів СРСР. Росія має великі нафтогазові інтереси в Алжирі, Анголі, Єгипті, Лівії, Сенегалі, Південній Африці, Уганді та Нігерії. Голова Командування спеціальних операцій Пентагону, генерал Раймонд Ентоні Томас (2014 – 2019) так охарактеризував дану ситуацію: «Росіяни побачили здобич і намагаються її захопити» [2].

Військово-стратегічне співробітництво Росії і країн Африки також не останнім чином продиктоване потребою в забезпеченні для Кремля геополітичної альтернативи – «місця під сонцем». Лише впродовж 2015 – 2019 років Росія підписала договори про військове співробітництво із 21 країною. Окрім договорів про постачання озброєнь Росія отримала дозвіл на будівництво власних шести військових баз: в Єгипті, ЦАР, Еритреї, Мадагаскарі, Мозамбіці й Судані [1].

У документах Російської дипломатії мета і цілі різних аспектів співробітництва з країнами Африки пояснюються потребами в забезпеченні сталого розвитку і стабільності в регіоні, що розвивається, створенні надійних ринків і майданчиків мирної міждержавної взаємодії [8]. Пропагандистські ЗМІ РФ постійно акцентують увагу на тому, що Західні країни не здатні створити сприятливі умови для внутрішньополітичного і міжнародного діалогу, а миротворчі місії провідних країн надто пасивні в боротьбі з радикальними угрупованнями в нестабільному регіоні [14].

У свою чергу, авторитарна, мілітаристська еліта африканських країн – особливо колишніх колоній Франції, вкрай роздратована пасивністю французів в ситуації, коли регулярні армії африканців зазнають серйозних втрат у війні з терористами. Роздратована настільки, що вже відкрито підтримує вимоги політиків різних країн «запросити росіян, аби вони допомогли у боротьбі проти ісламістських радикалів, як у Сирії» [14].

8 листопада 2019 року, в Бамако, столиці Малі, на маніфестацію зібралося кілька тисяч осіб, аби висловити свою підтримку національній армії, яка постраждала від двох терористичних атак ісламістів за один місяць [14].

Малійська армія втратила за кілька тижнів до цього сотню

солдат в двох найбільш смертоносних атаках джихадистів за останні роки. «Я підтримую свою армію», «малійська армія бореться за те, щоб врятувати країну» і «ми повинні надати необхідне людям, що захищають нас від терористів» – такі гасла можна було зустріти на транспарантах. Поступово мітингарі змістили акценти з теми підтримки армії на тему безпорадності французького та оонівського контингентів у Малі і почали висувати вимогу звернутися до Росії за військовою допомогою. «Ми вимагаємо дій від ООН і французьких військ. Якщо вони не можуть боротися проти терористів, їм тут не місце. Ми запросимо приїхати росіян», – з трибуни сформулював тезу Усман Кулібалі, один з «активістів» громадянського суспільства [14]. Скоріше за все, дана акція була гарно спланованим заходом лоялістів, що працювали за підтримки російських спецслужб. Дуже впливові сили в малійській політичній та військовій еліті вже готують громадську думку до проникнення російських збройних сил і агентів всередину країни.

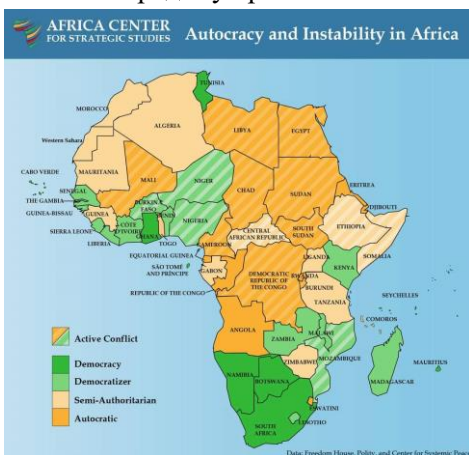

Рис. 2. Картосхема типів політичних режимів у Африці станом на 9 березня 2021 року. Штрих-фоном позначені країни з активними громадянськими конфліктами – сьогодні основних «партнерів» Росії в Африці. Джерело: <https://africacenter.org/spotlight/autocracy-and-instability-in-africa/>

Росія невпинно розширює свій військовий вплив по всій Африці, насторожуючи західних дипломатів збільшенням продажу зброї, угод про безпеку та навчальних програм для нестабільних країн або авторитарних лідерів (Рис. 2).

Так, у Центральноафриканській Республіці, де росіянин призначений радником президента з питань національної безпеки, уряд продає права видобутку золота та діамантів на частку своєї вартості, щоб найняти тренерів та купувати зброю у Москви. Закономірним є те, що

Росія прагне укріпитися на південному фланзі НАТО, допомагаючи колишньому генералу в Лівії боротися за контроль над своїм урядом і величезним ринком нафти.

Росія намагається взяти реванш за втрачену Лівію. Відтоді як США знищили режим авторитарного диктатора М. Каддафі, виник конфлікт інтересів із Російською Федерацією, яка покладала великі надії на потужну нафтогазоносну країну. Крім того, причинами взаємної симпатії Лівійської Джамахірії та РФ були усталені дипломатичні відносини з колишнім СРСР, авторитаризм обох очільників держав, розроблений і припинений план інвестування російських капіталів у розвиток країни [2].

Щоправда, про нестабільність і наростаючу небезпеку від розколеної Лівії негативно висловився і майбутній Президент США Д. Трамп під час передвиборчих дебатів у жовтні 2016 року. Він критикував свою опонентку Г. Клінтон, яка на посаді державного секретаря ініціювала військове втручання в Лівію: «Подивіться, що вона робила в Лівії з Каддафі. Каддафі немає. Почався безлад. До речі, ІДІЛ отримав небачений доступ до нафти. Я впевнений, Ви, напевно, чули про це. Це катастрофа» [2].

Басіт Ігтет, лівійський нафтовий підприємець, згадував в одному з інтерв'ю, що після оголошення в 2014 році про своє балотування на посаду прем'єр-міністра, його запросили на приватну зустріч на конференції в Греції з Володимиром Якуніним, тоді начальником «РЖД». Під час епохи Каддафі Лівія підписала угоду про будівництво швидкісної залізниці між Бенгазою та Тріполі. Проте, проєкт був зупинений після повалення Каддафі 2011 року. За словами Басіта Ігтета, Володимир Якунін у розмові наполягав на тому, щоб проєкт отримав «друге дихання». Останній навіть пропонував хабар для перезапуску проєкту: «Вони запропонували дати мені відсоток від контракту як комісію» [2].

Того ж року росіяни звернулися до Ібрагіма Джатрана, лідера лівійської поліції, під охороною якої знаходилися ключові нафтові порти Лівії. Утім, спецоперація «Морських котиків» ВМС США зірвала спробу Джатрана обійти уряд Лівії та продавати нафту через незаконні схеми [2].

У вересні 2016 року Лівійська національна армія під керівництвом генерала Хафтара захопила нафтові термінали.

Очевидці стверджували, що майже за одну ніч Хафтар отримав у розпорядження нову імпортовану зброю, завдяки якій акція була успішною: швидкісні пустельно-прохідні транспортні засоби, самокеровані теплові ракети, прилади нічного бачення тощо. Колишній високопоставлений американський чиновник з питань національної безпеки та колишній вищий британський чиновник заявляв, що дані, зібрані наприкінці 2015 та 2016 років, свідчать про те, що існує повноцінна транскордонна схема з поширення військово-політичного впливу Росії на Лівію: Об'єднані Арабські Емірати співпрацюють з Росією для надання російської зброї силам генерала Хафтара за допомогою Єгипту [2].

Британський чиновник згадував посадку в аеропорту в Тобруку, підконтрольному Хафтару наприкінці 2014 року та на початку 2015 року. Посадовець пояснив постачання росіянами зброї необхідністю розширення впливу та усунення Сполучених Штатів від контролю в регіоні. Зі свого боку, Росія стверджувала, що вона дотримується ембарго ООН щодо передачі зброї в Лівію [2].

Російські військові радники та розвідники регулярно виїжджають і виходять із зони контролю генерала Хафтара, заявляють представники американської розвідки. Російський допоміжний персонал забезпечує лівійських мілітаристів запасними частинами, ремонтом обладнання та медичним обслуговуванням. Приватні російські підрядники охороняють заводи в Бенгазі та надають обладнання для розмінування військам генерала Хафтара [2].

У серпні 2019 року генерал Хафтар заявив, що порушував питання про надання Росією військової допомоги разом із міністром закордонних справ Росії Сергієм Лавровим. Агіла Салех Ісса, спікер палати представників, що розташована в Тобруці, заявила російському інформаційному агентству «Спутник», що Росія фактично забезпечила військову підготовку армії Хафтара [2].

«Нестабільність у Лівії та Північній Африці може бути найбільшою загрозою інтересам США та союзників на континенті» [5, с. 25], – заявив генерал Томас Д. Вальдгаузер перед конгресменами США. Він зазначив, що лівійський генерал перетворився на потужного суперника у боротьбі за контроль над урядом країни та величезними нафтовими ресурсами. «Олії у

вогонь» додало ще й те, що єдиний російський авіаносець «Адмірал Кузнецов» увійшов у лівійські води і з великою фанфарою прийняв на борту лідера мілітаристів генерала Хафара [2].

Російський «слід» був помічений і в інших країнах континенту. Президент Судану Омар Хасан аль-Башир у січні 2019 року залучив російських найманців для допомоги в зміцненні його влади на фоні загальнонаціональних протестів. Крім нього ще п'ять країн Африки на південь від Сахари – Малі, Нігер, Чад, Буркіна-Фасо та Мавританія – звернулися до Москви з проханням допомогти своїм військовослужбовцям та службам безпеки боротися з Ісламською державою та Аль-Каїдою. Зауважимо, що це може виступати лише формальним приводом, насправді ж у всіх цих країнах спостерігаються громадянські конфлікти на тлі засилля місцевих диктаторських режимів [9].

Вбивство трьох російських журналістів (Орхана Джемалє, Олександра Расторгуєва і Кирила Радченка) невідомими особами в Центральноафриканській Республіці влітку 2018 року, спровокувало увагу світової громадськості до російського чинника у внутрішньополітичному житті країни.

Справа в тому, що вбиті журналісти розслідували діяльність групи «Вагнер» – приватної військової сили, заснованої колишнім офіцером російської розвідки та пов'язаної з найближчим оточенням Президента РФ В. Путіна. Міністерство фінансів США запровадило санкції проти найманої компанії Вагнера, звинувативши її у вербуванні бійців для участі в бойових діях в Донецькій та Луганській областях України. Також новобранці з цієї компанії були відправлені до Сирії, де десятки, а можливо й сотні, загинули в лютому 2018 року під час перестрілки з американськими силами. Майже 200 інструкторів, яких найняв уряд ЦАР із групи «Вагнера» підготували понад 1000 військовослужбовців Центральноафриканської Республіки. Країна знаходиться в становищі громадянського конфлікту із 2012 року [3, 4].

У 2013 році озброєні групи захопили столицю, а президент (з 2003 року) Ф. Бозізе був змушений тікати. Після нетривалого періоду зменшення насильства в 2015 році та виборів, проведених у 2016 році, в кінці року боротьба знову загострилася. Мирні переговори розпочалися 24 січня 2016 року в Хартумі

(Судан) і тривали 10 днів під егідою Африканської ініціативи за мир і примирення в ЦАР, очолюваної Африканським союзом за підтримки ООН. Генеральний секретар ООН закликав усіх підписантів Політичної угоди дотримуватися узгоджених принципів, особливо відмови від насильства та поваги прав людини та людської гідності [4]. Однак мир у цій країні тривав недовго.

Навесні 2019 року заступник міністра закордонних справ Росії Михайло Богданов обговорив перспективи розширення співпраці з Президентом Центральноафриканської Республіки Фаустіном-Архангеном Туадерою. Збільшена допомога включатиме «підготовку національного персоналу та зміцнення безпеки і стабільності в дружній африканській країні», – йдеться у повідомленні МЗС Росії, розміщеному на веб-сайті. Оголошення викликало холодну реакцію від вищих французьких посадовців: «Ми відчуваємо велику стурбованість зростаючим російським впливом у країні, яку ми добре знаємо, Центральноафриканській Республіці» [3].

Вже у грудні 2020 року Росія відправила кілька сотень військових і важку техніку до Центральноафриканської республіки з метою підтримати уряд цієї держави напередодні президентських і парламентських виборів. Раніше діючі в ЦАР повстанці напали на миротворців з Руанди і продовжили наступ на столицю країни Бангі. Російські військові прибули в Бангі і були розквартировані в палаці імператора Бокасси [11].

Офіційний представник уряду ЦАР Анж Максим Казагі в інтерв'ю агентству «Франс прес» підтвердив прибуття до країни російських військ. У ком'юніке, підписаному міністром закордонних справ ЦАР, зазначено, що «для забезпечення безпеки виборчого процесу був зроблений запит про допомогу до друзів і братів з Росії і Руанди». Заступник міністра закордонних справ Росії Михайло Богданов не став називати це відправкою в ЦАР військ: «Військових ми не посилаємо, ми дотримуємося усіх вимог, які закріплені в резолюціях ООН». У той же час, за його словами, «у нас там є, відповідно до домовленостей з урядом ЦАР, угоди про підготовку кадрів, про роботу наших інструкторів, тому там наші люди присутні». Богданов підкреслив, що російські інструктори працюють «за погодженням, на прохання легітимної влади ЦАР» [11].

Як повідомляє французька Le Figaro, співробітники російських приватних компаній особисто охороняють президента ЦАР Фостен-Арканжи Туадеру, а військові інструктори з Росії навчають війська ЦАР [3].

Окрім регулярного напівлегального контингенту в ЦАР Росія може почати будівництво власних військових об'єктів у країні, про що ми вже зазначали у цій статті. Утім, продиктовано це може бути не лише спробами встановити контроль над геополітично важливою територією на континенті, а ще й економічними чинниками. Республіка має великі запаси урану, нафти і золота. Зараз частка ВВП республіки від продажу копалин мізерна – близько 15-20% і Росія в процесі їх видобутку не бере. Однак уряд цієї країни об'єктивно зацікавлений у розвитку спільних проєктів у цій сфері [3].

«Москва та її приватні військові підрядники озброюють деякі найслабші уряди регіону та підтримують авторитарних правителів континенту», – сказав Джадд Девермонт, директор Африканської програми Центру стратегічних та міжнародних досліджень у Вашингтоні, – «ця участь загрожує загостренням нинішніх зон конфлікту». Джон Дж. Салліван, заступник державного секретаря США попередив, що «Росія часто використовує примусові, корумповані та приховані засоби для впливу на суверенні держави, включаючи їх безпеку та економічне партнерство». Джон Р. Болтон, радник президента Трампа з питань національної безпеки також наголосив: «Кремль продовжує продавати зброю та енергоносії в обмін на голоси в Організації Об'єднаних Націй – голоси, які утримують диктаторів при владі, підривають мир і безпеку, суперечать інтересам африканських народів». Ілюстрацією цьому є те, що близько двох десятків країн-членів ООН утримались при голосуванні за резолюцію Генеральної Асамблеї, яка засуджувала анексію Росією Криму та закликала Москву вивести свої війська з українського півострова [3].

За даними Стокгольмського міжнародного інституту досліджень миру, в 2017 році на Африку припадало 13 відсотків загального експорту зброї Росії. Росія домагається угод про експорт зброї по всій Африці, обіцяючи своєчасні поставки та гнучкі умови державам, у яких мало альтернатив для підготовки оборонних угод з іншими партнерами, оскільки вони

залишаються ізольованими Сполученими Штатами та іншими країнами Заходу [3].

Аналізуючи дестабілізаційну політику Кремля відносно Африки варто говорити не лише про військові дії та допомогу, а й про елементи гібридної боротьби в країнах регіону. Наприклад, в одній з найбідніших країн Африки пройшла одна з найдорожчих передвиборчих кампаній в світі. Несподівано в ній знайшлося місце політтехнологам з Росії: не працювати в команді кандидатів, а ділитися з ними грошима. Російський «слід» цього разу веде в Мадагаскар, де провело власне розслідування агентство «Бі-бі-сі». На початку березня 2018 року в готелі на околиці Антананаріву зупинилася група російських «туристів». Не обмежившись оглядом визначних пам'яток, вони вирушили в штаби кандидатів у президенти [13].

Політичний розвиток Мадагаскару – калейдоскоп переворотів, повстань і виборів з непередбачуваним результатом. Колишня французька колонія на перетині морських торгових шляхів в останні роки входила в сферу інтересів США, Південної Кореї і Китаю. Група росіян в дивному поєднанні ділових і спортивних костюмів здавалася місцевим дивиною. Проте, маючи за плечима досвід регіональних виборів на батьківщині, вони знали потреби кандидатів не гірше за них самих. Тим потрібні були гроші і захист [6].

Два колишні кандидати в президенти Мадагаскару розповіли Бі-бі-сі, що отримували гроші від «туристів» з Росії. Транші по кілька тисяч євро могли передаватися готівкою, натомість з кандидатами укладали контракт: ближче до дня голосування – 7 листопада 2018 року – вони повинні були підтримати ту креатуру росіян, яка матиме найбільші шанси на проходження до другого туру. Співрозмовники Бі-бі-сі розповіли, що росіяни уклали подібні угоди щонайменше з шістьма кандидатами з 36 [13].

Росіяни «ставили» на різних кандидатів, одним з найбільш незвичайних був засновник Церкви Апокаліпсису пастор Андре Крістіан Мейлхол – харизмат, що збирає повні стадіони вірян. Він розповів Бі-бі-сі про зустрічі з трьома росіянами – Романом Поздняковим, Андрієм Крамарем і перекладачем Володимиром Бояришевим. Останній в минулому брав участь у торгівлі алмазами [13].

«Вони заплатили готівкою, у валізі. Також внесли виборчу заставу за участь у президентських виборах: 12 тисяч євро заставу, 5 тисяч євро в валізі», – розповів Мейлхол. Як тільки опитування показали, що кандидат, швидше за все, не пройде у другий тур, росіяни зажадали від нього зупинити свою передвиборчу кампанію. Пастор відмовився [13]..

Окрім фінансів, росіяни пропонували кандидатам в президенти Мадагаскару агітаційні матеріали, а також організовували для них зустрічі з виборцями і мітинги. У вересні, за два місяці до першого туру виборів, по вулицях столиці пройшла неузгоджена демонстрація з антиколоніальними гаслами. «Франція повинна залишити Мадагаскар в спокої! Франція повинна припинити вчити весь інший світ, поки займається колоніалізмом!» – пристрасті розпалював бенінський панафриканіст Кемі Себа, який наприкінці 2000-х років провів кілька місяців у французькій в'язниці за звинуваченням в антисемітизмі і неповазі до закону [13]..

Кілька учасників акції розповіли Бі-бі-сі, що отримали гроші за участь в протесті. Штучне підбурювання мас знімав на телефон Андрій Крамар. Після демонстрації, яка завершилася біля стін французького посольства, поліція Мадагаскару зажадала, щоб кілька російських політтехнологів – в тому числі Крамар – покинули країну і заборонили їм в'їзд [13]..

Схоже, що жодна з основних «ставок» росіян не спрацювала. Наприклад, пастор Мейлхол набрав в першому турі 1,27% голосів, колишній прем'єр Березікі – 0,31%. Переможцем як першого, так і другого, вирішального туру став колишній глава держави Андрі Радзуеліна – медіамагнат, який цілком міг обійтися без російської фінансової підтримки. Іноземне фінансування передвиборних кампаній не заборонено законами Мадагаскару [13].

Мадагаскар – не єдина африканська країна, в якій було помічено присутність російських структур. Так, у Судані вони могли з'явитися ще в кінці 2017 року. Тоді на зустрічі прем'єра РФ Д. Медведєва і президента Судану О. Башира було укладено концесійну угоду на видобуток золота. Крім видобутку золота росіяни надавали силову допомогу уряду Судану. Так, на початку січня 2018 року бійці групи Вагнера були задіяні в придушенні антиурядових протестів у столиці Судану – Хартумі,

стверджували британська «Times» і місцева газета «Sudan Tribune».

Найближчим часом у Росії з'явиться і власна військова база в Судані, на березі Червоного моря. У листопаді 2020 року Президент Росії В. Путін прийняв пропозицію уряду підписати угоду про створення пункту матеріально-технічного забезпечення ВМФ РФ в Судані. Наступний крок – двостороння угода з Суданом, яку доручено укласти Міністерству оборони РФ [9].

Росія цікавиться Червоним морем ще з кінця XIX століття, коли в 1888 році самопроголошений «отаман вільних козаків» Микола Ашин відправився шукати пригоди на абіссінському березі Індійського океану і заснував там колонію – «Нову Москву». Отаман вів переговори з міністерствами оборони та закордонних справ, але Олександр III і його міністри визнали недоцільним загострювати відносини з Францією і Великобританією, провокувати їх появою російської колонії в Африці [9].

Російське повернення в Червоне море йде по слідах СРСР. Радянські військові бази в басейні Індійського океану існували до 1991 року. У 1964 році був побудований пункт матеріально-технічного забезпечення в Бербері, Сомалі – він діяв до 1977 року, коли СРСР підтримав Ефіопію в ефіопсько-сомалійській війні. У відповідь влада Сомалі зажадала ліквідувати базу в триденний термін. Новий пункт організували на ефіопському острові Нокра в південно-західній частині Червоного моря. У 1991 році Ефіопія втратила вихід до моря в результаті Еритрейсько-ефіопського конфлікту, а радянську базу на Нокра закрили [9].

Після розпаду Радянського Союзу необхідність в базах на деякий час відпала: Росія прагнула до партнерських відносин з НАТО і була готова відмовитися від глобальної присутності. Москва демонстративно закрила аналогічні, хоча й більш масштабні об'єкти на Кубі і у В'єтнамі. Нині Росія повертається в Світовий океан [9].

Для Росії умови заснування бази в Судані виглядають привабливо. На відміну від військових баз у Джибуті, де за оренду платять десятки мільйонів доларів, Росія не буде платити Судану нічого – принаймні, за офіційним проектом угоди. Вигода

суданців буде полягати в тому, що їх компанії отримають підряди і робочі місця (охорона території), а також певну гарантію територіальної недоторканості, що була порушена в результаті відокремлення Південного Судану [9]. Розгортання пункту дислокації ВМФ РФ планується і в Єгипті [12].

«Розділяй і володарюй» – кредо дипломатії путінізму. Паралельно із Суданом, проходять переговори з його ворогом – багатим на нафту Південним Суданом, якому терміново потрібна бронетехніка і важка артилерія для ствердження власного суверенітету та боротьби проти радикальних угруповань, що підтримуються північним сусідом.

Переговори про будівництво в Джибуті російської військової бази поряд з вже працюючими китайською і американською йшли давно, але перервалися через фінансову кризу. В діях влади Джибуті взагалі немає ніякої ідеології, для них іноземні бази – виключно питання фінансової вигоди. При цьому Росія хотіла б отримати негайний доступ до аеродрому і морського порту вже на стадії будівництва бази в чистому полі. Цьому чинять опір американці, які на цьому ж аеродромі живуть і ділити його з росіянами не хочуть. Проте, переговори все-таки йдуть [9].

Британське видання «Times» 2 жовтня 2019 року опублікувало матеріал, в якому зазначено, що в Мозамбик у вересні того ж року прибув російський військовий контингент, що складався з близько 200 військовослужбовців – і офіційного спецназу, і бійців горезвісної групи «Вагнера». Ївентокрили з військовими приземлилися в двох містах країни – Муеда і Накала. Крім того, в Мозамбик доставлена російська військова техніка. За різними повідомленнями, росіяни будуть брати участь у боях на боці урядових військ проти угруповань радикальних ісламістів, що діють у північній провінції країни Кабо-Делгаду, поблизу кордону з Танзанією [6].

У роки війни за незалежність від Португалії, на початку 70-х років ХХ століття, провінція Кабо-Делгаду була головною базою партизан-комуністів, яких підтримував СРСР. Їхня організація мала назву «Фронт визволення Мозамбіку» (ФРЕЛІМО), вони отримували радянську військову допомогу з території Танзанії. Хоча комуністам вдалося захопити владу в країні та проголосити там місцеву «Народну республіку», їхні

прозахідні опоненти в результаті тривалої боротьби змогли домогтися визнання на політичній арені Мозамбіку [7, с. 324, 325].

Однак, в наші дні офіційний однопартійний уряд країни, що сформований навколо політичної сили ФРЕЛІМО в Мапуту втратив популярність у місцевого населення, а на батьківщині місцевого комуністичного руху – в Кабу-Делгаду посилюються радикальні ісламістські угруповання. Із 2017 року в Мозамбіці було здійснено десятки атак, в основному зосереджених на цьому регіоні із сотнями вбитих, включаючи відсікання голови жінкам та дітям. Відповідальність за це взяв джихадистський рух Ахлу Сунна Ва-Джама (аль-Сунна) [6].

Шукаючи підтримки ззовні, у жовтні 2019 року нинішній Президент Мозамбіку Ф. Ньюс відправився з офіційним візитом до Президента РФ В. Путіна. Москва і Мапуту підписали тоді чималу кількість двосторонніх угод. У їх числі – про участь «Роснафти» в розвідці і розробці великих родовищ природного газу на прибережному шельфі в тій самій провінції Кабу-Делгаду, про військове співробітництво між Міністерством оборони Росії і збройними силами Мозамбіку. Російський міністр оборони С. Шойгу був присутній на всіх зустрічах з мозамбіцькою делегацією в Кремлі, після яких він і В. Путін заявили, що Москва має намір розвивати відносини з Мапуту в усіх областях, у тому числі у військовій царині. Ф. Ньюс тоді запевнив російського керівника, що тепер компанії останнього можуть без побоювань займатися видобутком корисних копалин у Мозамбіку [6].

Стрімке і масоване російське проникнення на «Чорний континент» – початок масштабної «битви на Африку», в якій на відміну від Холодної і «проксі»-війн будуть використовуватися не лише чисто збройні методи, а й політтехнологічні. Нами продемонстровано такі методи: підтримка авторитарних режимів, що втратили підтримку населення, постачання зброї, схвалення до кабальних економічних угод, будівництво власних військових баз Росії на території інших країн, втручання у вибори, підтримка повстанців тощо. «Африканський проєкт» Кремля є гарною ілюстрацією загострення протиріч, що існують між Заходом і Російською Федерацією. Ці події можуть стати прологом до нової «гонки озброєнь» та боротьби за сфери впливу в світі. Африка може стати живим прикладом того, як працюють

російські технології війни XXI століття. Цей досвід мають брати на озброєння інші міжнародні «гравці», які є потенційними об'єктами російської гібридної експансії сучасності, зокрема, Україна.

Список використаних джерел і літератури

1. Başay Erbil, Ekberova Elmira. Россия готовится создать военные базы в 6 странах Африки. *Anadolu Agency*. 4 августа 2020 года. URL: <https://www.aa.com.tr/ru/мир/сми-россия-готовится-создать-военные-базы-в-6-странах-африки/1931021> (дата звернення: 29.03.2021)
2. Becker Jo, Schmitt Eric. As Trump Wavers on Libya, an ISIS Haven, Russia Presses On. *The New York Times*. 7 лютого 2018 року. URL: (дата звернення: 02.03.2021)
3. Schmitt Eric. Russia`s Military Mission Creep Advances to a New Front: Africa. *The New York Times*. 31 березня 2019 року. URL: <https://www.nytimes.com/2019/03/31/world/africa/russia-military-africa.html> (дата звернення: 10.03.2021)
4. UN chief welcomes establishment of inclusive government in Central African Republic. *United Nations News*. 23 березня 2019 року. URL: <https://news.un.org/en/story/2019/03/1035331> (дата звернення: 25.02.2021)
5. Waldhauser Thomas D. Statement Of General Thomas D.Waldhauser, United States Marine Corps Commander United States Africa Command Before The House Committee On Armed Services. Washington: The House Committee On Armed Services, 7 March 2019. 38 p. URL: <https://armedservices.house.gov/cache/files/e/9/e90a3881-904c-48a6-95eb-0d30f4cf4735/147DB9AF6C958D5457761FD41AC7F099.2019-usafricom-posture-statement-to-hasc.pdf> (дата звернення: 23.02.2021)
6. Гостев А. Миссия в Африке. Российских военных обнаружили в Мозамбике. *Радио Свобода*. 3 октября 2019 года. URL: <https://www.svoboda.org/a/30197519.html> (дата звернення: 15.03.2021)
7. Дахно І.І. Країни світу: енциклопедичний довідник. Київ: «МАПА», 2004. 608 с.
8. Декларация первого саммита Россия – Африка. Сочи, 24 октября 2019 года. URL: <https://summitafrica.ru/about->

-
- [summit/declaration/](#) (дата звернення: 01.03.2021)
9. Маслов А., Слюсарчук П. Скоро у России появится первая военная база на Красном море. А, собственно, зачем она ей? *Meduza*. 11 декабря 2020 года. URL: <https://meduza.io/feature/2020/12/11/skoro-u-rossii-poyavitsya-pervaya-voennaya-baza-na-krasnom-more-a-sobstvenno-zachem-ona-ey> (дата звернення: 19.03.2021)
 10. Россия без боя занимает Африку. *РИА Новости*. 1 июня 2016 года. URL: <https://ria.ru/20180601/1521817838.html> (дата звернення: 14.03.2021)
 11. Россия отправила войска в ЦАР. Там не первый год работает «ЧБК Вагнера». *BBC News*. 21 декабря 2020 года. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-55396251> (дата звернення: 02.04.2021)
 12. РФ и Египет начали обсуждение аренды советской военной базы. *Интерфакс*. 10 октября 2016 года. URL: <https://www.interfax.ru/world/531794> (дата звернення: 25.03.2021)
 13. Чемодан наличных, Пригожин, Африка. Фильм Би-би-си о выборах на Мадагаскаре. *BBC News*. 8 апреля 2019 года. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-47851658> (дата звернення: 11.03.2021)
 14. Шпунт Александр. «Тайные русские войска» в Африке: кто формирует спрос на мифологию. *Regnum*. 28 января 2020. URL: <https://regnum.ru/news/polit/2842413.html> (дата звернення: 13.03.2021)

* * *

*Лузгина Ирина,
УО «Витебский государственный университет
имени П. М. Машерова», г. Витебск, Республика Беларусь
(Научный руководитель – кандидат
исторических наук, доцент Н. В. Величко)*

ЭВОЛЮЦИЯ КУРДСКОЙ ПРОБЛЕМЫ В ТУРЦИИ В XXI ВЕКЕ

Курдская проблема для правящих элит Турции, равно как для элит Ирака и Сирии, представляется наиболее острой в сравнении с другими государствами региона, где компактно

проживают курды. Это обуславливается тем, что на территории указанных государств живет наибольшее по численности количество представителей курдских племен. Однако в то время как иракские курды обладают собственной автономией, сирийские – борются за ее обретение, у турецких курдов отсутствуют какие-либо автономные права в рамках турецкого государства. Эти факторы являются катализаторами политической активности курдских политических сил и партий в Турции, одни из которых представлены на легальном поле турецкой политики, а другие – ведут вооруженную борьбу за отделение курдских территорий от Турции и создания на них независимого государства. Последнее обуславливает жесткий ответ со стороны Анкары в отношении практически всех курдских политических сил.

Процентное соотношение проживающих в Турции курдов к коренному турецкому населению на данный момент точно не установлено. Объясняется это тем, что последняя перепись населения, лишь частично отражавшая национальный вопрос, проводилась в 1965 г., однако и она не могла в полной мере ответить на вопрос о численности курдского меньшинства. Причина этого заключается в особенностях турецкого законодательства, где национальность – есть производное от гражданства и равнозначное ему. Иными словами, все те, кто имеет турецкое гражданство, автоматически считаются турками. Отсутствие национальности в привычном для нас понимании объясняется приверженностью политической системы Турции наследию М.К.Ататюрка и утвержденному им принципу лаицизма. Однако перепись 1965 г. учитывала языковую принадлежность респондентов, благодаря чему численность курдского национального меньшинства на тот момент можно оценить в пределах 2,2 млн человек, то есть, около 7% населения страны [2, с. 8].

Принято считать, что в настоящий момент численность проживающих в Турции курдов составляет приблизительно 13–14% от всего населения страны. Однако курдские социологи утверждают, что эта цифра крайне занижена и объективно составляет примерно 24% [1, с. 9].

Наиболее остро курдская проблема в Турции стала ощущаться к началу 2000-х гг., что обусловлено сохранением с

середины XX в. множества курдских группировок и организаций, конечной целью которых являлось создание независимого государства Курдистан. Из них на первом этапе выделялись две наиболее крупные – Демократическая партия Курдистана в Турции (ДПТК) и «Куртулуш» (с отделившейся от нее группировки «Текошин»). Что касается ДПТК, то «созданная в подполье в 1965 году при поддержке иракских курдов, она первоначально являлась турецким отделением созданной в Ираке Демократической партии, которая, будучи единственной на тот момент крупной национальной политической организацией, имела разветвленную сеть связанных с ней политических организаций-сателлитов почти во всех сопредельных с Ираком государствах. Демократическая партия Курдистана в Турции, копируя в общих чертах марксистские установки ДПК, выступала в тот период за культурно-административную автономию курдов в Турции, за признание их прав и создание условий для развития национальной культуры и языка» [2, с. 27].

«Куртулуш» являлась левой организацией, которая в свое время имела неофициальную поддержку СССР и выступала за освобождение, в первую очередь, курдского пролетариата. «Текошин», отколовшаяся от вышеупомянутой организации, выступала за следование чистым, не искаженным сталинизмом постулатам К.Маркса и возможность национально-освободительной революции, а также за превращение Турции в федеративное государство [2, с.28]. Таким образом, две наиболее влиятельные курдские организации не стремились к полному отделению от Турции, что объяснялось зависимостью курдов от последней практически во всех аспектах.

К началу 2000-х гг. курдское национальное движение было представлено двумя политическими силами: во-первых, сторонниками радикальной Рабочей партии Курдистана (РПК) и ее лидера А. Оджалана, отбывающего тюремный срок на острове Имралы (в Мраморном море); во-вторых, в легальной турецкой политике интересы курдов выражались Партией мира и демократии (ПМД) – политически умеренным представителем курдских националистов в парламенте [1, с. 53].

Пришедшая на этом фоне к власти в Турции в 2002 г. Партия справедливости и развития (ПСР) во главе с Р.Т.Эрдоганом взяла курс на разрешение курдской проблемы и

переход к мирному диалогу с представителями наиболее радикальных курдских группировок [5]. Этому также способствовало отрицательное отношение Р.Т.Эрдогана к наследию М.К.Ататюрка и проводившейся десятилетиями политике секуляризации государства. Большинство курдов являются практикующими мусульманами-суннитами, и взятый Р.Т.Эрдоганом курс на мягкую исламизацию страны был встречен ими положительно [1, с.53]. Исследователи отмечают, что «ПСР приобретала доверие курдов, апеллируя к исламу, и делала демократические шаги в курдском вопросе. Отменив длившееся с 80-х гг. чрезвычайное положение в восточных вилайетах (районах), разрешив использование курдского языка в обществе и открыв канал TRT-6, вещающий на курдском языке, ПСР стремилась не только получить голоса консервативных и религиозных курдов, но также и секулярных и даже сепаратистки настроенных курдских националистов. На каждых выборах эта поддержка ПСР на востоке страны возрастала» [1, с. 53].

Эти изменения отразились в инициативе создания так называемого «мирного процесса», который должен был положить конец курдскому сепаратизму и национализму внутри Турции [5]. «Многочисленные сторонники правительства и исламизма использовали мирный процесс, чтобы критиковать и даже ликвидировать республиканскую и светскую систему. Период Османской империи был охарактеризован как мирный период, в котором все народы (турки, курды, греки, армяне, арабы и др.) жили в гармонии. Проправительственные журналисты в своих статьях часто подчеркивали возможность «внутриисламского решения» курдского вопроса и, восхваляя «религиозное братство» турок и курдов, резко критиковали любой национализм» [1, с. 54].

Однако такое положение дел не могло удовлетворить РПК, не принимавшей существование Курдистана в турецком едином, унитарном государстве. Минимальным условием, на которое соглашалась РПК, было федеративное государство. На этом фоне отношения между РПК и ПСР стали охлаждаться. Поворотным моментом во взаимоотношениях РПК и турецкого государства стали события Арабской весны 2012 г. С их началом наиболее радикально настроенная часть РПК призвала к курдскому восстанию на территории Турции [1, с. 55].

Отношения Анкары и курдских политических сил, в особенности РПК, менялись несколько раз всего за десятилетие, с 2002 г., начиная от готовности вести диалог и идти на взаимные уступки, заканчивая открытой вооруженной конфронтацией, как это случилось в 2012 г. В то время РПК участила свои операции и конфликт разросся до того, что частыми стали взрывы террористов-смертников и похищения людей. В Анкаре понимали, что необходимо прекратить конфликт как можно скорее: во-первых, для реализации внешнеполитических амбиций Анкары Турции требовалась внутренняя стабильность; во-вторых, турецкая общественность стала оказывать давление на власть, осознавая, что конфликт может и должен быть решен мирным путем; в-третьих, ПСР стремительно теряла поддержку курдских избирателей, вследствие чего в партии надеялись вернуть их голоса на местных и президентских выборах 2014 г. [3, с. 441].

В самой Турции данный период отмечен рядом террористических актов в городах, погибли десятки человек. Руководство ПСР осознало, что политика мягкой силы в отношении РПК не приводит к желаемым результатам, а, напротив, дестабилизирует ситуацию. Однако и РПК вследствие терактов стала терять популярность даже среди курдов, не говоря о турецком населении [3, с. 441].

А. Оджалан по-прежнему имел большое влияние и авторитет среди курдов. Не имея возможности игнорировать это, ПСР перешла к прямым переговорам с ним, следствием чему стало заключенное в марте 2013 г. соглашение о прекращении огня. Согласно ему, А. Оджалан призвал боевиков РПК покинуть территорию Турции и заявил, что необходимо окончательно отказаться от насилия и перейти от вооруженной борьбы к борьбе политической [4]. В Анкаре приветствовали это заявление и заявили, что против отрядов РПК не будут проводиться военные операции, если те последуют словам А. Оджалана. Р.Т. Эрдоган также распорядился создать специальную комиссию, состоящую из 63-х человек, знакомых с курдской проблемой. Они проводили встречи с гражданами, объясняя необходимость ведения переговоров с РПК. Делалось это для ослабления опасений представителей турецкого общества, с недоверием относившихся к турецко-курдскому сближению [3, с. 441].

Однако после победы на ноябрьских выборах, Р.Т. Эрдоган вернулся к обвинениям ДПН в сотрудничестве с РПК и усилил преследование первых. В ноябре 2016 г. были арестованы сопредседатели Демократической партии народов С. Демирташ и Ф.Юксекдаг, а также 13 депутатов от данной партии в Меджлисе. С.Демирташ считает, что вся вина за срыв мирного процесса и последовавшее за ним насилие лежит на правительстве Турции и правящей ПСР [3, с. 443].

В настоящее время ПСР продолжает прибегать к насильственным методам решения курдского вопроса, так как после попытки военного переворота в 2016 г. Р.Т. Эрдоган осознал необходимость борьбы за голоса националистически настроенных избирателей. По настоящий момент продолжают отстранения от должностей и аресты депутатов и мэров городов, избранных от ДПН. Кроме того, за последние годы Турция провела несколько крупномасштабных военных операций на курдских территориях Сирии и Ирака, таких как «Щит Евфрата», «Оливковая ветвь», «Источник мира», «Коготь орла» и «Коготь орла-2», направленных против курдских вооруженных формирований, тесно связанных с Рабочей партией Курдистана [3, с.443].

Таким образом, образовавшиеся в середине – второй половине XX в. курдские партии, формирования и организации, ставившие своей минимальной целью создание курдской автономии (а максимальной – создание независимого Курдистана), в разное время прибегали к различным способам воздействия на турецкие правящие элиты. После прихода ПСР к власти в 2002 г. наметился диалог между руководством Турции и курдами. Однако реальные интересы ПСР во внешней и внутренней политике, а также радикализм РПК привели к тому, что достигнутые ранее достижения были нивелированы, и с 2012 г. отношения перешли к конфронтации. В настоящее время ПСР продолжает прибегать к насильственным методам для решения курдского вопроса. Такие методы усилились после попытки военного переворота в Турции в 2016 г., и они проявляются, среди прочего, в репрессиях против представителей прокурдской ДПН в Меджлисе и против представителей партии в региональных администрациях по всей стране.

Литература:

1. Абак Т. Курдский вопрос в политике правящей партии Справедливости и развития. *Азия и Африка сегодня*. 2017. №3. С. 53–58.
2. Вертяев К.В. Курдский вопрос в политике Турции (конец XX – начало XXI в.). М.: Ин-т ближнего Востока; Ин-т востоковедения РАН, 2007. 252 с.
3. Сергеев Д.В. Курдский вопрос в период правления Партии справедливости и развития. *Collegium linguisticum*. 2020. С. 437–443.
4. Diyarbakır'da Öcalan'ın mektubu okundu. *Sözcü Gazetesi* [Electronic resource]. Mode of access: <https://www.sozcu.com.tr/2015/gundem/diyarbakirda-ocalanin-mektubu-okundu-779172>. Date of access: 17.03.2021.
5. Parti Programı. *AKPARTİ* [Electronic resource]. Mode of access: <https://www.akparti.org.tr/parti/parti-programi/>. Date of access: 15.03.2021.

* * *

Макаревич Виктория,
*УО «Витебский государственный университет
имени П. М. Машерова», г. Витебск, Республика Беларусь
(Научный руководитель – кандидат
исторических наук, доцент Н. В. Величко)*

ХАРАКТЕР И ОСОБЕННОСТИ ДИПЛОМАТИИ МУАММАРА КАДДАФИ

Муаммар Каддафи – это неординарный политический лидер, организатор и реформатор Ливии. Он считается одним из самых крупных политических деятелей Ближнего Востока. Весьма неоднозначные оценки периода его правления до сих пор вызывают споры среди историков и политологов. Одни называют его кровавым диктатором, узурпатором и убийцей, другие считают великим вождем революции, который многое сделал для улучшения ситуации в своей стране.

Цель работы – определить черты характера и особенности дипломатии Лидера ливийской революции (Каида) Муаммара

Каддафи через основные вехи его биографии.

Основным материалом для исследования послужили воспоминания Р.Рейгана, Ф.Кастро и других видных политических деятелей, современников М.Каддафи, об особенностях дипломатии Каида и его характере, а также текст «Завещания» Лидера ливийской революции. При проведении исследования использовались историко-генетический, ретроспективный, системный и нарративный методы.

Полное имя ливийского лидера – Муаммар Бен Мухаммед Абу Меньяр Абдель Салям Бен Хамид аль-Каддафи. Он родился в ливийской пустыне, в палатке семьи бедуина то ли в 1940 г., то ли в 1942 г., то ли в 1944 г. – точно не известно. Произошло это в тридцати километрах от г. Сирт. В девять лет его отдали в медресе. Позже М. Каддафи поступил в среднюю школу в г.Сабха. Там им завладели революционные идеи, а египетский революционер Гамаль Абдель Насер стал вдохновителем М.Каддафи.

За организацию антиправительственных демонстраций малолетнего революционера исключили из школы, выслали из города. Но он сумел продолжить обучение в другом городе, Мисурате. Мальчик мечтал стать военным, по характеру сделался более скрытным и осторожным. Он вскоре воплотил свою мечту, поступив в военный колледж в Бенгази в 1963 г. Вернувшись домой, он создает свою первую подпольную организацию, которая получила название «Свободные офицеры–юнионисты». Первое заседание организации состоялось в 1964 г., на морском побережье, недалеко от селения Толмейта, под лозунгами египетской революции «Свобода, социализм, единство». Курсанты в глубоком подполье начали готовить вооруженный переворот [1, с. 187–188].

1 сентября 1969 г. группа повстанцев под командованием капитана М. Каддафи захватила королевский дворец, правительственные учреждения, радио и телевидение. После этого было объявлено о низложении режима короля Идриса, и М.Каддафи провозгласил Ливию республикой.

Далее Каид занял пост председателя Совета революционного командования и верховного главнокомандующего. С этого времени М. Каддафи фактически

управлял страной, официально занимая ряд постов [2, с. 64]. В Ливии М. Каддафи установил режим, основу которого составили народные комитеты и собрания, в марте 1977 г. провозгласил «народную республику». Официальным названием ливийского государства стало Великая Социалистическая Народная Ливийская Арабская Джамахирия (СНЛАД). В качестве ее президента М. Каддафи запретил все политические организации, кроме собственного Арабского социалистического союза (АСС) [2, с.77].

В 1979 г. М. Каддафи ушел в отставку с поста президента, заявив о своем намерении работать над «продолжением революции». Он стал официально именоваться Лидером ливийской революции. Но даже лишившись всех государственных постов, он фактически сохранил полноту власти и остался главой государства. Ливийцы называли его «аль-ах аль-каид ассаура» («брат лидер революции») и «аль-ах аль-акыд» («брат полковник»).

В 1970-х гг. Каид сформулировал так называемую Третью всемирную теорию. Теория эта была изложена в трехтомном труде М. Каддафи «Зеленая книга», которую сам Каид называл «Евангелием нового века» [3]. Кроме «Зеленой книги», перу М.Каддафи принадлежат произведения под названием «Да здравствует государство угнетенных!», опубликованное в 1997 г., а также сборник рассказов-притч «Деревня, деревня. Земля, Земля. Самоубийство космонавта и другие рассказы». За рубежом рассказы и эссе полковника были опубликованы в виде сборника «Бегство в ад».

Значительное влияние на идеологию Лидера ливийской революции оказал Советский Союз. Он трижды посетил СССР (в 1976, 1981 и 1985 гг.), встречался с советскими руководителями Л. Брежневым и М. Горбачевым.

В апреле 2008 г. в рамках зарубежной поездки Ливию посетил президент России В. Путин, а в октябре – ноябре 2008 г. М. Каддафи посетил с ответным визитом Москву.

В середине февраля 2011 г. в Ливии начались массовые демонстрации с требованием ухода правившего страной более 40 лет М. Каддафи, которые впоследствии переросли в вооруженное противостояние между правительственными силами и оппозицией.

В ходе боевых действий противникам режима М. Каддафи удалось установить контроль почти над всей территорией Ливии. В августе силы оппозиции при поддержке авиации НАТО заняли ливийскую столицу Триполи. М.Каддафи был убит 20 октября 2011 г. в окрестностях города Сирт [4, с.111].

Широко известна экстравагантность ливийского лидера. Он предпочитал яркие, дикий вида наряды, любил путешествовать с размахом. В зарубежных поездках его сопровождал отряд вооруженных женщин-телохранителей, а сам он проживал в бедуинских шатрах, которые впоследствии преподносил В. Путину, французскому президенту Н. Саркози и украинскому президенту В.Ющенко. В то же время, те, кому приходилось лично общаться с М.Каддафи, отмечали его непринужденную и дружелюбную манеру.

Каид был женат дважды. Он женился на Фатиме – дочери генерала Халида, заместителя начальника генерального штаба королевской армии, одного из приближенных бывшего ливийского монарха Идриса. После переворота сразу же расторгнул брак, оставив себе сына. Через два месяца после развода он женился на Сафие – медсестре из военного госпиталя. В этом браке у М. Каддафи родились шесть сыновей и дочь. Еще одна дочь (приемная) погибла в апреле 1986 г. во время налета американской авиации на Триполи.

Каид хорошо знал историю стран Старого и Нового Света, любил цитировать мировых классиков литературы, в том числе и русских – Л. Толстого, Ф. Достоевского, также «сыпал» цитатами из высказываний западных философов, особенно Ж.-П. Сартра, главы французского экзистенциализма, выступившего в 1960–1970-х гг. в роли идеолога леворадикального экстремизма.

М. Каддафи был трудным собеседником. Он не любил выслушивать все, что говорят ему, но любил, когда его слушают и не перебивают.

Можно также сказать, что «аль-ах аль-каид ассаура» был весьма набожен, исправно отправлял все мусульманские обряды. Еще в самом детстве он выучил наизусть Коран, совершил хадж в Саудовскую Аравию к святым местам ислама. Свидетелем своеобразности трактовки веры М. Каддафи являлся Ф. Кастро, который в марте 1977 г. присутствовал на церемонии

провозглашения Ливии джамахирией [4, с. 112].

За три дня до своей гибели М. Каддафи передал трем своим соратникам завещание, позволяющее составить представление о его личности [5, с. 149–150].

Таким образом, М. Каддафи был крайне необычной личностью. С самого детства он отличался стремлением к переменам, его захлестывали идеи революции и изменения в общественном строе. Он был честолобив и умел пробивать себе дорогу в жизни, о чем говорит его яркое, иногда неуместное, но запоминающееся поведение. Это был лидер, который вел диктаторскую политику в стране, запрещая партии и ограничивая права. Но, вместе с тем, он сумел поставить страну на ноги, укрепить ее политически и экономически, стать настоящим символом для своего народа. Одновременно это была настолько неординарная личность, что при описании его биографии исследователи обращают внимание на его поведение, а не на конкретные поступки. В нем сочетались умеренность и умение жить в спартанских условиях и любовь к роскоши, которой он окружил себя со всех сторон. О неоднозначности качеств этого человека можно говорить долго, однако можно с уверенностью сказать одно: это был человек умный и достойный.

Литература:

1. Демиденко С.В. Джамахирия как средство от всех болезней. Неудачный опыт прямой демократии в Ливии. *Politbook*. 2018. №1. С.183–194.
2. Егорин А.З. Война за мир на Ближнем Востоке. М.: Институт изучения Израйля и Ближнего Востока, 1995. 134 с.
3. Каддафи М. Зеленая книга. М.: Концептуал, 2019. 200 с.
4. Мамлук Фатума М.М. Внешняя политика Муаммара Каддафи и отношения Ливии с Советским Союзом и Россией (1969–2003 гг.). *RUDN Journal of Russian History*. 2017. №16 (1). С.110–120.
5. Подцероб А. Каддафи, каким я его знал. *Международная жизнь*. 2012. №9. С. 135–150.

* * *

*Мацулевич Евгения Васильевна,
магистрант Витебского государственного университета
имени П. М. Машерова, г. Витебск, Республика Беларусь*

РАЗВИТИЕ ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОГО КУРСА РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ НА ЕВРОАТЛАНТИЧЕСКОМ НАПРАВЛЕНИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 1990-Х ГГ.

После конституционного кризиса 1996 г. в Республике Беларусь Европейская комиссия и Европейские структуры неоднократно стали подчеркивать, что эффективный диалог с Республикой Беларусь возможен только при политических изменениях в стране. Цель данного исследования – проследить процесс изменения белорусского подхода к развитию международного сотрудничества с Западной Европой и США в условиях кризиса отношений во второй половине 1990-х гг.

Защищая свои интересы, белорусское руководство ссылалось на опыт европейцев в аналогичных событиях. Было отмечено, что «Беларусь – не единственное европейское государство, которое прибегло к референдуму для конституционной реформы. Так поступали во Франции, в России, Польше» [1, с. 34]. Также белорусская сторона выступала с ответной критикой проблем с правами человека в европейских государствах (неоднозначные с точки зрения демократичности ситуации «наведения порядка» в Польше и Литве [2, с. 361–362]).

Дальнейшее ухудшение отношений с Западом вызвала ситуация 1998 г., когда было принято решение о капитальной реконструкции правительственного комплекса «Дрозды». «Изгнание» послов, как это восприняли ЕС и США, не соответствовало действительности. 30 ноября 1998 г. белорусской стороной в письме Вольфгангу Шюсселю, Председателю Совета Европейского Союза, для послов был предложен «выбор квартир, частных домов», а также предоставлена «возможность строить резиденции в г. Минске» [8, л. 51], что свидетельствует о том, что белорусская сторона не преследовала цель ликвидировать дипломатическое представительство и пойти на конфронтацию с Западом. Однако, эта ситуация вызвала новую волну критики в адрес белорусского руководства.

В условиях лишения права на получение въездных виз в государства-члены Евросоюза практически всех государственных служащих Республики Беларусь [14, с. 195], приостановления контактов на высоком уровне, процесса пролонгации торговых соглашений [12, с. 334] и статуса «специально приглашенного» в ПАСЕ [9, л. 172] «отход от атлантизма» был закономерным следствием белорусской политики как реакции на западный подход к стране. В то же время евроатлантическое направление не было исключено из белорусского внешнеполитического курса и развивалось в контексте новых условий. Нормализация отношений с ЕС и США рассматривалась как составляющая «благополучия нашей страны», а место Беларуси и белорусского народа как части европейской цивилизации и участника европейской интеграции [3, с. 322].

Цель наладить отношения с Евросоюзом диктовало приближение вступления в него Польши и стран Балтии, что создало бы общую границу с ЕС. В условиях «испуга» расширением ЕС и НАТО, ОБСЕ начинает рассматриваться как «ключевой элемент системы безопасности новой Европы» [2, с. 359]. Кроме того, необходимость сотрудничества с этой организацией диктовалась задачей восстановить белорусский имидж после 1996 г., т. к. европейскими странами наличие миссии ОБСЕ в Беларуси рассматривалось как доказательство «серьезности намерения Беларуси вести открытый диалог с этой организацией, а также со странами Европейского Союза и США» [11, л. 56]. Однако в 1999 г. из-за ракетно-бомбовых ударов США и Великобритании по Ираку белорусское руководство охарактеризовало ОБСЕ как «дополнительный инструмент» НАТО [15, с. 68], после чего наблюдался отход от ориентации на ОБСЕ и углубление сотрудничества с Россией, в т. ч. в военной сфере.

На фоне развития белорусско-российского взаимодействия и ухудшения отношений с Западом Беларусь была заинтересована в расширении экономического и политического сотрудничества между Европейским Союзом и Союзом Беларуси и России. При этом Россия рассматривалась как природоресурсный источник, Беларусь – как партнер, полезный своими производственными и интеллектуальными

возможностями, а Запад – как «центр соединения капитала и возможностей» [5, с. 353]. Таким образом, евроатлантическое направление не теряло важности при активизации деятельности на восточном векторе внешней политики Беларуси. Наиболее выгодным было сотрудничество как с Западом, так и с Востоком (Россией и СНГ), что в последующем привело к выработке понятия многовекторной внешней политики и определению особого геополитического положения Беларуси между Востоком и Западом как «моста».

В конце 1990-х гг. политика многовекторности становится альтернативой безуспешной нормализации отношений с ЕС и США. Западный вектор внешней политики был назван «целиком проваленным» [3, с. 321]. Однако нормализация отношений на этом направлении была обозначена как одна из приоритетных задач внешней политики наравне с углублением сотрудничества с Российской Федерацией и развитием интеграционных процессов в рамках СНГ [4, с. 337]. В то же время отношение к сотрудничеству с Западом менялось по мере готовности его представителей идти на контакт.

В сложившихся внешнеполитических условиях в политический дискурс белорусского руководства в конце 1990-х гг. входит понятие «пояс добрососедства», который использовался в отношении других государств и международных организаций, в т. ч. НАТО. Одной из составляющих этого понятия для белорусского руководства было недозволение давать оценку внутривнутриполитическим процессам другого суверенного государства [6, с. 270]. Таким образом, белорусское руководство было готово взаимодействовать с западными представителями при условии соблюдения толерантного отношения ко внутренним делам государства.

Еще одним следствием сохранения политических споров между Беларусью и Западом стало усиление белорусского внимания не на глобальные международные торгово-экономические союзы, а на региональное сотрудничество в рамках Центрально-Европейской Инициативы, которая рассматривалась как «эффективное региональное объединение, являющееся примером успешной региональной кооперации» [13, с. 345]. При двустороннем сотрудничестве с крупными европейскими игроками, ведущими странами Запада,

белорусский МИД оценивал позицию государства относительно расширения ЕС и НАТО на Восток, ОБСЕ, СНГ [10, л. 94; 7, л. 232–233], т. е. проводил анализ возможной консолидации позиций Беларуси и страны-партнера по наиболее актуальным вопросам внешнеполитической деятельности республики.

Таким образом, после 1996 г. произошло ухудшение отношений Беларуси и Запада. Ответной реакцией белорусского руководства на ограничительные меры со стороны ЕС и США стало развитие других векторов внешней политики. Западный вектор не был исключен из внешнеполитической стратегии Беларуси, происходила адаптация к новым условиям. В частности, в интересы Беларуси входило сотрудничество с ОБСЕ в противовес НАТО, нормализация отношений с ЕС в условиях его расширения, экономическое взаимодействие ЕС и Союза Беларуси и России, обособление вопросов международного сотрудничества от оценок внутривнутриполитической обстановки в странах, развитие регионального сотрудничества.

Список использованных источников

1. 11-е пленарное заседание Межпарламентской ассамблеи государств-участников СНГ. *Вестник Министерства иностранных дел*. 1998. № 3. С. 33–34.
2. Выступленне Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь А. Р. Лукашэнкі на сустрэчы кіраўнікоў дзяржаў і ўрад краін-членаў Арганізацыі па бяспецы і супрацоўніцтву ў Еўропе. *Знешняя палітыка Беларусі: зборнік дакументаў і матэрыялаў: у 10 т.* / М-ва замеж. спраў Рэспублікі Беларусь, БДУ, БелНДІДАС; пад рэд. С. М. Мартынава. Мінск: БДУ, 2008. Т. 8. С. 359–362.
3. Вытрымка з выступлення Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь А. Р. Лукашэнкі на ўрачыстым сходзе, прысвечаным 55-годдзю вызвалення Беларусі ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў і Дню Незалежнасці. *Знешняя палітыка Беларусі: зборнік дакументаў і матэрыялаў: у 10 т.* / М-ва замеж. спраў Рэспублікі Беларусь, БДУ, БелНДІДАС; пад рэд. С. М. Мартынава. Мінск: БДУ, 2008. Т. 8. С. 321–322.
4. Вытрымка з дакумента «Магчымыя наступствы для Рэспублікі Беларусь пашырэння Еўрапейскага саюза», падрыхтаванага Упраўленнем агульнаеўрапейскага супрацоўніцтва МЗС Рэспублікі Беларусь. *Знешняя*

-
- палітыка Беларусі : зборнік дакументаў і матэрыялаў : у 10 т. / М-ва замеж. спраў Рэспублікі Беларусь, БДУ, БелНДІДАС ; пад рэд. С. М. Мартынава. Мінск : БДУ, 2008. Т. 8. С. 336–341.*
5. Доклад намесніка міністра замежных спраў Рэспублікі Беларусь А. А. Дабрамудрава «Тэндэнцыі і перспектывы развіцця інвестыцыйнай дзейнасці ў Беларусі» на II Міжнароднай канферэнцыі па інвестыцыях у эканоміку Рэспублікі Беларусь. *Знешняя палітыка Беларусі : зборнік дакументаў і матэрыялаў : у 10 т. / М-ва замеж. спраў Рэспублікі Беларусь, БДУ, БелНДІДАС ; пад рэд. С. М. Мартынава. Мінск : БДУ, 2008. Т. 8. С. 352–358.*
 6. Заява Палаты Прадстаўнікоў Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь у сувязі з прыняццем Сеймам Рэспублікі Польшча «Паслання для беларускага народа». *Знешняя палітыка Беларусі : зборнік дакументаў і матэрыялаў : у 10 т. / М-ва замеж. спраў Рэспублікі Беларусь, БДУ, БелНДІДАС ; пад рэд. С. М. Мартынава. Мінск : БДУ, 2008. Т. 8. С. 270–271.*
 7. Национальный архив Республики Беларусь (далее – НАРБ). Ф. 7. Оп. 16. Д. 1634.
 8. НАРБ. Ф. 7. Оп. 16. Д. 1635.
 9. НАРБ. Ф. 7. Оп. 16. Д. 337.
 10. НАРБ. Ф. 7. Оп. 16. Д. 338.
 11. НАРБ. Ф. 7. Оп. 16. Д. 681.
 12. Паведамленне МЗС Рэспублікі Беларусь аб перагаворах дэлегацыі Рэспублікі Беларусь з прадстаўнікамі Еўрапейскай Камісіі аб пралангацыі пагаднення паміж Рэспублікай Беларусь і Еўрапейскім Саюзам аб гандлі тэкстыльнымі вырабамі і аб устанаўленні аб’ёмаў колькасных абмежаванняў на экспарт беларускіх тэкстыльных тавараў ў ЕС. *Знешняя палітыка Беларусі : зборнік дакументаў і матэрыялаў : у 10 т. / М-ва замеж. спраў Рэспублікі Беларусь, БДУ, БелНДІДАС ; пад рэд. С. М. Мартынава. Мінск : БДУ, 2008. Т. 8. С. 334–336.*
 13. Паведамленне МЗС Рэспублікі Беларусь аб удзеле дэлегацыі Рэспублікі Беларусь на чале з прэм’ер-міністрам С. С. Лінгам у сутрэчы кіраўнікоў урадаў краін-членаў Цэнтральна-Еўрапейскай ініцыятывы. *Знешняя палітыка*

-
- Беларусі : зборнік дакументаў і матэрыялаў : у 10 т. / М-ва замеж. спраў Рэспублікі Беларусь, БДУ, БелНДІДАС ; пад рэд. С. М. Мартынава. Мінск : БДУ, 2008. Т. 8. С. 343–346.*
14. Паведамленне прэс-службы МЗС Рэспублікі Беларусь аб рашэнні Савета Еўрапейскага саюза аб пазбаўленні права на атрыманне ўязных віз у дзяржавы-члены ЕС дзяржаўных служачых Рэспублікі Беларусь. *Знешняя палітыка Беларусі : зборнік дакументаў і матэрыялаў : у 10 т. / М-ва замеж. спраў Рэспублікі Беларусь, БДУ, БелНДІДАС ; пад рэд. С. М. Мартынава. Мінск : БДУ, 2008. Т. 8. С. 195–196.*
15. Республика Беларусь и формирование новой архитектуры европейской безопасности. *Вестник Министерства иностранных дел.* 1999. № 1. С. 66–74.

* * *

Михтуненко Вікторія Вікторівна,
кандидатка історичних наук, старша викладачка
кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та
методики навчання історичних дисциплін
Сумського державного педагогічного
університету імені А. С. Макаренка

СУПЕРЕЧНОСТІ ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Після вступу на престол Миколи II Росія вступає в найскладніший період своєї історії. Новий цар почав керувати дуже невдало і непродумано. При ньому, як ніколи, політичні помилки коштували монархії і майбутньому країни так дорого. Економічне життя імперії було вкрай виснажене до 1917 р., але причини цих потрясінь крилися більше в політиці, ніж в економічних мотивах [9, с. 71].

1894 рік для Росії виявився своєрідним переломним рубежем: відбулася не тільки зміна імператора, але й поступово почали визрівати зміни в курсі державної політики, у всьому ладі життя держави і суспільства. Це був період, коли колишні структури влади показали в нових умовах повну неспроможність. Це час, який вимагав якнайшвидшого вирішення аграрного

питання, що стало для Росії «кривавим привидом». Суспільно-політичні рухи Росії, політичні організації, що виникали, ставили питання про Конституцію, про права і свободи, про створення Державної Думи.

Активним державним діячем, який підтримував ідеї поступового реформування Росії був С.Ю. Вітте – голова Ради міністрів Російської імперії (1905 – 1906 рр.) [5, с. 85]. Він мав власний план дій: створення єдиної та міцної державної влади на чолі з Радою міністрів, наділеною необмеженими повноваженнями. Свої погляди С.Ю. Вітте виклав у доповіді на ім'я імператора Миколи II. У ній підкреслювалося, що коріння хвилювань, які відбуваються в країні, лежать глибше простого економічного невдоволення. «Вони – у порушеній рівновазі між ідейними прагненнями російського мислячого суспільства і зовнішніми формами його життя. Росія переросла форму існуючого державного ладу. Вона прагне до встановлення правового ладу на основі громадянської свободи... Надзвичайно важливо провести реформу Державної Ради з зачатками участі в ній виборного елементу...» [1, с. 108].

Росія ж на початку століття являла собою яскравий приклад абсолютистської монархії. У державі все ще зберігався становий поділ, опорою самодержавства було дворянство, яке мало значну владу і підтримку монарха. Воно гальмувало розвиток Росії в силу небажання втратити наявні привілеї. Прийняття ж Конституції і дарування всім громадянам прав і свобод говорило про зрівнювання всього населення, що стало б руйнівним моментом в існуванні дворянського стану. Мало того, проведення реформ вимагало не тільки активних дій з боку політичних організацій, але і в першу чергу з боку монарха.

Щоб відвернути увагу населення від нагальних життєвих проблем, як і багато європейських політиків, російський уряд застосував тактику «маленької війни» проти Японії. З початком російсько-японської війни Микола II спробував об'єднати суспільство проти зовнішнього ворога, зробивши значні поступки опозиції. Так, після вбивства есерівським бойовиком міністра внутрішніх справ В.К. Плеве він призначив на його посаду П.Д. Святополк-Мирського, який вважався лібералом. 12 грудня 1904 р. був виданий указ «Про вдосконалення Державного порядку», який обіцяв розширення прав земств,

страхування робітників, емансипацію іногородців та іновірців, усунення цензури.

Але результати цієї війни були неочікуваними – Російська імперія зазнала нищівної поразки від невеликої азіатської держави. Була втрачена більша частина військового флоту, зазнала великих втрат армія. По суті, Росія втратила статус наддержави. Один із російських істориків – А.А. Кізоветтер, що брав активну участь у суспільному житті, писав: «Всі заходи, що направляються проти визвольного руху, тільки підривають авторитет влади. Рішучий удар цьому авторитету було завдано російсько-японською війною» [3, с. 2].

Вже 9 січня 1905 р. у Петербурзі відбулася велика робоча демонстрація, учасники якої висунули не тільки соціально-економічні, а й політичні вимоги, що призвело до зіткнення демонстрантів з військами, в результаті чого була велика кількість загиблих. Ці події відомі як Кривава Неділя. Микола II перебував у Царському Селі, коли дізнався про події в Петрограді. У своїх щоденниках він запише наступне: «Тяжкий день! В Петербурзі серйозні заворушення внаслідок бажання робітників дійти до Зимового палацу. Війська повинні були стріляти в різних частинах міста, було багато вбитих і поранених. Боже, як боляче й тяжко!» [6, с. 126]. Але змінити вже нічого не можна було. Престиж влади серйозно похитнувся. Невдоволення та обурення охопили навіть тих, хто не був помічений в антидержавній діяльності. Це і був початок першої російської революції 1905 – 1907 рр.

Головною своєю метою – зберегти якомога більше політичної влади, Микола II та його оточення в умовах вищого підйому революції досягнути не могли. Саме тому був підписаний Маніфест 17 жовтня 1905 р. – який став переломним моментом в історії Росії, найбільшим кроком по шляху конституційної еволюції та створення правової держави.

1905 – 1906 рр. стали не тільки відправним пунктом конституційно-парламентського розвитку Росії, але і підсумком підготовчої роботи, яка велася впродовж 300 років. Адже ще в 1606 р. Василь Шуйський прагнув побудувати державний порядок шляхом обмеження верховної влади. Потім було багато спроб боярської опозиції в роки першої Смути, складання «Кондицій» та інші конституційні проєкти XVIII ст. Уже в

1797 р. було прийнято Павлом I «Учреждение об Императорской фамилии», в якому спадкова монархія за звичаєм перетворювалася в монархію за законом. Цей закон увійшов важливою частиною у Конституцію 1906 року. А ще, в 1809 р. М.М. Сперанський представив імператору Олександру I той самий конституційний проєкт, який був реалізований лише на початку XX ст. [10, с. 5].

По суті, Маніфест 17 жовтня 1905 р. був планом перетворення абсолютистської Російської імперії з необмеженою владою царя на конституційну монархію з певними елементами лібералізму. Але, треба зауважити, що надана зверху свобода надто недовговічна, вона не здобуває ні достатньо міцної підтримки, ні глибокого розуміння в суспільній свідомості, бо вона не сприймається як єдина відповідь на нагальні проблеми життя [11, с. 9].

Проте, зародження парламентаризму в Росії проходило вкрай болісно. Протягом усього першого етапу становлення Думи прослідковувалося різке негативне ставлення до неї з боку верховної влади, що не бажала рахуватися з існуванням законодавчого органу і активно втручалася в його роботу і процес формування (аж до розпуску Думи в 1906 і 1907 рр.).

Державна Рада була фактично перетворена в першу палату парламенту (половина її членів обиралися, а половина призначалася царем), після чого Дума стала другою палатою. При цьому уряд відповідав перед імператором. Саме тому систему, що склалася в Росії визначали як уявний конституціоналізм [4, с. 35]. Приводом до таких оцінок були дарований характер конституції, незвичний для європейського суспільства поділ гілок влади, збереження за монархом управління армією та силовими структурами.

Подальший розвиток політичних подій тільки підтверджував фальшивість наданих свобод і консервативність царського уряду. Дві перші Державні Думи виявилися нездатними вести регулярну законодавчу роботу - протиріччя між депутатами, з одного боку, і Думи з імператором, з іншого, були нездоланні. Як відомо, перша Дума проіснувала лише 72 дні, а друга – 104 дні.

Акт 3 червня 1907 р. був державним переворотом: він був здійснений з порушенням Маніфесту 17 жовтня 1905 р. і

Основних законів 1906 р., згідно з якими жоден новий закон не міг бути прийнятий без санкції Державної Думи. «Третьочервневий переворот» позначив жорстоке придушення першої російської революції і зводив нанівець її здобутки. Все це призвело до падіння авторитету імператора в колах інтелігенції і дворянства настільки, що навіть у середовищі монархістів почали з'являтися ідеї про заміну Миколи II на іншого Романова.

Про те, що «корективи» були зроблені для підвищення контролю верховної влади, свідчить соціальний склад парламенту. Якщо в I Думі сукупна кількість представників привілейованого стану (дворяни, духовництво, купці) не перевищувала 50%, то в III Думі їх було 75% [4, с. 38].

Отже, метою створення Думи була не побудова конституційного ладу в Росії, а зміцнення та прикрашення фасаду самодержавства. Проте Дума не виконала навіть цієї задачі, бо єдності уряду і Думи не вдалося досягти. Така «імітація парламентаризму», затягування переходу до державних форм, що характерні для капіталізму, і породили ті революційні рухи, що набравши розмаху знищили і саму монархію [8, с. 99].

Царизм, як соціально-політична система, в останнє десятиліття свого існування представляв собою єдність чотирьох основних складових: власне царизму, тобто верховної влади, офіційного уряду, місцевого дворянства і «третьочервневої Думи».

Перша світова війна, що почалася у серпні 1914 р. ще більше поглибила політичну кризу, а невдоволення населення переросло у відкриту ворожість до царського уряду. На початку червня 1915 р. становище на фронтах різко погіршилося: був зданий місто-фортеця Перемишль, з величезними втратами захоплений у березні 1915 р. Наприкінці червня був залишений Львів. Усі військові захоплення були втрачені і почалися втрати власної території Російської імперії. Після таких важких поразок армії, 23 серпня 1915 р. Микола II, не вважаючи для себе за можливе залишатися осторонь від військових дій і вважаючи за необхідне прийняти на себе в цих важких умовах всю відповідальність за стан армії, встановити необхідне порозуміння між Ставкою і урядом, покінчити зі згубним відокремленням влади, що стоїть на чолі армії, від влади, що управляє країною, поклав на себе повноваження Верховного головнокомандувача.

Це було вкрай необачним кроком. При цьому переважна більшість членів уряду, вищого армійського командування та громадських кіл виступили категорично проти цього рішення імператора. Внаслідок постійних переїздів Миколи II зі Ставки до Петербургу, а також недостатнього знання питань керівництва військами, фактичне командування російської армії сконцентрувалося в руках начальника штабу - генерала М.В. Алексєєва.

Здійснюючи перестановки посадових осіб і погоджуючись на відкриття Державної Думи, Микола II розумів, що ці кроки мало кого задовольнять. Тягар проблем наростає, а змін на краще не відбувалося, країну все виразніше охоплювала хвиля громадського невдоволення. Критичні оцінки і судження про стан справ у країні робилися загальноприйнятими; їх уже висловлювали не лише представники думської опозиції, але і рядові піддані. Ці розмови і настрої підігрівали не тільки військові невдачі, але й економічні труднощі: брак сировини та енергії, згортання виробництва в ряді галузей, інфляція, зростання цін, розлад транспорту. Імператор сподівався на підтримку з боку громадських діячів, але не отримав її.

Різкий спад страйкового руху на початку війни змінився новою наростаючою хвилею страйків: якщо в 1914 р. було зареєстровано 35 тис. страйкуючих робітників (всі вони припадають на перші 7 місяців року, тобто, до початку війни), то в 1915 р. страйки охопили 560 тис. робітників, а в 1916 р. - 1,1 млн. осіб. Невдоволення прийшло і в село: у 1915 р. було зареєстровано 180 селянських виступів, а в 1916 р. - кількість їх подвоїлася. Але найбільш небезпечним явищем став розклад армії, що виразився в масовому дезертирстві, почастишали непокори наказам командирів, а іноді і розправи над ними [1, с. 210].

Війна вразила систему господарських зв'язків - перш за все між містом і селом. У країні розпочався голод. Влада виявилася дискредитованою скандалами та інтригами. З лютого 1917 р. було ясно, зречення Миколи може відбудуватися з дня на день.

Багато дослідників стверджують, що Микола II вкрай негативно ставився до модернізації суспільства та ліберальних реформ. Проте існують і такі, що визнають реформаторські заслуги імператора. На їх думку, Микола Олександрович був

прихильником еволюційної модернізації, в залежності від національно-історичних особливостей. Реформаторський проект царя мав консервативно-ліберальний характер. В основі його лежав політичний заповіт голови бюрократичного лібералізму та голови Комітету міністрів – М.Х. Бунге.

Ще будучи цесаревичем, Микола II добре розумів необхідність реалізації аграрної реформи. При цьому її проведення не мало торкнутися приватної власності. Планувалося замінити общинні землеволодіння приватними за підтримки Селянського банку і зменшити викупні платежі. Але балансувати між поміщиками і селянами імператору так і не вдалося [7, с. 50].

Зійшовши на престол, Микола II зіткнувся зі складними політичними і економічними проблемами, які переживала Російська імперія на рубежі XIX – XX ст. Перед імператором стояло багато задач: завершити реформи, які були розпочаті ще Олександром II і одночасно стримувати опозиційні рухи, що наростали в країні; вирішити проблеми зовнішньополітичного характеру та багато інших. Але думки про те, що модернізацію стримували не погляди Миколи II, а опозиція і революція є досить непереконливими. Адже влада самодержця в Росії традиційно була сильною і тільки цар міг стримати величезну хвилю соціального невдоволення. Миколі II цього зробити не вдалося. Причини могли бути різними, але зрозуміло одне – аби досягти найвищої мети, потрібно чимось пожертвувати. Ціною ж консерватизму імператора Миколи II стало руйнування царської Росії.

Список використаних джерел і літератури

1. Васильева Н. Николай и Александра под тяжестью царской короны. *Крестьянка*. 2008. № 7-8. С. 82-87.
2. Витте С.Ю. Избранные воспоминания Т.3. М. : Издательство соціально-економической литературы, 1960. 723 с.
3. Ганелин Р.Ш. Российское самодержавие в 1905 г. Реформы и революция. Санкт – Петербург : Наука, 1991. 221 с.
4. Гаман-Голутвина О.В. Российский парламентаризм в исторической ретроспективе и сравнительной перспективе. *Полис*. 2006. № 2. С. 27-39.
5. Гиндин И.Д. Государство и экономика в годы управления С.Ю. Витте. *Вопросы истории*. 2006. № 12. С. 84-91.

-
6. Дневники Императора Николая II. М. : Орбита, 1991. 512 с.
 7. Куликов С.В. Император Николай II как реформатор: к постановке проблемы. *Российская история*. 2009. № 4. С. 45-56.
 8. Мартышин О.В. Столетие учреждения Государственной Думы и судьба парламентаризма в России. *Государство и право*. 2007. № 2. С. 92-100.
 9. Ольденбург С.С. Царствования императора Николая II. М. : ТЕРРА, 1992. 640 с.
 10. Пивоваров Ю.С. Между казачеством и кнутом. К столетию русской конституции и русского парламента. *Полис*. 2006. № 2. С. 5-26.
 11. Сяндюков И. Свобода с царского плеча. *День*. 2005. № 189. С. 9.
 12. Федоров В.А. История России 1861 – 1917. М. : Наука, 2001. 400 с.

* * *

Рожкова Людмила Іванівна,
*кандидатка історичних наук, доцентка кафедри державно-
правових дисциплін та українознавства Сумського
національного аграрного університету*

ПІДСУМКИ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ АДМІНІСТРАЦІЇ 45 ПРЕЗИДЕНТА США ДОНАЛЬДА ТРАМПА (2017-2021 РР.)

45 Президент США, очільник Республіканської партії, Дональд Трамп, перебував на посаді з 2017 до 2021 року. До обрання на вищу державну посаду він був відомий як підприємець, телеведучий та шоумен. Передвиборча програма Д. Трампа містила ультраконсервативні ідеї, він обіцяв зробити більш жорстким міграційне законодавство, побудувати стіну на кордоні з Мексикою, скасувати низку законів, ухвалених його попередником Бараком Обамою.

Передвиборча кампанія Д. Трампа відбувалася під гаслами «Америка передусім», «Зробимо Америку великою знову». В інавгураційній промові 20 січня 2017 р. новообраний Президент

наголошував: «З цього дня наша держава буде керуватися новою стратегією: Америка перш за все, Америка понад усе». На початку каденції аналітики попереджали, що новий господар Білого Дому справить значний вплив на світовий порядок [1, 2].

Упродовж останніх десятиліть США були лідером західного світу та прикладом для наслідування. США визначали порядок денний для світового співтовариства, брали активну участь у подоланні глобальних проблем. Д.Трамп змінив цю парадигму, і повів країну у бік ізоляціонізму, зробивши акцент на перегляді політичних та економічних відносин з іноземними партнерами, формату участі у міжнародних організаціях і угодах.

Визначальними рисами зовнішньої політики адміністрації Д.Трампа є прагматизм, протекціонізм, непередбачуваність, ігнорування думок експертів. Упродовж чотирьох років Д.Трамп нехтував компетентними фахівцями у сфері зовнішньої безпеки, без попередження звільняв їх, хаотично ухвалював рішення.

Рішення та дії адміністрації Д. Трампа довели відданість проголошеним принципам. Були переглянуті або скасовані міждержавні угоди попередніх років, які Президент вважав «невигодними» для Америки, оголошено про вихід США із кількох міжнародних організацій – зокрема, Транстихоокеанського партнерства, Паризької кліматичної та Іранської ядерної угод, кількох договорів у сфері контролю за озброєнням із Росією. Водночас саме за президентства Д. Трампа були застосовані жорсткі антиросійські санкції і надано Україні летальне озброєння.

Пріоритети зовнішньої політики США як і раніше, визначали боротьба проти радикального ісламського тероризму, стримування «китайської загрози» у світовому економічному співробітництві, прагнення обмежити зростання ядерного потенціалу Ірану та Північної Кореї, врегулювання близькосхідної кризи.

Питання міжнародної безпеки виявилось найбільш складним і заплутаним у зовнішньополітичній діяльності адміністрації Д.Трампа. Основна причина – нехтування колективними зусиллями, ігнорування системи багатосторонніх інститутів (ООН, НАТО, міждержавні угоди). Під час передвиборчої кампанії він неодноразово підкреслював, що Північноатлантичний альянс в існуючому форматі застарів,

наголошував на непропорційності витрат США та партнерів по НАТО, вимагав збільшення внеску союзників. Президент піддавав сумнівам доцільність існування НАТО, наполягав на збільшенні внесків його членів до спільного бюджету, погрожував виходом США з Альянсу.

Водночас у своїй найвідомішій промові про зовнішню політику (у липні 2017 р. у Варшаві) Трамп цілковито підтримав Альянс. Зрештою, наполеглива критика з боку Д. Трампа щодо НАТО призвела до певних зрушень країни почали збільшувати свої оборонні витрати, наближаючись до прийнятих в Альянсі 2% ВВП, модернізувати війська [3, с. 13].

Система міжнародної безпеки, що склалася після Другої Світової війни базується на міждержавних та багатосторонніх угодах. Із 1987 р. діяв Договір про ліквідацію ракет середньої і малої дальності (ДРСМД) між СРСР (після його розпаду – Російською Федерацією) та США за участі України, Білорусії та Казахстану. Небезпечна гонка озброєнь несе загрозу не лише відновлення «холодної війни», але й світової катастрофи, що отримала умовну назву «ядерна зима» [4, с. 22].

Промова Президента РФ В.Путіна на Мюнхенській конференції з безпеки свідчила про намір перетворити Росію на один із полюсів світової політики, насамперед, силовими засобами. Це підтвердили подальші події: агресія проти Грузії (2008 р.), анексія українського Криму, військова агресія на Донбасі і в Азовському морі. США неодноразово вказували Росії на пряме порушення принципів міжнародного права, невиконання умов ДРСМД, подальше нарощування військового потенціалу та проведення заборонених випробувань. Після завершення терміну ультиматуму Держдепартаменту до Росії щодо дотримання договору, на початку 2019 р. було повідомлено про призупинення членства США у ДРСМД. Такий крок адміністрації Д. Трампа експертами оцінюється неоднозначно: від прогнозів «ядерного жакіття» [5] до окреслення укладання нового договору, що відповідатиме сучасним умовам багатополярного світу [6].

Дональд Трамп неодноразово заявляв про наміри припинити «нескінченні війни», маючи на увазі, насамперед, Афганістан, Сирію та Ірак. Наслідком стали рішення про зменшення військового контингенту на Близькому Сході.

Рішення Д. Трампа скоротити військовий контингент в Афганістані та повністю вивести війська із Сирії зумовлене не лише відмовою США від ролі «світового поліцейського». Аргумент стосовно розгрому «Ісламської держави» є непереконливим. Фактично Сирія залишається підґрунтям екстремізму, створюються умови для відновлення диктаторського режиму Б. Асада, підтримуваного Росією та Іраном. Складна геополітична гра з іншими державами також була частиною стратегії Президента. «Трамп вважає, що альянси для слабаків і воліє приятелювати з диктаторами» [5, с. 42].

Позитивним результатом політики Д. Трампа можна вважати низку «угод століття», які були укладені між арабськими країнами та Ізраїлем за посередництва США. У конфлікті з Іраном США традиційно підтримували Ізраїль. Д.Трамп визнав Єрусалим неподільною столицею країни, був посередником між Ізраїлем та Палестиною.

Президент піддав нищівній критиці ядерну угоду з Іраном від 2015 р. (Спільний всеосяжний план дій), а саму країну називав «головним спонсором тероризму у світі». Посилення санкцій щодо цієї країни мало на меті досягти дипломатичної та економічної ізоляції іранського режиму та примусити Тегеран укласти нову ядерну угоду зі значно жорсткішими умовами [7]. Однак, припинення членства США в угоді 2018 року не допомогло зупинити Іранську ядерну програму. У відповідь Іран ігнорував усі технічні приписи і продовжив власні розробки атомної зброї, а Вашингтон опинився за крок до збройного конфлікту з Тегераном і посилив санкції проти іранського режиму. У сучасних умовах глобалізованого багатополярного світу особливу загрозу для міжнародної безпеки становить військове протистояння між ядерними державами, зокрема, між США та Північною Кореєю, між США та Китаєм. Останніми роками КНР значно наростила військову потужність як за рахунок нових власних розробок зброї, так і завдяки придбання російського озброєння [8, с.40]. У відповідь на початку 2019 р. Д. Трамп презентував нову стратегію протиракетної оборони Сполучених Штатів, спрямовану на створення космічних систем, які протистоятимуть новітнім загрозам із боку Китаю, Росії, КНДР та Ірану.

Економічне та геополітичне суперництво між США та

Китаєм відбувається тривалий час, проте у період діяльності адміністрації Д. Трампа воно набуло нових масштабів та форм, характеру торгівельної та технологічної війни. Запровадження економічних санкцій, підвищення торгівельних мит на китайські товари, обґрунтовувалися боротьбою з імпортозалежністю та підтримкою національних виробників. Політика США була спрямована на обмеження Китаю у розвитку технологій в енергетичному секторі, зокрема, у виробництві атомної енергії та устаткування. Конкуренція між країнами виявлялася в усіх сферах, від енергетики до телекомунікацій, завдаючи збитків обом сторонам. У відповідь на блокування на території Китаю американських онлайн – сервісів, таких як Facebook, Google, Twitter, влада США запровадила санкції проти китайських компаній Huawei та ByteDance (TikTok) [9, с.34]. Заборони використовувати обладнання Huawei у телекомунікаційних мережах США аргументувалися міркуваннями національної безпеки, звинуваченнями компанії у промисловому шпигунстві, зв'язках з урядом КНР та китайською Компартією. Вимоги щодо обмеження технологій Huawei поширювалися не лише на США але й на країни Латинської Америки та Європи.

Неоднозначною була політика Д. Трампа стосовно європейських союзників. У 2016 р. розпочала роботу Ініціатива «Тримор'я», що об'єднує 12 держав регіону між Балтійським, Адріатичним та Чорним морями. Цей масштабний проєкт, спрямований на налагодження інфраструктурної, енергетичної та цифрової співпраці у регіоні. 2017 р. Д.Трамп відвідав саміт «Тримор'я» у Варшаві. 2019 р. Конгрес США ухвалив низку документів на підтримку енергетичної безпеки та незалежності США та Європи. Станом на початок 2021 р. від США до фонду регіону «Тримор'я» надійшло \$300 млн. У цілому ж реалізація ініціативи потребує залучення інвестицій в обсязі від €600 млрд. до €2 трлн. [10, с.15]. Спершу як потенційного інвестора розглядали Китай, проте в умовах загострення геополітичного суперництва між Вашингтоном і Пекіном від китайського фінансування було вирішено відмовитися.

Таким чином, основними рисами зовнішньополітичної діяльності адміністрації Д. Трампа були непередбачуваність, суперечливість, схильність ігнорувати колективні угоди. Невчасне та неадекватне до ситуації реагування Президента

США на поширення епідемії COVID-19 всередині країни, супроводжувалося звинуваченнями на адресу китайського керівництва у «всесвітній змові». Президент був прихильником конспірологічних теорій на зразок QАноп, посилення расистських настроїв, що зумовило поляризацію американського суспільства. Зрештою це призвело до зменшення підтримки та поразки Д. Трампа під час виборчої кампанії 2020 р.

Безпрецедентний перехід влади до обраного на посаду Президента Джоозефа Байдена, що супроводжувався штурмом Капітолію на початку 2021 року, не лише підірвав довіру міжнародного співтовариства до цінностей американської демократії і глобального порядку, але й послабив позиції США, зробивши їх вразливими до чисельних викликів у сфері безпеки. Адміністрації 46 Президента США Д. Байдена доведеться докласти чимало зусиль для подолання багатьох криз та стабілізації складної геополітичної ситуації у світі.

Література:

1. Горбулін В. Ось будинок, який буде Трамп. Дзеркало тижня. Україна. 2017. 21 січня (№2). С. 1-2.
2. Курнішова Ю. Що несе світові ера Дональда Трампа? Дзеркало тижня. Україна. 2017. 21 січня (№2). С. 1, 4.
3. Карр Е. Кінець непевності. The Economist. Світ у 2018. Український випуск. С. 13.
4. Теорія міжнародних відносин. Міжнародні відносини та світова політика. Навч. посіб. / М.П.Требін, Л.М.Герасіна, В.Л.Погрібна та ін.: за ред. проф. М.П.Требіна. Харків: Право, 2016. 540 с.
5. Лукас Е. Ядерне жажіття. Український тиждень. 2019. №6 (586). С. 42.
6. Їжак О. Договір помер. Хай живе договір. Дзеркало тижня. Україна. 2019. 9 лютого (№5). С. 4.
7. Белоколот О. Іранське досье Президента Трампа. Дзеркало тижня. Україна. 2019. 16 лютого (№6). С. 4.
8. Заблоцький В. Нові полюси холодної війни. Український тиждень. 2019. №5 (585). С. 40-44.
9. Баловсяк Н. Технологічний фронт. Український тиждень. 2020. №48 (680). С. 34 -36.
10. Герасимчук С., Черногор Я. Перспективні плани чи примарні надії? Український тиждень. 2021. №6 (690). С. 15.

*Моцак Світлана,
кандидатка педагогічних наук, доцентка,
Сумський державний педагогічний університет
імені А. С. Макаренка, м. Суми, Україна*

ЕКОНОМІЧНА ЕКСПАНСІЯ США НА ДАЛЕКИЙ СХІД У 1895-1897 РОКАХ

Політика США на Далекому Сході на сьогодні є об'єктом пильної уваги, як в зарубіжній, так і у вітчизняній історичній науці. Дослідження даної проблеми важливо як для вивчення особливостей політики США в Азії в минулому, так і для розуміння сучасних міжнародних відносин на Далекому Сході, адже сутність американської політики в регіоні в новітній час почала проявлятися вже в період її становлення.

Наприкінці XIX сторіччя активно створювалися передумови для експансіоністської політики США в Латинській Америці, в зоні Тихого океану та на Далекому Сході.

Зовнішня політика для Гровера Клівленда, Президента США 1893 – 1896 років, який обіймав цю посаду вдруге, мала другорядне значення. У країні з'являлися заклики до активної зовнішньої політики, але Г. Клівленд не вважав, що влада повинна займатися економічною експансією Сполучених штатів щодо освоєння нових ринків. Він був проти анексії та колоній і тільки жадав, щоб інші держави поважали суверенітет Сполучених штатів. Така його позиція підтримувалася далеко не всім населенням країни.

Експансія необхідна – такою була основна тема виступів багатьох бізнесменів і державних діячів 1890-х років. Ця тема також займала важливе місце в дискусіях конгресів США. Запізнівши до розподілу колоній, США не змогли створити «класичної» колоніальної імперії, схожої на британську чи французьку. Територіальний розподіл світу був уже завершений, а будь-яка спроба його переділу, захоплення нових колоній означала безпосередню конфронтацію з могутніми європейськими державами. Давалася взнаки відносна військова слабкість США наприкінці XIX сторіччя, гальмом були також антивоєнні й демократичні традиції американського народу. Внаслідок цього експансія США мала певну своєрідність [3,

с.17].

Експансія США підтримувалася ідеологічно істориками, соціологами, теологами, економістами. Великий успіх мала концепція Тернера Справедливого, що підкреслювала значення фонду «вільних» земель у США для особливостей їхнього соціально-економічного і політичного розвитку. Він висунув «теорію кордону», згідно з якою, як вважав автор, соціальне напруження в кінці XIX сторіччя можна зняти зовнішньополітичною експансією, оскільки «вільні» землі в країні вже засвоєні. Ця експансія буде «експансією свободи», розповсюдженням демократії за межі країни.

Найбільш успішним пропагандистом в історії США був Альфред Мехен. Звертаючись до досвіду історії Великої Британії, він створив концепцію маринізму: США необхідно мати великий флот – зняття експансії не лише в Латинській Америці, а й далеко за межами країни. Це дасть змогу вирішити її соціальні й економічні проблеми. Аргументи А. Мехена використовували впливові політичні діячі з оточення Т. Рузвельта, вони враховувалися при розробці пріоритетів зовнішньої політики США. Саме під впливом цієї концепції вже в 1893 року військово-морський флот США займав не 12-те, як у 80-х роках, а 5-те місце в світі. В наступні десятиліття зусиллями республіки йшло нарощування будівництва нових лінкорів, міноносців, канонерок як на судноверфях США, так і закупівля їх за кордоном, передусім у Британії [4, с.773].

США були особливо зацікавлені у китайському ринку, який уявлявся безмежним. «Якщо б ми могли примусити 414 млн. китайців купувати в середньому на 1 долар наших товарів на рік, то це подвоїло б нашу торгівлю і навіть більше» [2, с.218], стверджували бізнесмени. Але великі європейські держави займали там вже міцні позиції, тому США змушені були маневрувати та підтримували агресію Японії.

У Китаї американці проводили політику «захисника» інтересів країни від європейських конкурентів. Водночас вони домагалися торгових пільг і вигідних концесій. Проте наприкінці 80-х років XIX сторіччя дружня маска була зірвана, бо США відкрито заохочували японську агресію. При цьому в США до Японії ставилися доброзичливо, вважаючи японців «азіатськими янкі», енергійними і цілеспрямованими. Китайці ж зневажалися.

Крім того, частка Китаю у торгівлі зі США падала. Китайський народ активно виступав проти іноземних місіонерів. США зайняли очікувальну позицію, коли європейські імперіалісти та Японія почали боротьбу за розподіл Китаю на «зони впливу» і висунули вимогу «рівних можливостей» [5, с.98].

Такої тактики дотримувалися американці і під час війни між Китаєм та Японією 1894-1895 років, фактично підтримуючи останню. Американські фінансові клани домагалися вигідних концесій на експлуатацію надр Китаю та попри активу протидію європейців, поступалися лише Британії. В країні посилювався і політичний вплив. Тут діяли американські місіонери та засновники 150 церков.

США також як і Японія, намагалися підірвати вплив Китаю в Кореї. Вони виступали за «незалежність» Кореї від Китаю, намагаючись полегшити своїм монополістам реалізацію планів щодо економічного закабалення корейського населення. В 90-ті роки ХІХ сторіччя американські бізнесмени організували спеціальну компанію для експлуатації багатств Кореї під назвою «Компанія з розвитку Кореї» та домоглися концесії на видобування золота та інших мінералів у районі Уйсань [6, с.213]. У 1896 році американський капіталіст Джеме Морз отримав концесію на будівництво залізниці Сеул – Чемульпо. Монополісти США розгорнули в Кореї свою колоніально-експлуататорську діяльність. Одночасно США за угодою 1887 року направляли інструкторів в корейську армію. Посилена увага США до Кореї неабиякою мірою пояснювалася її вигідним стратегічним положенням, як плацдарму експансії – на південь і на північ – проти Китаю та Росії на Далекому Сході.

Використовуючи Японію в своїх цілях, США та Велика Британія проводили політику, яка була направлена не тільки проти корейців, а й проти населення Китаю. Вони намагалися нацькувати Японію на Китай, підірвати його силу та вплив і створити умови для його розподілу на сфери впливу.

Агресія США в Кореї, мала б сприяти процесу залучення американських капіталів. У той же час, це стало підґрунтям для воєнного нападу Японії на Китай у 1894 році.

Користуючись великим впливом на зовнішню політику Китаю, намісник столичної провінції Чжилі Лі Хунчжан спочатку намагався маневрувати, щоб уникнути війни. Він розумів, що

Китай був до неї зовсім не готовий. Проте ряд впливових сановників із так званої хунанської кліки, у їх числі нанкінський намісник Чжан Чжи-дун, правителі деяких інших провінцій та чиновники Цзунліяміна сподівалися на допомогу Британії. Вони критикували Лі Хунчжана за нерішучість, намагаючись підірвати його позиції. Лі Хунчжан покладав великі сподівання на старий принцип зовнішньої політики цінського уряду, виражений словами «приборкувати варварів силами самих варварів». Він намагався добитися від європейських держав та США втручання для допомоги Китаю, розраховуючи, що їх поради утримають Японію від війни. Але зарозумілість та невігластво Цінського двору, яке продовжувало з повною зневагою ставитися до іноземних «варварів», посилювали вплив прибічників війни з Японією.

З метою попередження війни Лі Хунчжан звернувся до уряду США. З проханням очолити спільне дипломатичне звернення держав до Японії на користь миру. 3 липня 1894 року Лі Хунчжан говорив про це з американським повіреним у Пекіні К. Денбі. Але державний секретар США Уолтер Грешам 28 липня заявив китайському представнику у Вашингтоні, що «США будуть діяти лише в «дусі нейтралітету», «дружнім чином» в відношенні до Японії і ні в якому разі не втручатися в конфлікт спільно з іншими країнами».

Офіційно США радили обом сторонам зберігати мир, але насправді заохочували японську агресію.

Японська пропаганда спрямовувала свої зусилля на протиставлення Японії Китаю в очах американської громадськості. Японська секретна служба підкупила Є. Хауза, головного редактора журналу американського видавництва «Токіо Таймс», щоб він опубліковував сприятливі для Японії матеріали. Японські посланники у Вашингтоні та консули в Сан-Франциско і Нью-Йорку також постійно виступали в ЗМІ, захищаючи політику Японії в очах американців. Японський консул у Нью-Йорку заявляв: «Ми вдячні американським газетам за те, що вони говорять про нас, і за те, що вагомими моральними вагами громадської думки в цій країні виявилися, схоже, майже повністю на боці Японії...».

Після війни 1894-1895 років американці в офіційному і неофіційному плані висловлювалися за те, щоб відновлення в

Китаї проходило під егідою США, а не Японії. Торгово-промислові кола США стали вимагати від уряду більш активної політики щодо забезпечення привілеїв американцям у Китаї, більш вигідних умов для американського капіталу. Бізнесмени із «Американ Чайна девелопмент компанії» створили Комітет американських інтересів у Китаї, котрий апелював прямо до президента Америки. Посилилися експансіоністські заклики у пресі. їх підігрівали промисловці та торговці, зокрема компанія Рокфелера «Стандарт ойл», котра збувала в Китаї керосин. Її головним конкурентом були постачальники із Росії. Коли ж у суперництво вступила «Ройял-Датч шелл» (нідерландсько-британська нафтогазова компанія), розпалилася гостра конкурентна боротьба монополій за ринки Китаю, охопивши також збут металовиробів, з продажу яких американці успішно обганяли британців.

США активно брали участь у «битві за концесії» в Китаї. Серед прихильників китайських концесій були: Є. Гарріман, залізничний магнат, ряд банкірів (із «Ферст нешнл бенк», «Чейз нешнл бенк» та ін.), представники морганівської групи, сталевого концерну Карнегі та ін. Їхні спроби через дипломатів А.У. Баша та Ч. Денбі збудувати залізницю в Маньчжурії та в долині річки Янцзи, а також розгорнути експлуатацію надр Китаю не увінчалися успіхом, зважаючи на протидію російських, британських, французьких та бельгійських капіталістів.

У цей час у Китаї значно збільшується ввіз нафтопродуктів та зернового борошна, головним чином із США. Вже в 1897 році постачання керосину в Китай досягло 100 млн. галонів.

Започатковане будівництво залізниці, промислових підприємств, портових споруд створювало необхідність у будівельних матеріалах, обладнанні, залізничному обладнанні та інших матеріалах, які задовольнялися імпортом і зрозуміло, що і зі США.

Поряд з указаними вище товарами, ввіз яких був пов'язаний з посиленням промисловим будівництвом та проникненням іноземного капіталу в глибинні провінції країни, імперіалістичні монополії в погоні за високими прибутками продовжували завозити у Китаї у великій кількості опіум. Ввіз опіуму майже не скоротився, займаючи друге місце в імпорті Китаю після бавовняних виробів, 10,7 % загальної вартості імпорту.

У китайському експорті з'являється велика група нових товарів, у яких були зацікавлені імперіалістичні монополії Європи та Америки, і вивіз яких із Китаю ними постійно стимулювався. Особливо збільшився експорт таких товарів, як бавовна, соєві боби, хутра, шерсть.

Також для затвердження політичного впливу США та забезпечення економічної експансії вагомий внесок зробили американські місіонери. За останнє десятиліття XIX ст. число американців-місіонерів у Китаї збільшилося в 5 разів – з 200 до 1 тис., а за деякими даними, досягало 1,5 тис. Загалом вартість власності американських місій у Китаї збільшилася з 1 млн. доларів у 1875 році до 5 млн. в 1900 році, що склало п'яту частину всіх капіталовкладень США в Китаї [6, с.215].

Знаючи місцеві умови, мови, конкретну ситуацію, місіонери будь-якими способами поставляли інформацію підприємницьким та зовнішньополітичним установам, виконували роль перекладачів, відбирали та інструктували кадри, котрі прислужували іноземцям. Саме тому місіонери незмінно користувалися широкою військовою та дипломатичною підтримкою з боку урядових відомств США, особливо ретельно відносилися до діяльності релігійних організацій США в Китаї.

Немає сумніву в тому, що широкі концесійні плани США були направлені не тільки проти Китаю та Кореї, а й проти Росії в 1896-1897 роках. Спроби дипломата У. Баша та інших американських представників довести, що інтереси царської Росії не будуть зачеплені, зазнали невдачі. Росія категорично виступила проти американських залізничних проєктів, в результаті чого У. Башу не вдалося домогтися згоди Китаю на залізничну концесію в Маньчжурії.

Проект У. Баша був пов'язаний із експансіоністсько-колонізаторською діяльністю США на російському Далекому Сході та в Сибіру. Американські авантюристи, котрі заохочувалися урядом, проникали в російські води біля берегів Чукотки, Камчатки, Сахаліну і на узбережжя Охотського моря.

Десятки американських фірм, у їх числі «Маккенна» та «Райт і Баун», розгорнули активну діяльність на Чукотці; інші фірми («Френч», «Бордман і Ко») хазяйнували на Охотському та Камчатському узбережжях [1, с.768].

Безцеремонне хазяйнування американських фірм у

російських водах, поблизу берегів Камчатки, Чукотки, Сахаліну і в Охотському морі, стало можливим і тому, що царський уряд мало піклувався про організацію охорони цих володінь і захисту інтересів туземного населення. Від часу до часу царська влада видавала розпорядження, котре забороняло іноземцям заходити в бухти та затоки, а також плавання вздовж берегів Охотського та Берінгового морів. Але всі ці розпорядження ігнорувалися американськими фірмами, котрі знали, що флот Росії не в змозі організувати справжню охорону своїх далеких берегів.

Американські монополії наприкінці XIX сторіччя неодноразово домагалися концесій на Сахаліні, на узбережжі Охотського моря і в Приамур'ї. Всі ці спроби були відкинуті Росією.

Отже, в період з 1895 до 1897 рр. США проводила більш-менш стриману зовнішню політику стосовно Далекого Сходу. В цей період в США ще діяв принцип ізоляціонізму (доктрини Монро), тому влада неохоче розглядала питання економічної експансії за межі Америки, насамперед у Тихий океан та на Далеких Схід. Але впливові підприємці та фінансисти всіляко намагалися поширити свій капітал в різні куточки світу. Одним із таких «куточків» був Китай. Американці шукали шлях для проникнення на китайський ринок, брали участь у битві за концесії на будівництво заводів, залізниць, підприємств з видобутку корисних копалин. Поряд з Японією, американські фінансисти та підприємці активно втручалися в економіку Кореї, Маньчжурії та далекосхідних регіонів Росії. В період японсько-китайської війни США намагалися дотримуватися нейтралітету, але фактично підтримували агресію з боку Японії.

Таким чином, далекосхідна політика США в 1895–1897 роках базувалася на поширенні свого впливу та підтримці американського капіталу, який активно намагався проникнути на весь Далекий Схід, особливо в багаті сировиною Китай та Маньчжурію, але зіштовхнувся з політикою інших провідних країн, що мали на той час у регіоні Далекого Сходу свої інтереси.

Список використаних джерел і літератури

1. Нарочницький О.Л. Колоніальна політика капіталістических стран на Дальнем Востоке 1860-1895 гг. Москва: Издательство АН СРСР, 1956. 899 с.
2. Согрин В.В. Политическая история США XVII-XX вв.

-
- Москва: Весь мир, 2001. 391 с.
3. Таран Л. Всесвітня історія США в 1877-1898 роках. Історія України. 2006. № 11 (березень) С. 16-21.
 4. Тіндал Д.Б. Історія Америки / 6-те видання пер. з англійської Людмила Притула та ін. Львів: Літопис, 2010. 904 с.
 5. Фурсенко А.А. Борьба за раздел Китая и американская доктрина открытых дверей (1895-1900). Москва: Наука, 1956. 247 с.
 6. Хохлов А.Н. Иностранный капитал в Китае: торговля, предпринимательская деятельность и банковское дело (2-я половина XIX в.). Социально-экономические и политические проблемы Китая в новое и новейшее время. Под ред. Г.Д.Сухарчука. Москва, 1991. 329 с.
 7. Юрьев М.Ф. История стран Азии и Африки в Новое время. Москва: Наука, 1976. 254 с.

* * *

Шрамук Елизавета,
*УО «Витебский государственный университет
имени П. М. Машерова», г. Витебск, Республика Беларусь
(Научный руководитель – кандидат
исторических наук, доцент Н. В. Величко)*

ДИПЛОМАТИЯ Ш. М. ДЕ ТАЛЕЙРАНА НА ВЕНСКОМ КОНГРЕССЕ

Шарль Морис де Талейран стал первым дипломатом буржуазии, уловившим веяния новой эпохи. Он был активным участником революционных событий, не без его участия строился «политический аттракцион» Франции, когда страна взлетала из пошатнувшейся монархии до устрашающей империи, снова возвращалась в монархию и ниспадала в республику. Ш.Талейран оказался одним из самых прозорливых, вертких и умных политических деятелей той эпохи. Сквозь жизнь он пронес свой неизменный девиз – «Предательство – это вопрос даты. Вовремя предать – это значит предвидеть». В общей сложности Ш.Талейран умудрился виртуозно предать свою родину пять раз подряд. Его дипломатические методы не потеряли своей

актуальности и сегодня. Он стал первым дипломатом, вступившим в новую эпоху, во многом сформировал ее дипломатический облик и остался в памяти поколений совершенно противоречивой личностью.

После победы над армией Наполеона главы великих европейских государств собрались на Венском конгрессе, который положил начало новой системе международных отношений. Ш. Талейран присутствовал там как представитель побежденной Франции, и ему удалось добиться впечатляющих результатов.

Цель исследования – определить роль Ш.М. де Талейрана на Венском конгрессе через рассмотрение его деятельности на заседаниях.

При исследовании использовались документы и материалы из хрестоматийных изданий по истории Нового времени, из работ Ю.В. Борисова «Шарль Морис Талейран», Е.В.Тарле «Талейран», «История дипломатии. Т.1», а также материалы периодических изданий. При изучении вопроса использовались историко-генетический, ретроспективный, системный и нарративный методы исследования.

Летом 1814 года в Вене собрались главы европейских государств. Съезда такого масштаба Европа не видела давно: 2 императора, 4 короля, 2 наследных принца, 3 великие герцогини, 215 князей и 450 дипломатов [1, с. 265]. Все основные вопросы, конечно, решались монархами «четверки» – России, Пруссии, Англии и Австрии. Франция впервые присутствовала как побежденная сторона. 1 октября 1814 года открылось заседание конгресса.

Было очевидно, что добиться мира в Европе без участия сильной Франции невозможно. Это нарушило бы равновесие, так необходимое после разрушительных походов Наполеона. Главным вопросом на конгрессе должен был стать польско-саксонский. Русский царь никогда бы не отказался от занятого во время войны Герцогства Варшавского, а Пруссия не желала упускать полученных по разделу 1772 года польских территорий и требовала взамен Саксонию. Этого не могла допустить Австрия, не желая видеть Пруссию в роли гегемона в германском мире. Англии же нужен был Ганновер и морские порты. И Ш.Талейран был прекрасно осведомлен об этих противоречиях.

Сразу же после прибытия, французский министр повел себя непозволительно нагло. Без приглашения он явился на заседание конгресса, показывая, что Франция отныне будет принимать участие в переговорах на позициях равноправия.

Первое, что начал продвигать Ш. Талейран – принцип легитимизма. Он объявил, что согласно нормам международного права, все монархии Европы равны и имеют равные права, равно как и все народы. Справедливость, по его мнению, это реставрации монархических режимов по всей Европе, чтобы «дух революции прекратился навсегда, а всякое законное право стало священным. Каждая законная династия должна быть сохранена, а каждое легитимное право – уважаемо» [1, с. 267]. Юридически он ссылаясь на Парижский мирный договор 1792 года, требуя вернуть Францию в границы того времени.

Вторым, за что ухватился Ш. Талейран, стало слово «союзники» в коллективном документе конгресса. Министр активно недоумевал, почему державы считают себя находящимися в состоянии войны, раз называют себя так же, как в военное время. Он заявил: «Если еще имеются союзные державы, то я здесь лишний!» [1, с. 268].

Третье его действие стало неожиданностью для всех четырех монархов. Ш. Талейран выступал от имени Испании, Португалии, Швеции, германских государств, требовал их участия в конгрессе «в соответствии с принципами международного права». Против этого добавления невозможно было ничего предпринять, что вносило дополнительную неразбериху.

Затем Ш. Талейран занялся своим профессиональным досугом – интригами. Дело наконец дошло до решения главного вопроса – судьбы Саксонии и Польши.

Пруссия претендовала на присоединение к ней всей Саксонии. Эту идею поддерживал русский царь, надеясь, что саксонские земли компенсируют Пруссии потери польских земель. Против этого выступала Австрия, всеми силами стараясь не допустить усиления Пруссии. Против был также и Ш. Талейран – сильное прусское государство создавало угрозу безопасности Франции.

Он вел переговоры отдельно с каждым представителем. В конце концов английский посол лорд Каслри и К.Меттерних

согласились на передачу Пруссии части земель Саксонии. Ш.Талейран убедил всех, что Саксония должна сохраниться как государство. В итоге Пруссия поддержки не получила.

Расстановка сил на конгрессе изменилась: с одной стороны стояли Франция, Англия и Австрия, с другой – Россия и Пруссия. 4 января 1815 года Англия, Франция и Австрия подписали союзный договор. Он предусматривал военную помощь в случае нападения на одну из сторон, Ганновер или Нидерланды [1, с. 273]. Союз был направлен преимущественно против Пруссии и косвенно – России, но после возвращения Наполеона утратил силу.

Несмотря на все склоки соглашение по Саксонскому вопросу было достигнуто. Пруссия получила Вестфалию и левый берег Рейна. Оставалось решить судьбу Польши. Из-за неполного захвата Саксонии Пруссия требовала себе часть польских земель. Польша снова оказалась разделена: Пруссия получила Познань и Торн, Австрия – Восточную Галицию, а Краков становился вольным городом [2, с. 497].

Оставалось решить вопрос с Австрией и ее претензиями на Италию. Ш. Талейран выступал за реставрацию Фердинанда IV в Неаполе, но там прочно закрепились войска И. Мюрата, верного друга Наполеона. Австрия же хотела ликвидировать там королевскую власть вообще. Проблему решил сам И. Мюрат. Его войска перешли в наступление и были наголову разбиты австрийцами. Трон Неаполя все же занял Фердинанд IV, но Австрия в помощь ему оставила там свой немалый гарнизон.

13 марта 1815 года союзники приняли декларацию, объявившую Наполеона «вне защиты закона как врага и нарушителя покоя в мире» [3]. Автором проекта был Ш.Талейран. Возникла Восьмая антифранцузская коалиция. 9 июня Ш. Талейран наравне со всеми поставил свою подпись под Заключительным актом Венского конгресса.

20 ноября 1825 года был подписан Парижский мирный договор. По его условиям Франции были возвращены границы 1790 года, отобраны важные стратегические пункты и наложена большая денежная выплата [1, с. 281]. Подпись Ш. Талейрана под унижительным документом не стояла. Он ушел в отставку на долгих 15 лет. Он остался пэром Франции, сохранил титул князя, должность камергера короля и огромное пособие, продавал

секретные документы то Австрии, то Англии, долго очищал свое имя от обвинений в интригах, но в дипломатической деятельности Франции активного участия не принимал.

Таким образом, Венский конгресс стал триумфом Ш.Талейрана как дипломата. Спасительным для Франции стал сформулированный им «принцип легитимизма»: королевская власть крепка, одобряется народом, олицетворяет нерушимость державы, и поэтому – священна. Этот принцип был одобрен монархами всех государств, так как косвенно защищал и их интересы. Роль Ш. Талейрана на Венском конгрессе состояла в спасении побежденной Франции и выходе ее из войны с минимальными потерями. Ш. Талейран заложил основы дипломатии Нового времени, сформулировал основные принципы международного права. Не принимая во внимание его личность, дипломатический гений Ш. Талейрана остается бесспорным.

Список использованных источников и литературы

1. Борисов Ю.В. Шарль Морис Талейран. Москва: Международные отношения, 1989. 328 с.
2. История дипломатии / под ред. В.А. Зорина, В. С. Семенова. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1959. Т.1. 896 с.
3. Тарле Е.В. Талейран. Москва: Высшая школа, 1992. 286 с.

* * *

Бессідина Наталія Василівна,
кандидатка історичних наук, доцентка кафедри
всесвітньої історії та методики викладання історії
ПНПУ імені В.Г. Короленка

**КРАХ ТРАДИЦІЙНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ У КИТАЇ
ТА ЙОГО НАСЛІДКИ (ЗА СПОГАДАМИ ПУ І)**

Монархічний режим у Китаї проіснував понад два тисячоліття (з 221 р. до н. е.). На початку XX сторіччя надзвичайно поглибилася криза традиційних форм правління, внаслідок якої закривалися пошуки шляхів модернізації відсталого, напівколоніальної та дезінтегрованої країни.

Найважливішою подією стала Синьхайська революція 1911-1912 років, в результаті якої була скасована Цинська монархія, а Китай був проголошений республікою. Однак, новий політичний режим став ілюзорним: деспотична влада лише вбралася у республіканський одяг. Синьхай відкрив майже 50-річну епоху розпаду держави, громадянських війн, протистояння мілітаристських клів.

Водночас повалення маньчжурської монархії та перехід до республіканської форми правління стали важливими чинниками переходу Китаю до сучасності, його руху до вестернізації. Проблема модернізації китайського суспільства видається актуальною й з огляду на те, що до сьогодні у цій великій країні продовжується політика реформ і відкритості. Вивчення Синьхайської революції викликає неабиякий інтерес, передусім, у контексті розвитку сучасного Китаю, реалізації ним «китайської мрії» як домінанти усієї стратегії «п'ятого покоління» керівників. Проблеми, пов'язані із Синьхайською революцією і республіканським Китаєм, співвідношення революції, еволюції та модернізації у першій третині ХХ сторіччя, знайшли своє відображення у працях відомих китайців Ю.В.Чудодєєва [14], О.Є. Непомніна [9], Ю.Н. Гусєвої [2], А.Л.Верченко [1], О.О. Писарева [10], А.І. Кобзєва [5], Е.А. Синецької [12], А.В. Меліксетова [8], А.Н. Карнєєва [4], Д.А. Смирнова [13] та ін.

Водночас до сьогодні немає єдиної точки зору науковців щодо визначення характеру і наслідків таких епохальних подій в історії Піднебесної як скасування монархії та встановлення республіканського правління, оскільки ці політичні зміни призвели до атомізації країни, її фактичного розпаду на окремі провінції та регіони, виникнення півсторічної «китайської смуги».

Мета запропонованої статті – на основі спогадів Пу І, останнього імператора Цинської династії та нових підходів до історії Китаю першої третини ХХ сторіччя проаналізувати суперечливий процес краху монархічного режиму та встановлення республіканського ладу в країні.

Пу І (1906 – 1967 рр.) – десятий представник маньчжурської династії Айсін Ёоро, що правила Китаєм упродовж 1644 – 1912 років. У його мемуарах «Перша половина мого життя» [11]

міститься значний документальний матеріал про політичну історію цинського періоду Піднебесної, крах і повалення монархії внаслідок Синьхайських подій, епоху мілітаристів та встановлення гомінданівського режиму.

На початку XX сторіччя становище Цинської імперії характеризувалося відсталістю, застійним типом розвитку, поглибленням напівколоніального статусу, протиріччями становлення перехідного суспільства, нездатністю правлячої верхівки здійснити реформи та модернізацію країни. Іноземне проникнення у Китай сприяло не лише появі динамічного типу соціально-економічного розвитку, а й спричинило дезінтеграцію традиційної системи і наростання політичної кризи. Втрата державного суверенітету суттєво обмежила дієздатність і престиж маньчжурського режиму, ослабила владу династії Цин у країні. Відбувалася подальша деградація правлячої верхівки: перебування на престолі безвладних імператорів (Цзайчунь, Цзайтянь, Пу І), перехід влади до рук Ци Сі, зростання ролі євнухів на чолі з Лі Ляньїном; збереження її архаїчності та ксенофобії [3, с. 466]. У спогадах Пу І зазначається: «У євнухів було багато способів підзаробити. Імператорові Гуансюю доводилося платити гроші головному управляючому євнухів Лі Ляньїну, оскільки той створював перешкоди імператорові та відмовлявся доповідати про його візити імператриці» [11, с. 100].

Символом занепаду Середньої імперії була Ци Сі, імператриця-вдова. Вона авторитарними методами управляла Китаєм, усувала всіх ліберальних міністрів, здійснювала антизахідну політику. Підтримуючи зовнішній традиційний престиж влади, Ци Сі витратила величезні суми грошей на власні забаганки: «Ци Сі була дуже владною. Для неї принципи моралі і закони предків існували лише для задоволення власних інтересів. Всі, хто ставав на її шляху – гинули» [11, с. 23].

Китайська монархія на початку XX сторіччя зберігала свою середньовічну традицію. Її правителі, ультраконсерватори на чолі з Ци Сі, не змогли стати своєчасно на шлях оновлення, провести необхідні реформи та забезпечити країну від подальшої економічної та політичної експансії Заходу. «Відкриття» Китаю для торгівлі із зовнішнім світом було примусовим, воно стало «процесом національного приниження», «втратою обличчя» для Китаю, утиском, надзвичайно болісним для китайського

національного самолюбства. Із «центру світу» Китай перетворювався в напівколонію західних «варварів» [14, с. 161].

Подальший занепад престижу династії Цин був пов'язаний з поразкою у війні з Японією у 1895 році, іхетуанською катастрофою (спробою «патріотичного опору» іноземцям), російською окупацією Маньчжурії (1900 – 1905 роки). Російсько-японська війна 1904 – 1905 років стала черговим доказом ганьби та безсилля цинського режиму [3, с. 467]. Піднесення націоналістичних настроїв у Китаї викликало надання Японії низки привілеїв у Південній Маньчжурії та анексію нею Кореї у 1910 році.

Цинська династія, з одного боку, докладала всіх зусиль задля збереження традиційної Піднебесної, вільної від нав'язаної їй присутності іноземних держав, а з іншого – змушена була вдатися до проведення реформ. 30 серпня 1900 року Ци Сі оприлюднила імператорський указ про соціально-політичні перетворення у країні. 29 січня 1901 року у Сіані, куди двір втік від іноземних військ, вийшов новий указ. У його підготовці провідну роль відіграв Жун Лу, член Імператорської ради, очільник «партії імператриці» [11, с. 30]. Цим указом була започаткована низка реформ, відомих під назвою «нової політики», «Синь чжен» (1902 – 1910 роки). Вони були спрямовані на визначення політичного курсу Китаю, передусім щодо західних держав, на модернізацію політичного ладу країни (оновлення основ династії, державного управління, освіти, військової та фінансової систем, удосконалення державних екзаменів при вступі на посаду тощо). В указі йшлося про необхідність виправлення недоліків в управлінні країною на основі запозичення досвіду іноземних держав: «Нагальним завданням, яке постало перед нами, є посилення нашої імперії та покращення умов життя наших підданих» [6, с. 81].

Однак реформи, крім того, що були запізнілими, проводилися в умовах гострої боротьби за владу між двома угрупованнями вищої знаті. Пу І зазначав: «Державна рада розподілилася на дві групи – одна на чолі з великим князем І Куаном, другу очолив князь імператорської крові п'ятого ступеня Цзай Цзе. Кожна з груп мала своїх близьких і далеких родичів із членів імператорського роду, представників маньчжурських восьмипрапорних військ, із сановників-китайців,

посередників, поміж яких теж були суперечності та де кожен мав власні плани [11, с. 45].

Першим напрямом реформ було створення «нової армії»: на 1911 рік сформовано 14 дивізій (у їх числі 6 бейянських) та 18 змішаних бригад загальною чисельністю понад 174 тис. солдат і офіцерів. Унаслідок цього виникла сучасна професійна армія за німецьким зразком, добре навчена й дисциплінована [3, с. 470].

Наступний напрям – модернізація держапарату: створювалися сучасні міністерства, скорочувалася кількість чиновників, скасовувалися деякі архаїчні установи, організовувалася міська поліція. Велика увага приділялася посиленню центральної влади та ослабленню її периферійних ланок, що невдовзі призвело до загострення протиріч між столичною маньчжурською елітою та провінційним китайським чиновництвом. Витіснення китайців з ключових посад не зміцнило маньчжурський режим, а навпаки, призвело до ізоляції цинської верхівки та подальшої кризи правлячої династії [3, с. 471].

Важливе значення мала започаткована й контрольована Ци Сі освітня реформа. У 1905 році були створені школи трьох ступенів із сучасною програмою; студенти за державний кошт відправлялися на навчання за кордон; скасовувалася традиційна екзаменаційна система на здобуття наукових ступенів; створювалися освітні можливості для жінок [12, с. 395]. Указ Ци Сі від 1906 року передбачав уведення в школах таких обов'язкових заповідей: 1) вірність правителю; 2) вшанування Конфуція; 3) патріотизм; 4) мужність; 5) чесність.

Китай відходив від політики самоізоляції: він все більше відкривався світові. У країні з'явилася західна система освіти: були створені тисячі шкіл (у їх числі й школи для дівчаток), відкривалися вищі, молодь виїздила на навчання за кордон; з'являлося все більше людей, які опанували іноземні мови; виникли типографії, що видавали книги зі світової історії, міжнародного права та іншу літературу реформаторського змісту. Були зорганізовані лікарні, центри допомоги голодуючим, створювалася сучасна система водопостачання; будувалися підприємства, арсенали і корабельні доки, залізниці, розвивалася система комунікації, виникала журналістика [12, с. 305].

З огляду на те, що відома політика «самопідсилення» без політичних поступок виявилася малоефективною, Ци Сі публічно висловилися за конституцію і парламент. На її думку, конституційне правління було необхідним для збереження самодержавства [6, с. 82].

У 1908 році була опублікована «конституційна програма». Погоджуючись на прийняття конституції, імператриця Ци Сі прагнула зберегти за собою повноту влади, надавши майбутньому парламенту лише обмежені функції. У 1909 році було оголошено про створення у провінціях «Сприятливих дорадчих комітетів», на які покладалася підготовка до запровадження в країні конституційного правління. Дорадчі комітети сприяли зміцненню конституційно-монархічного руху, який намагався скористатися ними для певного обмеження засилля маньчжурських чиновників та поліпшення умов для підприємницької діяльності [12, с. 311].

Реформи епохи «нової політики» покликані були модернізувати Китайську імперію на основі реалізації її шансу на еволюційний розвиток. Водночас повторення досвіду Японії на китайському ґрунті унеможливлювалося наявністю таких відмінних рис Піднебесної, як її масштабність, поліетнічність, напівколоніальна залежність, загострення китайсько-маньчжурських протиріч, протиборство між центральною владою та провінційними військово-бюрократичними структурами; смерть двох політичних лідерів країни у 1908 році – імператора Гуансюя та імператриці Ци Сі, зведення на престол трирічного Пу І. Про цю подію новий імператор згадував: «...була проведена велика церемонія сходження на престол, яку я зіпсував своїм плачем» [11, с. 59].

У цих умовах різко загострилася боротьба щодо подальшого розвитку Китаю як усередині пануючого маньчжурського режиму, так і між цинською верхівкою та китайською периферійною бюрократією. Сформувалися різні версії політичного консерватизму, представлені Лян Цічао (який попереджав про небезпеку передчасного створення республіки) та Кан Ювеем (обстоював ідею конституційної монархії) [14, с. 270].

При вивченні суспільно-політичної думки у Китаї напередодні Синьхая слід виокремити три її напрями: буржуазно-

реформаторський або конституційно-монархічний, буржуазний революційно-демократичний і масові народні виступи. Перший, згаданий вище, напрям очолила ліберальна буржуазія, яка вимагала введення конституції та проведення реформ [8, с. 203].

Загалом реформаторський курс періоду «нової політики» об'єктивно відповідав національним інтересам Китаю, інтересам його народу. Однак він не сприймався значною частиною ханьської інтелігенції, яка перебувала під значним впливом націоналістичних, антиманьчжурських настроїв, ксенофобії [6, с. 83]. Вкрай негативно на модернізаційні процеси у Китаї впливала його дезінтеграція, яка розпочалася ще в епоху руху тайпінів. На початку XX століття вона стала головною перешкодою у реалізації планів відродження і зміцнення Цинської імперії.

Найбільш впливовим військово-політичним угрупованням тогочасного Китаю було бейянське на чолі з генералом Юань Шикаєм, китаємцем за походженням, «сильною людиною Півночі», прибічником встановлення конституційної монархії [9, с. 9].

Бейянська (Північна) армія, сформована в роки «нової політики», стала основою могутності намісника провінції Чжилі. Вплив Юань Шикая був обумовлений ще й тим, що він сприймався частиною китайських інтелектуалів як захисник національних інтересів [7, с. 41]. Становлення сучасної армії було новим чинником у політичному житті імперії. Зростання авторитету Юань Шикая вкрай непокоїло маньчжурську аристократію. Пу І згадував: «Тоді одні захищали Юань Шикая, інші намагалися його знищити. Юань Шикай після «100 днів реформи» роздавав скрізь гроші і подарунки, вербуючи собі прибічників, але все ж існувала впливова опозиція, яка була неспідкупною» [11, с. 45]. Водночас з іменем Юань Шикая пов'язана поява нових адміністративних інститутів, покликаних вирішувати нагальні питання суспільного життя. У 1906 році з його ініціативи було створене міністерство внутрішніх справ, започатковано встановлення конституційного представницького уряду [7, с. 42].

Однак реформи «нової політики» не дали бажаного результату. Адміністративні нововведення 1906 - 1907 років викликали жорсткий опір з боку місцевих чиновників, що ще

більше загостило протистояння Пекіна з провінційною бюрократією [3, с. 471]. Централізація фінансових надходжень, скорочення чиновницького апарату та військових частин «зеленого прапора», витрати на створення «нових військ» у басейні Янцзи і Південному Китаї спричинили подальший конфлікт між тронем і бюрократією. Це, зрештою, призвело до поширення антицинських настроїв і зближення позицій конституційно-монархічної опозиції та місцевих еліт. Відмова цинської влади скликати парламент та створити відповідальний кабінет міністрів остаточно відштовхнула від неї не лише ліберально-конституційну опозицію, а й периферійну бюрократію. Підтримка антицинської опозиції з боку армії сприяла формуванню так званої «тріади» – армія, бюрократія, опозиція [3, с. 474].

У 1911 році поширився рух за відмову від зовнішніх позик. Загострилася Хугуанська криза (кампанія захисту залізниць від зазіхань «заморських дияволів»). Всі ці рухи об'єднував антиманьчжуризм. Упродовж 1906 - 1910 років у країні прокотилася хвиля «рисових», тобто «голодних» бунтів, а в долині Янцзи – «соляних». Це були симптоми наближення «смути» – звичайного явища наприкінці чергового династично-демографічного циклу [9, с. 85].

На півдні Китаю активізували свою діяльність нові противники цинського режиму – революціонери, очолювані такими крайніми радикалами як Сунь Ятсен, Хуан Сін та Сун Цзяожен. На початку ХХ сторіччя Сунь Ятсен розробив програму будівництва сучасної держави на основі досягнення національної незалежності та здійснення політичних й економічних перетворень на засадах «трьох народних принципів», що передбачали повалення Цинської династії (реалізація принципу націоналізму) [2, с. 177]. Це, на думку Сунь Ятсена, відкривало шлях до проведення політичної та економічної модернізації країни (реалізація принципів народовладдя і народного благоденства) [13, с. 44]. Водночас слід зауважити, що спроби революційних виступів, зорганізованих «батьком китайської республіки» у синьхайський період вирізнялися непередбачуваністю, авантюризмом та кровопролиттям, оскільки у масштабах усієї країни більш зваженим був еволюційний шлях реформування і модернізації.

Падіння Цинської династії після повстань у Сичуані, Ухані, Учані та інших регіонах країни, а також заколот у двох дивізіях Бейянської армії стало завершенням монархічного періоду в історії Піднебесної. Пу І так описував ці події: «Після Учанського повстання (10 жовтня 1911 року) хвилювання охопили всі райони країни. Маньчжурські командири показали свою нездатність керувати Бейянською армією» [11, с. 61].

Цинський двір капітулював перед вимогами Юань Шикая і 2 листопада 1911 року він отримав посади прем'єр-міністра і головнокомандувача всіх збройних сил. Від цього часу Юань Шикай став найсильнішою особою у правлячому таборі [3, с. 475].

Унаслідок антицинських виступів літа-осені 1911 року Китай був розподілений на два блоки: на півночі – сильна армійська еліта на чолі з Юань Шикаєм, тоді як південь підтримував революціонерів, серед яких не було єдності. 29 грудня 1911 року у Нанкіні тимчасовим президентом Китайської республіки був обраний Сунь Ятсен. У спогадах Пу І зазначається: «В цей момент він (Юань Шикай) дізнався про вступ на посаду тимчасового президента Сунь Ятсена, і це його дуже занепокоїло. Найближчий друг і помічник Юань Шикая – Чжао Цзянь-цзюнь – пізніше проговорився: «Юань Шикай – людина честолюбна й уміє своєчасно скористатися моментом» [11, с. 65].

У подальших діях Юань Шикай майстерно скористався тиском на маньчжурів з боку республіканського Півдня. 27 січня 1912 року 42 генерали Бейянської армії поставили перед маньчжурською владою ультиматум щодо введення республіканської форми правління. Частина князів на чолі з І Куаном уклали угоду з Юань Шикаєм, і в обмін на зречення богдохана отримали гарантію у вигляді «Пільгових умов для цинського двору». 12 лютого 1912 року було оголошено про зречення Пу І від верховної влади. Так через 267 років (1644 – 1912) після свого сходження на китайський престол закінчилося правління династії Цин, а разом з нею припинила існування Китайська імперія [3, с. 478].

Після цього, як згадував Пу І «... Юань Шикай сформував тимчасовий уряд республіки і відповідно до угоди, досягнутої з революційною партією на Півдні, перетворився з прем'єра

Цинської імперії на тимчасового президента Китайської республіки» [11, с. 70].

В історії повалення Цинів проявилася певна «своєрідність Китаю»: замість жорстокої розправи над колишнім монархом та його оточенням китайська революція дозволила усунутому імператорові залишитися у палаці, зберігши формальні титули й досить солідне фінансування з державної казни [14, с. 326-327].

3 жовтня 1913 року парламент обрав Юань Шикая президентом, а 10 жовтня того ж року (на другу річницю республіканського національного свята) у «Залі великої гармонії», колишній резиденції цинських імператорів, Юань Шикай був зведений на посаду першого офіційного президента Китаю [7, с. 54].

Отже, внаслідок синьхайських подій у Китаї була скасована маньчжурська монархія, проголошена республіка, розпочався новий етап суперечливого процесу становлення та еволюції перехідного суспільства, який став поворотним моментом на шляху її оновлення [1, с. 37].

Водночас Синьхайська революція не вирішила найболючіших проблем Піднебесної. Вона лише скинула загальний «ковпак» маньчжурської деспотії, породивши на її місці низку «мілітаристських» режимів ще більш деспотичних. Основними перешкодами на шляху розбудови єдиної, централізованої держави були політики з революційною програмою та воєначальники на місцях, особливо на Півдні. Саме вони виступали проти амбіцій Юань Шикая залишатися верховним правителем країни, до того ж авторитарним, незалежним від парламенту [4, с. 312].

Зрештою, Юань Шикай дійшов висновку про те, що республіканська форма правління непридатна для Китаю. Він зазначав: «Республіка існувала 2 роки, і за цей час принципи та закони були відправлені на звалище, мораль, праведність і самоконтроль забуті. Жваві демагоги та порядні на перший погляд шахраї намагаються заволодіти чужим майном, з яким втікають за кордон» [7, с. 55].

Офіційно називаючись президентом, Юань Шикай фактично був диктатором, влада якого все більше посилювалася й ставала майже монархічною [10, с. 74]. Його схильність до монархічних порядків і вкрай нестійка політична ситуація в країні обумовили

незавершеність «буржуазної» Синьхайської революції, викликаній складними соціальними процесами, які не відповідали моделям і принципам розвитку, подібним до західного зразка.

Від часу падіння Цинської імперії до початку Першої світової війни в еволюції Китаю можна виокремити чотири послідовні періоди: 1) здебільшого мирне протистояння промонархічної Півночі та республіканського Півдня (з лютого 1912 року до липня 1913 року); 2) громадянська війна між Північчю та Півднем (липень – вересень 1913 року); 3) державний переворот Юань Шикая (листопад 1913 року – лютий 1914 року); 4) стрімкий відхід від парламентської демократії до воєнної диктатури (березень – грудень 1914 року) [8, с. 128].

Отже, спроби реформування монархічного ладу Китаю наштовхнулися на опір традиційної системи, що робило перспективи її виживання все більш примарними. Правляча еліта імператорського Китаю боялася внутрішньої смуту набагато більше, ніж зовнішніх завоювань, однак на початку XX сторіччя поєднання безпрецедентного тиску з боку іноземних держав з безпорядками всередині країни призвело до краху правлячої династії. Після Синьхайської революції у Китаї розпочалася «безперервна революція», яка в умовах дезінтегрованої країни призвела до суспільного хаосу, економічного застою та поглиблення соціальних проблем.

У 1913 – 1914 роках Юань Шикай здійснив державний переворот. Посилюючи пропаганду конфуціанства, диктатор здійснив спробу реставрації монархії. Врахувавши результати референдуму, проведеного на місцях у жовтні – листопаді 1915 року, Державна рада звернулася до Юань Шикая із проханням «виконати волю народу та зійти на престол». Президент погодився і коронація мала відбутися 9 лютого 1916 року. Однак проти реставрації монархії виступили губернатори низки провінцій, воєначальники, колишні сподвижники Юаня по Бейянській армії. За таких умов він був змушений відмовитися від амбітного плану стати родоначальником правлячої династії Китаю. Імператором Юань Шикай пробув усього 83 дні [7, с. 56]. У своїх спогадах Пу І так описував плани президента республіки: «Невдовзі виникла спілка «Чоуань-Хуей», яка запропонувала висунути Юань Шикая на

посаду імператора Китайської імперії. Всі зрозуміли, яку реставрацію хотів провести Юань Шикай. А коли стало ясно, куди дме вітер, атмосфера у Забороненому місті теж змінилася» [11, с. 115].

У межах широкої кампанії «За відродження старовини», тобто за відновлення монархії, установам і відомствам були повернені назви періоду Цин, правлячій еліті – колишні титули, поновлені цинські чини і ранги, реанімовано екзаменаційну систему [3, с. 482].

Юань Шикай, безумовно, належав до кола визначних політичних фігур нової історії Китаю. Він був великим воєнно-політичним сановником, що походив із цинського монархічного режиму і відіграв важливу роль у його поваленні. Його слід уважати типовим представником своєї епохи, націоналістом консервативно-традиціоналістського напрямку. Спроби Юаня впровадити авторитарно-диктаторський режим і навіть відродити у своїй особі монархію можна розглядати як прагнення об'єднати країну, попередити «хаос» та навести «порядок». Без сумніву, Юань Шикай хотів перетворення Китаю на сильну державу. Він не був, як неправомірно стверджувалося у радянській історіографії, нічиєю маріонеткою [15, с. 48]. Від початку своєї службової кар'єри Юань Шикай обстоював відповідно до своєї політичної філософії інтереси Китайської держави, був патріотом своєї батьківщини [7, с. 57].

Негативне ставлення Пу І до Юань Шикая пояснювалося тим, що він не виправдав останньої надії Цинів на збереження влади: «Зрада залишається зрадою, й ніхто не міг знати наперед, що сльозлива маска Юань Шикая обернеться жорстоким, страшним ликом. Ті, хто повірив Юань Шикаю, зараз змінили свою думку» [11, с. 66].

Після смерті Юань Шикая у червні 1916 року політична нестабільність Китаю надзвичайно посилилася. З одного боку, у 1917 році була здійснена чергова спроба реставрації монархії: «Ідея реставрації монархії виникла давно, ще від часу краху імператорського режиму, – згадував Пу І, – На церемонії похоронних жертвоприношень, де були присутні всі очільники та генерали бейянської кліки, одностайно було прийняте рішення про реставрацію» [11, с. 132]. З іншого боку, саме в цей час встановлюється панування бейянських мілітаристів, яке загалом

мало негативні наслідки для подальшого розвитку країни. Вона була розподілена на регіони, влада в яких належала воєнним правителям – дуцзюням. Формально республіканський Китай фактично був дуцзюнатом, тобто низкою мілітаристських клік, які взагалі не рахувалися зі столичною адміністрацією.

Отже, напередодні Першої світової війни внаслідок Синьхайської революції зазнали краху традиційні політичні, соціально-економічні та ідеологічні інститути Китайської монархії. Вперше на Сході була проголошена республіка, однак насправді становлення нової суспільної моделі розвитку країни було тривалим і вкрай складним процесом.

Список використаних джерел

1. Верченко Л.Л. Синьхайская революция: некоторые аспекты обновления китайского общества. *Исторический журнал. Научные исследования*. 2011. №5. С. 37-43.
2. Гусева Ю.Н. Китай в эпоху династии Цин (1644-1912): Учебно-методическое пособие. Самара: ООО «Абрис», 2015. 200 с.
3. История Востока. В 6 т. / Под общ. ред. Р.Б. Рыбакова. Т. 4. Восток в Новое время. Кн. 2 / Отв. ред. Л.Б. Алаев. Л.: Восточная литература РАН, 2005. 574 с.
4. Карнеев А.Н. Наброски к биографии Чан Кайши в контексте анализа современной китайской историографии. *Синьхайская революция и республиканский Китай: век революций, эволюции и модернизации. Сб. статей*. М.: ИВ РАН, 2013. С. 312-322.
5. Кобзев А.И. Величайший оракул Востока. *Проблемы Дальнего Востока*. 1990. №4. С. 138-159.
6. Кузнецов В.С. Императрица Ци Си. *Вопросы истории*. 2003. №12. С. 62-85.
7. Кузнецов В. С. Юань Шикай. *Вопросы истории*. 2002. №8. С. 39-59.
8. Меликсетов А.В. Потерпела ли поражение Синьхайская революция? *Синьхайская революция и республиканский Китай: век революций, эволюции и модернизации. Сб. статей*. М.: ИВ РАН, 2013. С. 201-214.
9. Непомнин О.Е. История Китая. XX век. М.: ИДВ РАН, 2005. 736 с.
10. Писарев А.А. Чан Кайши и проблемы реконструкции китайской деревни. *Проблемы Дальнего Востока*. 1996. №2.

С. 72-82.

11. Пу И. Первая половина моей жизни / Пер. с кит. И.Л. Макаровой, Н.А. Спешнева, Цзян Ши-луна. М.: Прогресс. 422 с.
12. Синецкая Э.А. Китай накануне Синьхайской революции. *Исторические события в жизни Китая и современность. Материалы Всероссийской научной конференции Центра изучения новейшей истории Китая. Москва, 3-4 апреля 2013 г.* М.: ИДВ РАН, 2013. С. 303-314.
13. Смирнов Д.А. «Три народных принципа» Сунь Ятсена как идейный источник теории «новой демократии» Мао Цзэдуна. *Восток (Oriens)*. 2013. №3. С. 44-54.
14. Чудодеев Ю.В. Крах монархии в Китае. М.: ИВ РАН, 2013. 392 с.
15. Чудодеев Ю.В. О крахе монархии в Китае в 1911 – 1912 гг. *Восток (Oriens)*. 2013. №4. С. 44-49.

* * *

Вільховий Юрій Віталійович,
*кандидат історичних наук, доцент кафедри
всесвітньої історії та методики викладання
ПНПУ імені В.Г. Короленка*

КИЇВСЬКА ОБОРОННА ОПЕРАЦІЯ ЯК ВАЖЛИВА ЛАНКА КРАХУ СТРАТЕГІЇ НІМЕЦЬКОГО ПЛАНУ «БАРБАРОССА»

Стратегія гітлерівського наступального плану «Барбаросса» передбачала розгром військ СРСР у найкоротші терміни. Блискавична війна у планах військово-політичного керівництва Третього Рейху мала завершитись не більше ніж за 6 місяців. Як відомо, у листопаді – грудні 1941 року вище зазначена стратегія німецького генерального штабу зазнала повної поразки. Ключову роль у зриві блискавичної війни Третього Рейху займає Київська оборонна операція, що розпочалася влітку 1941 року.

Ситуація, що склалася на західних і південно-західних теренах СРСР влітку 1941 року, багато в чому визначила перебіг осінньої наступальної кампанії німецького вермахту. Територія

Полтавщини також увійшла до стратегічного простору цієї грандіозної битви на початку війни. «Полтавський відтинок» бойових дій був, до речі, завершальним етапом Київської оборонної операції [1, с. 28].

Київська оборонна операція — це комплекс бойових дій, що відбувалися на правобережжі та лівобережжі України у липні - серпні 1941 року. У відповідності з оперативними планами група армій «Південь», яка мала попереду танкові й моторизовані з'єднання, повинна була лівим флангом завдати головного удару в напрямку Києва, «знищити російські війська в Галичині й західній частині України, своєчасно захопити переправи на Дніпрі в районі Києва та на південь від нього, забезпечити подальший наступ на схід від Дніпра» [17, с. 28].

Це угруповання мало 57 дивізій і 13 бригад, що становило 36 % сухопутних військ вермахту. Основні сили й засоби були спрямовані проти Київського Особливого військового округу (командуючий — генерал-полковник М. П. Кирпонос; член Військової ради — дивізійний комісар Є. П. Риков, з 6.08.1941 р.— секретар ЦК КП(б) України М. О. Бурмистенко; начальник штабу — генерал-лейтенант М. О. Пуркаєв, з 29.07.1941р.— генерал-майор В. І. Тупиков) [17, с. 28].

Напрямок прикривали війська КОВО: у центрі 6-а (командуючий — генерал-лейтенант І. М. Музиченко) і 26-а (командуючий — генерал-лейтенант Ф. Я. Костенко) армії; фланги прикривали: правий — 5-а армія (командуючий — генерал-майор танкових військ М. І. Потапов), лівий — 12-а армія (командуючий — генерал-майор П. Г. Понеделін), а також ВПС округу [1, с. 28].

Командуванню КОВО оперативно підпорядковувалася частина сил Пінської військової флотилії на чолі з контр-адміралом Д. Д. Рогачовим. Усього в складі військ КОВО на початку війни нараховувалось 44 дивізії. Фронт оборони чотирьох армій КОВО становив понад 800 км, простягаючись від Домачева на українсько-білоруському кордоні до Липкан на українсько-молдавському кордоні. Бойові дії, що розгорнулися у прикордонному районі, остаточно визначили напрямок головного удару фашистських військ: Луцьк — Рівне — Житомир — Київ [4, с. 7; 17, с. 28].

Війська Південно-Західного фронту (який був створений з

КОВО) у кінці червня — на початку липня в ході надзвичайно жорстоких боїв мужньо стримували натиск ворога. Вони скували майже 800-тисячне угруповання гітлерівців на напрямку головного удару групи армій «Південь» і завдали йому значних втрат [17, с. 29]. На київському напрямку німецькі танкові й моторизовані з'єднання 1-ї танкової групи, незважаючи на втрати, продовжували наступ. 5 липня частини 48-го моторизованого корпусу під командуванням генерала В. фон Кемпфа прорвали оборону 6-ї армії в районі Шепетівки. 7 липня танкова дивізія цього корпусу захопила Бердичів, а частини 3-го моторизованого корпусу (командир — генерал Е. фон Макензен) оволоділи Новоградом-Волинським. Фронт між 5-ю і 6-ю радянськими арміями був розірваний на 60 км. З цього дня бере початок Київська оборонна операція [17, с. 29]. Вона розпочалася без оперативної паузи, оскільки з'єднання обох сторін одразу ж вступили в боротьбу за укріпрайони на старому державному кордоні. Умови ускладнювалися відсутністю суцільного фронту оборони радянських військ. Головні сили групи армій «Південь» (40 дивізій, у т. ч. 10 танкових і моторизованих) мали завдання з ходу подолати цей рубіж укріпрайонів, вийти до Києва і на південь від нього захопити плацдарм на Дніпрі [1, с. 29]. Одночасно танкові й моторизовані з'єднання повинні були розвивати удар з півночі для оточення і знищення головних сил Південно-Західного фронту на Правобережній Україні. Противник на той час переважав війська фронту в піхоті й артилерії у 2 рази, в танках — у 1,1, в бойових літаках — у 2,8 рази [17, с. 29].

У результаті запеклих боїв німецькі танкові частини 9 липня зайняли Житомир. 10 липня передові механізовані з'єднання 1-ї танкової групи генерала Е. фон Клейста наблизилися до Києва на відстань 15—20 км, але спробу противника захопити столицю з ходу було зірвано. Розпочалися жорстокі бої на першій захисній смузі Київського укріпрайону (далі — КиУР) [17, с. 29; 1, с. 29].

Швидко подолавши шок від раптового нападу, командування Південно-Західного фронту приступило до організації активної оборони. Перший успіх гітлерівської армії виявився нестійким, сплановані генералітетом темпи наступу не дотримувалися. В Україні вермахтові не вдалося влітку 1941 р.

швидко зламати стратегічну оборону радянських військ і миттєво оточити їх, як на інших напрямках. На це були певні причини, зокрема, значна перевага радянських військ у живій силі й техніці, а також відчайдушний опір, що його чинили ворогові Українські фронти [17, с. 29].

Непередбачена затримка на київському напрямку перекреслювала плани Гітлера не лише щодо параду на Хрещатику, призначеного на 8 серпня. Справжню тривогу керівництва вермахту викликала загроза флангового удару військ Південно-Західного фронту по групі армій «Центр», яка рухалася на Москву. Гітлерівське командування розгубилося. Що ж робити? Чи зупиняти наступ на Москву? Чи змиритися з існуванням на фланзі потужного радянського угруповання? Частина генералітету радила Гітлеру перейти на центральному напрямку до оборони, а танкові дивізії і корпуси Г. Гудеріана кинути на південь, посиливши їх мотомеханізованими артилерійськими частинами [11, с. 409].

Таким чином, німці спланували потужний наступ через Брянськ на Чернігів, Ромни, Прилуки, до Лохвиці і Лубен, в обхід Києва з північного сходу і сходу. Війська М. Кирпоноса потрапляли таким чином у величезний котел. Стосовно такого плану думки у ставці Гітлера розділилися. Командуючий групою армій «Центр» генерал-фельдмаршал Ф. фон Бок, а особливо генерал-полковник Г. Гудеріан різко заперечували Гітлеру. Лише під сильним натиском «несамовитого фюрера», який, лаючи Г. Гудеріана, дійшов до істерики, було прийнято поправки до плану «Барбаросса». Це передбачало призупинення наступу на московському напрямку [11, с. 410].

Натомість гітлерівські генерали мали прискорити наступ на київському напрямку [17, с. 30]. 11 липня у Броварах М. П. Кирпонос зібрав Військову раду фронту. Присутнім було ясно, що, використовуючи «житомирський коридор», танкісти Е. фон Клейста наступають прямо на Київ з метою захопити мости через Дніпро і вийти на оперативний простір у Лівобережній Україні. Командуючий фронтом на Військовій раді поставив завдання: прикрити Київ і не допустити ворога до Дніпра [1, с. 30].

Генерал-фельдмаршал Г. фон Рундштедт для оволодіння українською столицею виділив 6-у армію і частини 1-ї танкової

групи із 14 дивізій (з них дві танкові і дві моторизовані). Непередбачуваний хід бойових дій з початку війни і реальна загроза Києву вимагали від командування Південно-Західного фронту термінових заходів, спрямованих на приведення у бойову готовність Київського укріпрайону, створеного в 1930-і роки [17, с. 30; 1, с. 30].

Командний пункт КиУРу містився у Святошині. Звідси його комендант Ф. С. Сисоєв з 8 липня керував військами гарнізону. Штаб КиУРу було розгорнуто поряд з КП (тепер на цьому місці стоїть середня школа № 140). 8 серпня його перевели до приміщення на вул. Артема, 24, де він діяв до кінця оборони Києва [1, с. 30].

З 5 по 11 липня командування Південно-Західного фронту керувало військами з командного пункту КиУРу (Святошин). З 12 липня по 14 вересня командний пункт і штаб Південно-Західного фронту містилися в Броварах, а з 15 вересня — у с. Верхоярівка, що за 12 км на північ від Пирятина [4, с. 7; 17, с. 30]. На той час на позиціях КиУРу налічувалося близько 40 тис. бійців, 29 танків, 288 артилерійських гармат, 148 мінометів [17, с. 30]. 10 липня для поліпшення управління військами Ставка ВГК утворила Південно-Західний напрям (головнокомандуючий — Маршал Радянського Союзу С. М. Будьонний, член Військової ради — перший секретар ЦК КП(б)У М. С. Хрущов, начальник штабу — генерал-майор О. П. Покровський), до якого увійшли Південний та Південно-Західний фронти [17, с. 30].

Наприкінці липня на лівому крилі Південно-Західного фронту вели тяжкі бої 6-а, 12-а радянські армії (з 25 липня вони були передані Південному фронтові) й частково 18-а армія — загалом близько двадцяти дивізій. На початку серпня ударами по флангах противникові вдалося оточити це угруповання в районі Умані. Радянські війська намагалися чинити опір до 8 серпня, коли майже 103 тис. військових разом з двома командуючими арміями — генералами І. М. Музиченком (6-а армія) та П. Г. Понеділіним (12-а армія) і сімома штабами корпусів потрапили в полон. Німці захопили також 317 танків і 858 гармат. Досягнутий успіх дав змогу військам вермахту наприкінці серпня вийти на лінію Дніпра від Черкас до Херсона й фактично оволодіти всією Правобережною Україною [1, с. 31].

Ця поразка значно ускладнила оборону лівого флангу

Південно-Західного фронту й КиУРу [5, с. 350; 17, с. 31]. 7 серпня у Києві почали швидко формувати 37-у армію. До її складу увійшли 147-а, 175-а, 206-а, 284-а, 295-а стрілецькі дивізії та всі інші частини й підрозділи КиУРу. 37-а армія під командуванням згодом сумнозвісного генерала А. А. Власова, який у той час зарекомендував себе якнайкраще, в першій половині серпня успішно відбила сильний удар з північного заходу великого угруповання військ 6-ї армії і танкового формування противника під командуванням генерала В. Швеллера (частина сил з 1-ї танкової групи), яке намагалося оволодіти Києвом. Німецьким військам вдалося прорватися до київських передмість Жуляни та Мишоловка. Однак до 15 серпня контрударом радянських частин першу смугу оборони КиУРу було майже повністю поновлено [17, с.31; 4, с. 7].

Стійкий опір, контрудари радянських військ привели до довготривалої затримки наступу лівого крила групи армій «Південь» і примусили німецьке командування перекинути на ділянку Південно-Західного фронту значну частину сил групи армій «Центр» з московського напрямку і здійснити з їхньою допомогою глибокий обхід радянських військ з півночі по Лівобережній Україні [1, с. 31]. 8 серпня з рубежу Бихов — Рославль 2-а польова армія генерала фон Вейхса почала розвивати наступ у напрямку Гомель — Чернігів, а 2-а танкова група генерала Г. Гудеріана — на Стародуб — Конотоп [17, с. 31; 5, с. 303; 9, с. 186]. Одночасно гітлерівці стягували сили 17-ї армії на південь від Кременчука, туди ж вони додатково перекидали 1-у танкову групу [1, с. 31].

Вимальовувався намір ворога форсувати Дніпро в районі Кременчука, а потім спрямувати 1-у й 2-у танкові групи назустріч одна одній для оточення червоноармійських формувань фронту в глибокому тилу [4, с. 7; 17, с. 31]. Слід звернути увагу на досить-таки цікавий факт. На початку вересня 1941 року танкові групи мали таку кількість боєздатних танків: 1-а танкова група — 53 %, 2-а танкова група — 25 % [12, с. 285] (співвідношення цієї кількості зі штатною чисельністю свідчить про те, що бійці Червоної армії непогано воювали з німецькими танками влітку 1941 року). Однак із врахуванням великих втрат ці танкові об'єднання були на той час (порівняно з радянськими стрілецькими та механізованими з'єднаннями Південно-

Західного фронту, які також зазнали великих втрат у попередніх боях) більш боєздатними, що й засвідчили подальші події [1, с. 32].

Розгадавши задум ворога, Ставка ВГК 19 серпня наказала відвести з'єднання Південно-Західного фронту за Дніпро та організувати оборону на його східному березі по лінії від Лосева до Переволочної. На західному березі радянські війська повинні були утримувати позиції лише в районі Києва силами 37-ї армії [17, с. 31]. Що стояло за небажанням Ставки ВГК та Держкомітету оборони евакуювати на лівий берег Дніпра спочатку (в липні) з'єднання КиУРу, а пізніше (в серпні) — з'єднання 37-ї армії? [1, с. 32].

Відносно цього існує кілька версій. За однією з них вважається, що у своєму рішенні Й. В. Сталін виходив з обіцянки, даної представникам урядів Великобританії та США, що на початку зими 1941 року радянсько-німецький фронт буде проходити по лінії на південний захід від Ленінграда, на схід від Смоленська і на захід від Києва. Це робилося з метою переконати союзників у можливості СРСР ефективно чинити опір агресорові, щоб отримати від них озброєння, військову техніку, спорядження та стратегічні матеріали за ленд-лізом [1, с. 32]. Й. В. Сталін розумів, що більшість командирів Червоної армії влітку 1941 року ще не навчилися відступати без великих втрат особового складу й техніки. Не було впевненості в тому, що частини і з'єднання КиУРу не спіткає така ж доля, як з'єднання 6-ї та 12-ї армій в «уманському котлі» на початку вересня. Крім того, здача ворогові Києва означала б «самоліквідацію» загрози правому флангові групи армій «Центр» під командуванням генерал-фельдмаршала фон Бока від військ Південно-Західного фронту. В такому разі наступ на Москву Гітлер міг розпочати вже у кінці серпня 1941 року. Така суть трьох версій з цього приводу [8, с. 62; 13, с. 33].

21 серпня Гітлер затвердив директиву, яку начальник генерального штабу сухопутних військ вермахту генерал-полковник Ф. Гальдер назвав «вирішальною для всієї Східної кампанії». Вона знаменувала собою тимчасову відмову групи армій «Центр» від наступу на Москву й поворот основних сил вермахту на південь, щоб швидко оволодіти вугільними й залізрудними басейнами України, її багатим урожаєм 1941 року,

а також оперативно важливою територією Криму. Одночасно група армій «Північ» повинна була блокувати Ленінград і не допустити активних дій радянського Військово-морського флоту на Балтиці [15, с. 450; 16, с. 263; 17, с. 32]. 24 серпня після зустрічі Гудеріана з Гітлером у штабі сухопутних військ вермахту у Східній Пруссії 2-а танкова група отримала офіційний наказ наступати на південь у фланг і тил Південно-Західного фронту [7, с. 85].

Для прикриття правого крила Південно-Західного фронту від військ групи армій «Центр» на північ від Конотопа по р. Десна розгорталася 40-а армія (командуючий — генерал-майор К.П. Подлас), що формувалася із з'єднань, знятих з інших ділянок фронту. Відповідальність за недопущення прориву противника з півночі у тил Південно-Західного фронту Ставка ВГК поклала на створений 16 серпня Брянський фронт під командуванням генерал-лейтенанта А. І. Єременка. Й. В. Сталін і начальник Генштабу Маршал Радянського Союзу Б. М. Шапошников запізналися з прийняттям рішення про відведення військ Південно-Західного фронту із закруту Дніпра і задачею Києва, хоча з такими проханнями в Ставку неодноразово зверталися і М. П. Кирпонос, і С. М. Будьонний [1, с. 32]. Й. В. Сталін сподівався, що Брянський фронт розіб'є танкову групу Г. Гудеріана або, в крайньому разі, не дозволить їй вийти у тил Південно-Західного фронту. Однак війська Брянського фронту не змогли вирішити поставленого завдання — зупинити фланговий наступ моторизованих і танкових дивізій противника [15, с. 450 - 451; 17, с. 32].

Ситуація для Червоної армії різко загострилася. Потужні бронетанкові колони німців стрімко вирушили центральними і лісовими шляхами Брянщини, Чернігівщини, Сумщини. Сотні танків, тягачів з гарматами, бронемашин перетворилися на нестримний потік. Частини Червоної армії, перед якими стояло завдання зупинити Г. Гудеріана, були розбиті і розсіяні. За лічені дні було захоплено великі території (включаючи Чернігів, Бахмач, Ніжин та Конотоп), де знаходилися найважливіші залізниці, які постачали військам київського угруповання зброю, боєприпаси, паливе, а також вивозили в тили десятки тисяч поранених бійців (у госпіталі) і сотні тисяч цивільного населення [11, с. 410 - 411].

1 вересня на південному крилі Південно-Західного фронту німецькі війська, форсувавши Дніпро, захопили плацдарм у районі Кременчука. 38-а армія, передана фронтові з резерву Ставки, під командуванням генерал-майора танкових військ М. В. Фекленка не змогла ліквідувати цей плацдарм. Розбиваючи слабкі заслони радянських військ, танкові клини Е. фон Клейста почали прорив через Глобине, Семенівку, Хорол на північ до Лубен і Лохвиці, щоб замкнути кільце оточення. М. Кирпонос знову звернувся до Й. Сталіна з проханням відвести війська за Дніпро, але отримав відмову [11, с. 412]. Це було третє, останнє звернення М. Кирпоноса.

9 вересня гітлерівські з'єднання 17-ї польової армії та 1-ї танкової групи почали з нього наступ у напрямку на Лубни. 15 вересня 48-й та 24-й механізовані корпуси відповідно 1-ї та 2-ї танкових груп, які наступали назустріч один одному, з'єдналися у глибокому тилу Південно-Західного фронту в районі Лохвиці [5, с. 350; 17, с. 33; 16, с. 264]. Б. Ліддел Гарт так визначив це оточення: «Операція німців по знищенню оточеного угруповання російських військ під Києвом виявилася дуже успішною. У той час як польові армії Рейхенау та Вейхса сковували російські армії з фронту, Гудеріан обійшов їх з тилу — рухаючись у південному напрямку, а Клейст у північному, від великого закруту Дніпра. Обидві танкові групи зімкнулись у 240 км на схід від Києва, завершивши оточення. На цей раз мало кому вдалося вийти з оточення...» [9, с. 287].

Таким чином, 15 вересня танкові клини Г. Гудеріана і Е. фон Клейста зімкнулися в районі Лубен і Лохвиці. Лише 19 вересня радянські війська залишили Київ, що було занадто пізно [11, с. 412]. Війська чотирьох армій Південно-Західного фронту — 21-ї (яка була передана з Брянського фронту до Південно-Західного 6 вересня), 5-ї, 37-ї та 26-ї опинилися в оточенні повністю, а 38-ї та 40-ї — частково [5, с. 350; 8, с. 62; 17, с. 33]. Усього в оточення потрапило близько 452 тис. військовослужбовців. 19 вересня за наказом Ставки ВГК правобережний Київ залишили війська 37-ї армії. З'єднання фронту продовжували вести бої в оточенні. Спроби деблокувати їх за браком сил не дали результатів. Розміри «київського котла» були вражаючими. Із заходу (від м. Києва і лівого берега Дніпра) на схід (м. Лубни і р. Сула) він простягався на 220, а з півночі

(м. Прилуки) на південь (м. Кременчук і р. Дніпро) на 300 кілометрів. Площа оточення перевищила 66000 квадратних кілометрів [11, с. 414].

Дослідник проблем другої світової війни англійський історик Алан Кларк так характеризував особливості героїчної поведінки бійців і командирів з'єднань і частин Південно-Західного фронту в останні дні вересня: «Оточеним російським військам бракувало боєприпасів і пального, не був організований і скоординований прорив ворожого кільця. Однак з гордовитою упертістю росіяни билися до кінця. В останні фатальні дні цілі батальйони кидалися у контратаку з останніми п'ятьма набоями у магазині гвинтівки на німецькі артилерійські позиції, а в рукопашних сутичках росіяни були готові учепитися зубами у горло противника» [7, с. 94].

20 вересня у бою при виході з оточення в урочище Шумейкове біля хутора Дрюківщина Лохвицького району Полтавської області загинули командуючий Південно-Західним фронтом Герой Радянського Союзу генерал-полковник М. П. Кирпонос і член Військової ради фронту, секретар ЦК КП(б)У М. О. Бурмистенко, а 23 вересня біля с Красне — начальник штабу фронту генерал-майор В. І. Тупиков [17, с. 33]. Війська фронту були розітнуті ударами німецьких з'єднань на декілька угруповань. У районі Пирятина героїчно боролися залишки 5-ї та 26-ї армій, до Золотоноші відійшли з'єднання і частини 37-ї та 26-ї армій, а до Березані — частини сил 26-ї та 38-ї армій. Управління військами фронту та армій було втрачено. Оточені угруповання більше тижня продовжували опір і сковували головні сили противника. З оточення вийшло лише близько 20 тис. бійців і командирів [17, с. 33].

Днем завершення Київської оборонної операції вважається 26 вересня 1941 року, коли на лівому березі Дніпра згасли останні вогнища опору оточених радянських військ, а цю територію окупував ворог [16, с. 266]. 26 вересня військам Південно-Західного фронту (40-а, 21-а, 38-а та 6-а армії) під керівництвом нового головнокомандуючого південно-західним напрямом Маршала Радянського Союзу С. К. Тимошенка Ставка ВГК поставила завдання: організувати стійку оборону на рубежі Білопілья — Гадяч — Шишаки — Красноград [1, с. 34]. Обстановка на південній ділянці радянсько-німецького фронту

була важкою. Ворог прорвався в Донбас, захопив частину Лівобережної України й вийшов на підступи до Криму. Ставка змушена була перекинути на Південно-Західний фронт резерви, щоб поліпшити там ситуацію [4, с. 7; 17, с. 33].

Основними причинами невдач оборонної операції, незважаючи на перевагу радянських військ в Україні на початку воєнних дій у живій силі та техніці, були: серйозні помилки Ставки ВГК при оцінці обстановки на стиках Південно-Західного і Південного фронтів наприкінці липня та з Брянським фронтом наприкінці серпня; неспроможність штабів об'єднань і з'єднань забезпечити тверде й безперервне керівництво військами; несвоєчасне перегрупування військ фронту на початку вересня з Києва на конотопський напрямок; поспішне завдання контрударів (контратак) без попередньої підготовки військ; повне панування у повітрі авіації противника; перевага противника у силах і засобах, особливо на напрямках його головних ударів; висока маневреність німецьких танкових угруповань та їхня своєчасна організаційна взаємодія з ВПС; використання противником фактора раптовості; запізнення радянських військ із виходом з оточення, яке намітилося [17, с. 38; 1, с. 35].

Аналізуючи військові поразки Червоної армії в Україні у літньо-осінній період 1941 року, вітчизняний дослідник історії Другої світової війни професор О. Є. Лисенко називає поряд з численними військово-технічними та організаційними хибами й недоліками ще й інші основні причини невдач РСЧА. Першою і найважливішою з-поміж них, на його думку, були політичні прорахунки й стратегічні помилки керівництва СРСР [1, с. 35]. Другою причиною професор Лисенко вважає неефективне управління військами через нестачу досвідчених військових фахівців, чимало з яких загинуло під час репресій кінця 1930-х років, а також те, що керівні кадри Червоної армії та флоту не наважувалися брати на себе відповідальність і діяти самостійно в разі необхідності. Третя причина — незадовільний морально-політичний стан радянських Збройних Сил, зумовлений тими ж таки репресіями в довоєнний період (фактично вони не припинялися аж до кінця 1941 року) [1, с. 35]. Згубно позначилася на боєздатності армії та флоту (а це стало очевидним з самого початку Великої Вітчизняної війни) дезорієнтація

їхнього особового складу у визначенні реального противника внаслідок укладення пакту з фашистською Німеччиною від 23 серпня 1939 року [17, с. 38].

Усі ці чинники в кінцевому підсумку й спричинили великі втрати особового складу РСЧА, зокрема Південно-Західного фронту. У ході операції вони становили: безповоротні — 616 304 осіб (98 % від загальної чисельності військ на початку операції), санітарні — 82 240 осіб, разом — 700 544 осіб [17, с. 38]. Величезними були втрати гармат і мінометів — 28 419 одиниць (багато зброї було захоплено ворогом на армійських складах). У жодній з бойових операцій радянські війська не втрачали такої кількості артилерії. Київська оборонна операція стала величезною поразкою Червоної армії у ході всієї Великої Вітчизняної війни [17, с. 38].

Терени Полтавського краю були ілюстративною сторінкою трагедії військ південно-західного фронту. Сотні тисяч біженців втікали до Полтави, Кременчука, Миргорода, Лубен. Сотнями палили села і містечка в Золотоніському, Іркліївському, Чорнобаївському, Драбівському, Оржицькому, Згурівському, Яготинському та інших районах. Люди полями і луками гнали на схід тисячі табунів корів, коней, овець. Військова техніка на дорогах змішувалась із народно-господарською, створюючи нездоланні пробки і затори. Переправи через річки Трубіж, Сліпорід, Оржицю, Супой, Удай, Сулу були вщерть забиті людьми [1, с. 36]. Ворожа авіація невпинно бомбардувала ці переправи. У болотистих заплавах Удаю і Сули знайшли свій кінець десятки тисяч радянських воїнів. [11, с. 415, 419]. Варто зауважити, що кількість загиблих лише на Полтавщині до цього часу остаточно не встановлена.

У цілому Київська оборонна операція 1941 року тривала понад два з половиною місяці й охоплювала значну територію — близько 300 км по фронту і майже 600 км углиб. Оцінки цієї операції неоднозначні. Частина дослідників говорить лише про втрати Червоної армії, які справді були величезним. Проте, усі наслідки «трагедії Південно-Західного фронту» повністю не проаналізовані. Жодна з оборонних операцій Другої світової війни не може йти ні в яке порівняння з Київською, оскільки бої на цьому напрямку мали значний вплив на подальший хід усієї війни [17, с. 38; 1, с. 36]. Війська Південно-Західного фронту в

надзвичайно тяжких умовах вели запеклі бої з загарбниками і завдали їм значних втрат. Боротьба на південно-західному напрямку надовго скувала в боях групи армій «Південь».

Об'єднання Південно-Західного фронту розгромили понад 10 кадрових дивізій вермахту, знищили більше 100 тис. солдатів і офіцерів ворога. Середній темп наступу німецьких військ, порівняно з першим етапом кампанії у серпні 1941 року на південно-західному напрямку знизився з 18 - 19 до 0,5 - 1,4 км за добу [6, с. 269; 14, с. 140 - 142]. Виділення для підтримки групи армій «Південь» 2-ї польової армії та 2-ї танкової групи (із групи армій «Центр») більше ніж на місяць затримало наступ німецьких військ на Москву. Стійкість і героїзм воїнів Південно-Західного фронту значною мірою сприяли крахові гітлерівського плану «блискавичної війни» і, без сумніву, суттєво вплинули на розвиток подальших подій у битві під Москвою [17, с. 40].

Німецьке військове командування надавало подіям липня - вересня 1941 року виняткового значення. Не випадково гітлерівський генерал-майор фон Бутлар писав про Київську операцію, що через неї німці втратили кілька тижнів для підготовки й проведення наступу на Москву, що немало сприяло його провалу [10, с. 172]. Генерал-полковник Ф. Гальдер назвав битву під Києвом «найбільшою стратегічною помилкою у Східному поході» [17, с. 40]. Німецький генерал піхоти К. фон Тіппельскірх у своїй книзі «Історія Другої світової війни 1939 — 1945», кажучи про поразку радянських військ у Київській оборонній операції, відзначав: «Величина успіху говорила за те, що Гітлер був правий. Проте тільки підсумок усієї війни міг показати, наскільки досягнута тактична перемога виправдовувала втрату часу, необхідного для продовження операцій. Коли ціль війни не буде досягнута, то росіяни, дарма що й програли цю битву, але виграли війну» [16, с. 266].

Варто зазначити, що Київська оборонна операція була і комплексом стратегічних прорахунків радянського військово-політичного керівництва. Військової катастрофи можна було б уникнути. Сотні тисяч загиблих, які лежать важким тягарем на совісті радянських політиків, є наслідком страхітливої машини тоталітаризму. Разом з тим гіркий набутий досвід став цінним для командування Червоної Армії при плануванні й проведенні воєнних операцій під Москвою (у вересні — листопаді

1941 року), під Сталінградом (у вересні — листопаді 1942 року) і під Курськом (у травні — червні 1943 року) [1, с. 37]. Завдяки жертві Південно-Західного фронту радянські війська змогли зупинити подальше просування військ вермахту й без оперативної паузи перейти до наступальних дій [3, с. 101 - 102]. Таким чином, причиною трагічного завершення Київської оборонної операції було те, що партійне керівництво СРСР і військове командування РСЧА у довоєнний період мало уваги приділяли (і навіть злочинно нехтували) питаннями стратегічної оборони.

Слід зауважити наступне: під Києвом влітку 1941 року почали поступово формуватися канони проведення оборонних операцій радянських військ. Виникає лише питання — чому вчитися цьому мистецтву радянські солдати стали лише під час війни, віддаючи сотні тисяч життів, втрачаючи значні території, велику кількість зброї і бойової техніки [1, с. 37]. Ми у жодному разі не можемо звинувачувати у прорахунках солдатів Південно-Західного фронту. Це було б несправедливо. Вічна пам'ять полеглим героям!

Список використаної літератури

1. Вільховий Ю., Год Б. Полтавщина в контексті Київської оборонної операції. *1941-й рік на Полтавщині: людський вимір трагедії та героїзму*. Збірник статей за матеріалами міжнародної наукової конференції (28 вересня 2011 року. Полтава: ПОППО, 2011. С. 28 – 38.
2. Гальдер Ф. Военный дневник. Т. 3. Кн. 1. М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1968. 511 с.
3. Горелов В. І. Зародження особливостей радянського воєнного мистецтва при проведенні Київської стратегічної оборонної операції 1941 року. *Проблеми освіти*. Вип. 39. К, 2004. С. 85-104
4. Горелов В. І. Київська стратегічна оборонна операція: героїзм і трагедія. *Народна армія*. 2001. 24 липня.
5. Гриневич В. Військове будівництво в радянській Україні (кінець 30-х — 80-ті роки ХХ ст.). Історія українського війська (1917—1995). Львів, 1996.
6. Жухрай В. М. Роковой просчет Гитлера: Крах «Блицкрига» (1939—1945). М.: Мартин, 2000. 575 с.
7. Кларк А. Крах «Блицкрига». *От «Барбароссы» до*

-
- «Терминала»: Вгляд с Запада.* М.: Политиздат, 1988. С. 60-123.
8. Кульков Е. Н., Мягков М. Ю., Ржешевский О. А. Война. 1941-1945: Факты и документы. М.: Олма-Пресс, 2001. 346 с.
 9. Лиддел Гарт Б. Стратегия непрямых действий: Энциклопедия военного искусства. СПб., 1999. 702 с.
 10. Мировая война 1939—1945 гг.: Сборник статей. М.: Воениздат, 1957. 390 с.
 11. Моргун Ф.Т. Безсмертна душа України. Задовго до салютів. Полтава: Полт. літератор, 1995. 472 с.
 12. Мюллер-Гиллебрандт Б. Сухопутная армия Германии 1933 - 1945 гг. Т. 1. М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1956 . 415 с.
 13. Нагнойний Я. Київська стратегічна оборонна операція 1941 р поклатала край «Бліцкригу». *Військо України*. 2001. № 5 - 6. С. 30-37.
 14. Самсонов А. М. Вторая мировая война. 1939 - 1945: Очерк важнейших событий. М.: Изд-во полит. лит-ры, 1990. 520 с.
 15. Соколов Б. В. Сто великих войн. М.: ЭКСМО-МАРКЕТ, 2001. 670 с.
 16. Типпельскирх К. История Второй мировой войны. М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1956. 640 с.
 17. Україна в полум'ї війни. 1941 - 1945. П. П. Панченко., О. І. Уткін, В. І. Горелов та ін. К.: Україна, 2005. 560 с.

* * *

РОЗДІЛ III

ІСТОРІЯ ОСВІТИ В ЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ РОЗВИТКУ

*Басенко Руслан,
кандидат педагогічних наук, завідувач кафедри
правознавства та фінансів Полтавського інституту
економіки і права Відкритого міжнародного
університету розвитку людини «Україна»*

«ХВАЛЯТЬ ДІТЯМ ДОБРУЮ НАУКУ»² : ЯКІСТЬ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ РАНЬОМОДЕРНОЇ МОЛОДІ В НОРМАТИВНОМУ ДИСКУРСІ ЄЗУЇТСЬКОГО КУРИКУЛУМУ «RATIO STUDIORUM»

Верифікованим тисячолітнім поступом людства є той факт, що освіта і якість життя – нерозривні категорії, діалектичний зв'язок між якими детермінований узалежненням долі людства від трансляції системи знань, образів культури, способів мислення та форм діяльності. Так, у визначенні Індексу людського розвитку (Human Development Index) – інтегрального показника, який ООН щорічно розраховує для порівняння рівня життя різних регіонів та країн, з-поміж трьох критеріїв за якими проводяться розрахунки, рівень освіти та доступ до знань займає другу позицію (перша – здоров'я та довголіття, третя – матеріальне благополуччя). У доповіді «Індекси та індикатори людського розвитку. Оновлені статистичні дані» («Human Development Indices and Indicators: Statistical Update»), яка була підготовлена у межах Програми розвитку ООН (United Nations Development Programme) зазначено: «З точки зору людського розвитку, справжній прогрес може бути досягнутим винятково

² Саме так волинський православний шляхтич В. Загоровський у «Духовному заповіті» (1579 р.) оцінював єзуїтську систему освіти, заповівши віддати своїх малолітніх синів на навчання до Віленської академії Товариства Ісуса (Див.: Загоровський В. Духовний заповіт / пер. В. Шевчук. *Слово многоцінне* : в 4 кн. / упоряд. В. Шевчук, В. Яременко. К. : Вид-во Аконіт, 2006. Кн. 1 : Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV – XVI століття) та в епоху Бароко (друга половина XVI – XVIII століття). 2006. С. 222).

шляхом забезпечення *якості освіти*, здоров'я та інших сфер життєдіяльності людства» [24].

Сучасний світ – світ синергії, світ поєднання раціонального та інтуїтивного, індивідуального та соціального. Людство дедалі впевненіше долає метафізичний дуалізм, властивий мисленню попередніх епох і рухається у напрямі динамічної рівноваги. Цілком природно, що антропологічний запит початку XXI століття – цілісна та універсальна особистість, що володіє системою «м'яких навичок», здатна долати щоденні стреси, всезагальний апатичний та агресивний фон, має системний і цілісний погляд на політичні, соціокультурні та інші процеси сьогодення, є розважливою, раціональною та поміркованою, усвідомлює, що кожную хвилину свого життя виявляє себе через різні соціальні ролі, сприйняття яких формує її імідж та репутацію. Така соціокультурна панорама вмотивовує звернути увагу на освітній шлях подолання сучасних викликів – якісну цілісну освіту та педагогіку цілісного світорозуміння. Їхня мета – навчити особистість бачити світ у динамічній єдності його ключових ознак і характеристик.

Попри те, що проблематика якісної освіти, шляхи досягнення ідеалів цілісної освіти, холізму та інтегрованого змісту навчання сьогодні належать до інноваційного тезаурусу та добре корелюють із сучасною «науковою модою», теоретичне осмислення історичного шляху розвитку цілісної освіти та інтегрованого навчання, можна визначити як спорадичне, їхній аналіз потребує більшої уваги дослідників, педагогів-практиків і громадськості. Особливо відчувається необхідність історико-педагогічної та освітософської експлікації цілісної освіти та педагогіки цілісного світорозуміння. Мова йде про необхідність дослідження шляхів розвитку та збагачення гуманістичної ідеї цілісної освіти особистості в широкому європейському цивілізаційному контексті. Відомо, що її витоки сягають доби Античної цивілізації, творці якої запропонували ідеал калокагатії та визначили людину як міру всіх речей. У той же час, модерне осмислення ідеї цілісної освіти особистості вперше було здійснено європейцями у добу раннього Нового часу (кінець XV – середина XVII століття). В цей час у Європі відбулися серйозні соціокультурні зміни, драйверами яких стали модерні світські та релігійні культурно-філософські системи – Ренесанс та філософія

раціоналізму, протестантська Реформація, католицьке Відродження, а на східнослов'янських землях – реформована православна традиція. Саме в межах відповідних світоглядних систем було не тільки вибудовано та теоретично обґрунтовано ідею цілісної освіти особистості, але й докладено максимум зусиль для її реалізації серед широких верств ранньомодерного суспільства.

Гносеологічної та практичної актуалізації запропонованій темі дослідження додають декілька аспектів: *по-перше*, у вітчизняному та зарубіжному історико-педагогічному дискурсах на сьогодні не відомо комплексного дослідження, у якому було б компаративно вивчено проблему розуміння сутності якісної освіти у європейських світських та релігійних системах раннього Нового часу, зокрема у межах освітософської системи Товариства Ісуса; *по-друге*, дослідження історичного досвіду обґрунтування та реалізації траєкторій розвитку якісної освіти особистості дає змогу зрозуміти сутність сучасного виховного ідеалу, «впізнати» сучасні цінності освіти в історичних педагогічних уявленнях; *наступне*, осмислення педагогічного змісту якісної освіти відкриває шлях подолання викликів, які постають перед сучасною освітою в умовах інтернаціоналізації та універсалізації, дає змогу провести історико-педагогічну «експертизу» сучасних траєкторій розвитку освітнього простору; *нареши* – історико-педагогічне осмислення розвитку ідеї освіти у ранній Новий час сприятиме точнішому розумінню шляхів історичного поступу європейської цивілізації, дозволить не лише підтвердити її історичну єдність, але й «реабілітувати» українську історію від міфологічних тверджень про її історичну відособленість від сім'ї європейських народів, адже східнослов'янські землі були невід'ємним складником ранньомодерного збагачення ідеї цілісної освіти.

У попередніх дослідженнях [1; 22] нами було доведено, що розвиток ренесансних і християнсько-гуманістичних ідей освіти і виховання було успішно здійснено в ранньомодерній молодіжній політиці католицького ордену єзуїтів (Товариства Ісуса), ідейно-інституційні концепти якої були покладені у фундаментальні основи новоєвропейської духовно-педагогічної парадигми. Однією із ключових характеристик єзуїтського досвіду навчання і виховання молоді була висока якість освіти,

пріоритети та показники якої було системно впорядковано у першому європейському освітньому стандарті «Ratio Studiorum» [8] про який і йтиме мова у цій статті.

Як вже зазначено, головним документом, що регламентував реалізацію єзуїтської освіти і виховання був шкільний статут. Його офіційна назва – «Ratio Atque Institutio Studiorum Societatis Iesu» (1599 рік) [25] (переклад українського видання – «Уклад студій Товариства Ісуса» [26], російського – «Порядок и устройство занятий в Обществе Иисуса» [13]). У документі було представлено широкий перелік фахових критеріїв, духовно-педагогічних і моральних якостей посадових осіб, пов'язаних із організацією навчання в ордені єзуїтів: провінціала, ректора, префектів і професорів вищих (філософії і теології) та нижчих (граматики, поетики, риторики) студій, детально описувався хід занять, пояснювалися підходи до викладання дисциплін, методи і форми проведення лекцій, диспутів, бесід, театральних дійств, механізм функціонування т.зв. «академій», методика організації вакацій (відпочинку) та багато інших регулятивних аспектів освітнього процесу [26]. Сучасний дослідник генези європейських освітніх реформ XVI століття Д. Шмонін розглядав «Ratio Studiorum» не лише як педагогічний регламент, але й як нову ідею освіти, її філософію. Він підкреслював універсально-кодифікуючий характер документа, адже завдяки широкому заснуванню єзуїтських шкіл, колегій та університетів у країнах Європи в другій половині XVI століття, «Ratio Studiorum» здобув статус загальноєвропейського освітнього стандарту. Важливим, на думку Д. Шмоніна, було й те, що в документі передбачалися організаційно-педагогічні та методичні основи досягнення головної ідеї єзуїтської освіти – послідовного інтелектуального та духовно-морального вдосконалення особистості. Шляхом реалізації такої місії освітній статут визначав два взаємопов'язані принципи – розбудову християнських чеснот і дисциплінарний розподіл наук, за якої теологія, філософія і «вільні мистецтва» хоч були відокремлені одне від одного, проте взаємопов'язувалися духовно-педагогічними завданнями [18, с. 309-310]. Відтак універсалізм, цілісність і ціннісно-сміслова визначеність єзуїтської освітньої програми, її концептуальна та організаційно-педагогічна обґрунтованість дає усі підстави погодитися із

висновком італійської дослідниці С. Негруццо про «Ratio Studiorum» як вершину та джерело католицької педагогіки [12, с. 88].

Багатовіковий досвід педагогічної діяльності чину св. Ігнатія свідчить, що випусник ранньомодерних єзуїтських шкіл – це високоосвічена, працелюбна і небайдужа молода особистість, яка, здобувши повноцінну та якісну освіту, була конкурентно-спроможною у ранньомодерному європейському суспільстві. «Ми, – підкреслював офіційний єзуїтський історіограф Н. Орландіно, – бачимо, що багато з тих, хто нещодавно сидів перед нами на учнівських лавах, уже сяють у кардинальському пурпурі. Інші – у містах і державах досягли урядових посад. Ми виховали єпископів та їхніх радників. Навіть інші духовні товариства наповнені нашими учнями. Із особливо обдарованої молоді ми формуємо стан учителів, які набувають вагомого впливу в суспільстві, активізують власну діяльність у всіх католицьких землях» [14, с. 210].

Очевидними перспективами єзуїтська молодь, без сумніву, завдячувала участі Товариства Ісуса в розробці та втіленні католицького варіанту модернізації освіти у XVI столітті, який врахував як середньовічну традицію шкільного й університетського навчання, так й ідеї ренесансно-гуманістичної інтелектуально-педагогічної думки [20, с. 61]. Такий парадигмальний синтез, передусім, виявився в тому, що педагогічні пріоритети єзуїтів орієнтувалися на ідеї морально-етичного дискурсу доби європейського Відродження та передбачали формування особистості, яка б володіла належними чеснотами, була б достатньо освіченою, демонструвала б нові підходи до вирішення актуальних проблем тогочасної доби.

У ціннісно-педагогічні засади молодіжної політики єзуїтів було залучено ренесансну програму «освіченого благочестя». Її сутнісний педагогічний зміст, система запропонованих нею ренесансно-гуманістичних чеснот, які вияскравили морально-етичний ідеал доби європейського Відродження, перебуває у семантико-смысловому зв'язку із сучасними історико-філософськими підходами до тлумачення концепту «гуманізм».

Передусім, терміном «гуманізм» позначали широкий літературно-інтелектуальний і художній рух кінця XIV – початку XVII століття, зовнішнім виявом якого було захоплення

літературою, освітніми традиціями та мистецтвом класичної давнини. Відповідним педагогічним ідеям античності надавалося значення основоположного елементу загальної духовної освіти [3, с. 7]. Пріоритетом у такому смислового навантаженні гуманізму були чесноти високої освіченості, інтелектуальної культури, витонченого смаку, мистецтва красномовства, публічного виступу та дискусії, особливого значення набув кодекс зразків доброчесної поведінки. Такому розумінню гуманізму в програмі «освіченого благочестя» відповідали гуманітарно-ренесансні положення, завдання мовно-літературної підготовки, глибокого вивчення латини на основі античних творів.

По-друге, у широкому розумінні гуманізм означав прагнення до людяності (від лат. *humanus* – людяний), світоглядну позицію щодо визнання права кожного на доброзичливе ставлення, на полегшення страждань, що пов'язані з протиріччями людської природи та кінечністю життя [16, с. 46]. Відтак, ключовими поняттями вважалися благо, добро, доброчесність, скромність, шанобливе ставлення і повага до старших, внутрішня культура особистості, християнські ідеали любові та співчуття. Такій інтерпретації гуманізму в еразмівській програмі «*pietas litterata*» були співзвучні християнсько-гуманістичні чесноти любові, добра та милосердя.

Нарешті, гуманізм – це принцип світогляду, заснований на переконанні про особистість як найвищу цінність, на визнанні гідності та прав людини, на ідеї всебічного і гармонійного розвитку її здібностей і талантів [9, с. 167]. Тому ролі основоположного концепту набув індивідуалізм, адже особистість, за влучним висловом німецького мислителя В. Віндельбанда, «побачила обов'язок в удосконаленні своїх обдарувань та усвідомила право на повноцінний розвиток своїх сил» [2, с. 7]. Чільне місце з-поміж ренесансних чеснот зайняла активна діяльність людини, ініціативність і небайдужість, працелюбність і завзятість, нового оціночного звучання набули талант і здібності людини, суспільство звернуло увагу на тілесну красу та силу, з'явилося бажання належного визнання та суспільного винагородження за натхненну працю.

Не залишилися осторонь нової етико-антропологічної парадигми Ренесансу й єзуїти. Вони швидко зрозуміли очевидні

перспективи гуманістичної педагогіки, розпочавши втілення католицького варіанту модернізації освіти і виховання, успішно поєднавши середньовічні традиції шкільництва та ідеї християнського й ренесансного гуманізму. Так у головному освітньому документі Товариства Ісуса – «Ratio Studiorum» визначалося: «Одним із найперших завдань нашого Товариства є подавати ближнім науки» [26, с. 39]. Наведена позиція є надзвичайно важлива для розуміння сутності молодіжної політики єзуїтів, адже як зауважували В. Кметь та О. Дух: «Якщо до появи єзуїтів католицька система шкільництва в Європі залишалася традиційною і забезпечувала головним чином початковий рівень освіти, то з кінця XVI століття гуманістичний канон семи вільних мистецтв у версії ордену здобув широку підтримку політичної еліти багатьох країн» [8, с. 12].

Поділяючи думку гуманістів про те, що освіченість є вирішальним чинником суспільного прогресу, єзуїти сформували всі умови для ґрунтового оволодіння молодими людьми граматики-філологічними знаннями [27]. Нормативне підтвердження таких ціннісно-педагогічних основ молодіжних ініціатив Товариства Ісуса було представлено в статтях «Ratio Studiorum». Відповідно до нього, головне завдання орденських шкіл Товариство вбачало в тому, щоб «ті, хто їх відвідує, досягли найбільшого поступу в добродієвому житті, у добрих мистецтвах і доброму вченні для Божої слави» [26, с. 67]. Звернемо особливу увагу на педагогічне твердження про «добрі мистецтва» («bonae artes»). Воно інтелектуально вноrmовувало ідеї освіти та етичного виховання, реалізовувалося у «гуманістичних студіях» («studia humanitatis») і дозволяло досягти вже згаданого еразмівського виховного ідеалу «освіченого благочестя», а відтак – гуманістичної ідеї єдності навчальних і виховних практик, ренесансних ідей про морально-дидактичні акценти освіти.

Тому цілком небезпідставним було твердження деяких учених про те, що педагогіка ордену єзуїтів, спираючись на ідею Ігнатія Лойоли про цілісне виховання особистості, її інтелекту та релігійності, максимального розвитку усіх її талантів [19, с. 86], була покликана сформувати людину в цілому [7, с. 179], а єзуїтська шкільна практика перетворила ренесансний гуманізм із явища елітарного в явище масове, здійснила освітню революцію про яку говорили та писали інтелектуали європейського

Відродження [10, с. 15, 61].

У ціннісно-педагогічних пріоритетах єзуїтів було відбито й новий, гуманістичний зміст поняття «добročесність», яке християнські гуманісти пов'язали не лише з моральністю, але й із активною діяльністю людини, її добрими та благочестивими справами [5, с. 111]. Серед найважливіших людських чеснот єзуїти, як і їхні попередники гуманісти, назвали працьовитість та активність, ініціативність і творчий запал, рішучість і розважливність, зусилля і небайдужість, раціональність і ревність, постійність у справі і дбайливість, залюбленість у досконалість. Вони рішуче засуджували неробство, надмірний аскетизм та умертвіння тілесних сил. Цілком очевидно, що статус провідної чесноти отримала діяльна побожність, яка, синтезувавши аскетизм схоластичного Середньовіччя та індивідуалізм Ренесансу, унормувала споглядання і дію, які в єзуїтизмі взаємно доповнили та збагатили одне одну.

Відомо, що в середньовіччі, життя у спогляданні («*vita contemplation*») цінувалося набагато вище життя в діяльності («*vita active*»). У «Конституціях» ордену єзуїтів було підтверджено необхідність активного характеру діяльності: «Кожен повинен із готовністю братися до виконання будь-якого заняття, яке йому доручено» [15, с. 127]. Як бачимо, Лойола запропонував світові нове бачення, проголосивши головною чеснотою практичну суспільну роботу.

Єзуїти швидко визначили й головні умови діяльності побожності. Роль життєво необхідних чеснот зайняли талант та обдарованість, здоров'я і тілесні сили, партнерство та лідерство, покликання і натхнення, вміння володіти собою та рішучість, постійність у справі та раціональність, досконалість та успіх. Уважаючи обдарованість і талант головними чеснотами, єзуїти приймали до ордену лише тих, хто «... мав більше природних і набутих дарів від Бога, які стануть їм у нагоді для досягнення мети» [26, с. 74].

Окрім того, у «Ratio» підкреслювалася необхідність виявлення старанності молоді у ході навчання: «Студенти повинні поважно і стало докладати зусиль до студій, бути наполегливими, старанними. У класі нехай не блукають туди-сюди, а кожен хай скромно і тихо пильнує свого діла» [26, с. 211]. Крім того, у документі було визначено критерії вибору вчителів.

Це: працьовитість, старанність, небайдужість до учнів, раціональність і розважливість [26, с. 40]. «Щодо розуму, – зазначалося в «Конституціях», – важливою для кандидата на вступ у Товариство є розсудливість, або природній здоровий глузд, необхідний для набуття такої розсудливості» [15, с. 76].

Як бачимо, єзуїти педагогічно інтерпретували ренесансно-гуманістичну інтелектуальну спадщину, упровадивши в розбудову чеснот орденської молоді декілька семантико-смыслових навантажень гуманізму. Розуміючи його як «наслідування стародавніх», як відновлення зразків античної освіченості, основними ціннісними орієнтирами молодіжної політики Товариство Ісуса проголосило освіченість, вишуканість латинської мови, інтелектуальну культуру, витончений смак, красномовність, досконалість вченого слова і публічного виступу, доброчесну поведінку. Із ренесансно-гуманістичних пріоритетів індивідуалізму кодекс єзуїтської доброчесності поповнився діяльною побожністю, працьовитістю, активністю, творчим запалом й ініціативністю, рішучістю і ревністю, небайдужістю, раціональністю і розважливістю. Єзуїти високо цінували талант і здібності молоді, звертали увагу на необхідність піклування про тілесне здоров'я тощо. Етимологічному тлумаченню гуманізму як людяності у виховних пріоритетах єзуїтів відповідали завдання розбудови чеснот скромності й ввічливості, виваженості й толерантності, поваги й уваги до старших, добра і любові, етики партнерства й єдності. Відтак в ігнатіанській молодіжній ініціативі були створені всі умови для реалізації еразмівського виховного ідеалу «освіченого благочестя». Єзуїти, анонсувавши в XVI-XVII століттях розбудову в європейській молоді «добрих мистецтв», заклали основи єдності навчально-виховних пріоритетів, зосередили увагу на морально-етичних акцентах у піклуванні про молоде покоління. Тому цілком закономірно, що розбудова окресленого переліку чеснот, вивела єзуїтів на авансцену ранньомодерних практик піклування про світ європейської молоді.

Важливо підкреслити, що єзуїтську освітню традицію впевнено можна визначити як передовий педагогічний досвід, зміст якого полягав у синтезі, тісному переплетенні античної, ренесансної, протестантської та схоластичної традицій. Відомо, що ігнатіанська педагогіка активно послуговувалася освітнім

інструментарієм гуманістів, передусім, еразмівською програмою «освіченого благочестя» («*pietas litterata*»), виховним ідеалом якої, як вже зазначалося, були три чесноти – знання латини, що урівнювалося із освіченістю, діяльна побожність і вміння скрізь вести себе належно [21, с. 12]. Послідовно втілюючи наведений ідеал «християнського гуманізму», педагогічна діяльність учителів-єзуїтів здобула статус гуманістичної [23].

Єзуїтська інтеграція ренесансного освітньо-виховного досвіду, передусім, виявилася у вивченні латинської мови на прикладах античної літератури («*humanae litterae*»). Студіювалися твори Цицерона, Вергілія, Горация, Овідія, значна увага приділялася мистецтву красномовства. Проте у єзуїтській освіті античні твори зазнавали значної цензури, їхній зміст вихолощувався, підлаштовувався до католицького ригористичного світогляду [4, с. 369].

Особливий інтерес, на наш погляд, становить розвиток гуманістичних ідей у єзуїтських практиках диспутів – важливої форми реалізації освіти і виховання у колегіумах. Методика їхнього проведення урахувала гуманістичні пріоритети удосконалення мистецтва красномовства, розбудови доброчесності та педагогіки діалогу. Із одного боку, вони сприяли вдосконаленню мовлення орденської молоді, її риторичних компетентностей, із іншого – актуалізували морально-етичні завдання. «Позаяк, – підкреслювалося у «Конституціях Товариства Ісуса», – диспути є вельми корисними, особливо для тих, хто вивчає мистецтва і богослов'я, схоластики повинні брати участь у диспутах чи у звичайних обговореннях, що проводяться у колегіумах» [15, с. 158]. У документі також зазначалося, що для проведення диспутів слід визначати певні дні та години, особливо важливо анонсувати тематику заходу. «Напередодні чи пополудні, – пояснювали орденські законодавці, – запропоновані для майбутнього обговорення твердження, потрібно вивісити на дверях, аби ті, у кого буде бажання, могли прийти, щоб взяти участь у диспуті чи просто послухати» [15, с. 158].

На диспутах повинен бути головуючий, який би модерував роботу учасників, тлумачив тему диспуту, розподіляв час для виступів, робив належні висновки та подавав знак про

завершення дискусії [15, с. 160]. «Він, – говорилося про наставника в освітньому статуті ордену «Ratio Studiorum», – повинен так головувати на диспуті, щоб було враження, ніби він сам сперечається у кожному з суперників. Нехай хвалить за гарну відповідь. У разі виникнення складної ситуації нехай підкаже правильний шлях думки. Якщо диспутант відчуває складнощі та зупиняється, нехай спрямує його рухатися далі» [13, с. 314]. Викладачам ставилося в обов'язок організовувати дискусії не тільки між студентами однієї групи, але й вмотивовувати молодь із нижчих ступенів освіти дискутувати на зрозумілі їм теми зі старшими юнаками [15, с. 182].

Викладачам-єзуїтам слід було уважно слідкувати за дотриманням академічної чесності, комунікативної коректності та наукового стилю викладу думок під час проведення диспутів у колегіумах ордену. В освітньому статуті єзуїтів містилися поради щодо стилю викладу думок молоддю: «Нехай не наводять непотрібних, застарілих, відверто абсурдних і неправильних суджень, а прагнуть доводити висновки не кількістю аргументів, а їх вагомістю та змістовністю. Нехай не зачіпають чужі матерії, а теми своєї компетентності трактують коротко, викладаючи значимі та зрозумілі аргументи» [13, с. 312]. У документі також підкреслювалася важливість логічності, послідовності, а головне – динамізму в дискусії.

Кодекс доброчесності єзуїтів поповнився й чеснотами скромності, толерантності й поваги до опонента як етико-моральними критеріями ведення дискусії. Відповідно до «Конституцій», єзуїтській молоді слід було так вести себе на диспутах, щоб вирізнитися з-поміж інших не лише знаннями, але й скромністю [15, с. 158]. У дискусійних питаннях, де можна було підтримати позицію певної сторони, слід так захищати одну з них, щоб скромно і доброзичливо віддати належне й іншій, а у випадку можливості узгодити думки опонентів – досягненням консенсусу не варто зневажати [13, с. 312].

Також у проведенні диспутів виявилось прагнення єзуїтів до досконалості, повага до таких чеснот як майстерність, талант, обдарованість, уважне ставлення до публічності та суспільної думки. «Нехай, – підкреслювалося в освітньому статуті, – публічно дискутують лише ті студенти, хто краще навчений. Іншим слід вправлятися приватно до тих пір, доки не зростуть до

такого рівня, щоб їх визнали гідними публічного виступу» [13, с. 313].

Утілюючи освітні настанови гуманістів епохи європейського Відродження, єзуїти запропонували тогочасній молоді принципово нові підходи до організації її навчання та забезпечення умов функціонування вищої школи. Вони звертали увагу на адміністративний апарат, нормативне забезпечення та освітні стандарти, фінансування і матеріальні умови здійснення освітнього процесу. Одним із заходів такого реформування стала підготовка педагогічних кадрів, у якій єзуїти, цілком небезпідставно, вбачали ключову умову успішної реалізації тогочасної орденської молодіжної політики, її головний критерій і пріоритет.

Поряд із наголошенням на значущості учительської місії, орден єзуїтів сформулював високі вимоги до інтелектуального рівня викладача. Так, в освітньому стандарті Товариства Ісуса «Ratio Studiorum» (1599 рік) знаходимо такі слова: «Слід дібрати мужів не лише досвічених у мовах (це найвища необхідність), а й обізнаних зі схоластичним богослов'ям, історичною наукою, та іншими галузями знання, загалом ерудованих, і по змозі – вправних у красномовстві» [26, с. 41]. Досягти наведених критеріїв до професійної підготовки вчителя дозволяла багатоступенева навчальна система ордену єзуїтів, адже більшість його викладачів здобували освіту саме у єзуїтських колегіях, пройшовши шлях від схоласта до професора.

Викладання в єзуїтських колегіумах XVI-XVII століття було посадою високою, почесною та вельми відповідальною. Товариство пишалося ерудованістю, розважливістю і підготовленістю своїх викладачів [17, с. 100]. Так, випускник колегіуму єзуїтів у Беллі, французький письменник і політичний діяч А. де Ламартін, критикуючи орден загалом, все ж високо оцінював своїх наставників: «Загальні недоліки ордену єзуїтів, – писав він, – не змусять мене зневажити правдою: я не можу не віддати належне перевагам і чеснотам, якими володіли наші викладачі. У їхніх взаєминах зі світом була людська сила, а у відносинах із нами – божественна» [11, с. 197]. Головною умовою професійності та доброчесності єзуїтських педагогів, без сумніву, була орденська система підготовки викладача, теоретико-методологічні та організаційно-педагогічні умови якої

вдало синтезували педагогічний досвід католицької традиції та здобутки ренесансно-гуманістичної думки. Вони успішно поєднували релігію і раціональне знання, педагогічну духовність і ранньомодерний прагматизм.

Відомо, що підготовка викладача студій Товариства Ісуса здійснювалася за освітньою програмою повного єзуїтського колегіуму («studium universale»). Як і християнські гуманісти (Еразм Роттердамський, Л. д'Етапль, Х.Л. Вівес), мету підготовки педагогічних кадрів єзуїти розглядали у єдності навчально-виховних пріоритетів, значно вияскравивши її духовно-релігійні та морально-етичні акценти. «Найпершим служінням нашого Товариства, – підкреслювалося в «Ratio Studiorum», – є викладати ближнім відповідні для нашого Інституту науки, і робити це таким чином, щоб спонукати до пізнання нашого Творця і пробуджувати любов до Нього» [26, с. 39]. Варто наголосити, що «... зайнятися розбудовою споруди вченості та вміння її застосовувати» слід було лише після того, як «... з'ясується, що в нових членів уже закладено підвалини самозречення і належного поступу в чеснотах» [15, с. 130].

Прийшовши до ордену, передусім, молодь вступала до новіціату. Якщо юнак, проходячи пробацію (випробувальний термін послуху) виявив схильності до вченості, належний поступ у чеснотах і добродію житті, він допускався до орденської педагогічної освіти, тим самим отримував перспективу здобути учений ступінь і вчене звання. Такий підхід був співзвучний гуманістичному положенню про цінність природних і набутих здібностей, таланту особистості, які в орденських офіційних документах мали назву покликання [15].

У «Ratio Studiorum» також визначалися критерії відбору, вимоги, норми та правила поведінки для викладачів вищих студій. Цьому було присвячено окремий розділ – «Regulae professoribus superiorum facultatum» («Правила до професорів вищих дисциплін»). Відповідно до документу, у колегіумах ордену викладали професори священного писання, єврейської мови, математики, філософії, схоластичного богослов'я та інші. Крім того, професори вищих студій поділялися на ординарних (ordinarii) та екстраординарних [13, с. 323].

Так, професорові філософії рекомендувалося «... стисло, учено та ґрунтовно тлумачити головні розділи моральної науки»,

«логіку викладати не стільки диктуючи, скільки пояснюючи те, що видаватиметься необхідним», а професору схоластичного богослов'я – «... піклуватися про зміцнення віри та виховання побожності, ... тлумачити питання про віру, надію та любов, про справедливість і право» [13, с. 319, 322, 325].

Наслідуючи гуманістів, критеріями до викладача вищих студій єзуїти проголосили вченість і внутрішнє покликання піклуватися про молодь: «Він, – ставилося в обов'язок генеральному префекту, – повинен заздалегідь завбачити, кого міг би мати за професорів для кожної вмілості, спостерігати, хто виглядає придатнішим для цього діла, хто є вчений, старанний і наполегливий, хто дбає про поступ студентів і на лекціях, і в інших наукових заняттях» [26, с. 40].

Ренесансне поняття *humanitas*, єзуїти, як і мислителі епохи європейського Відродження, пов'язували не лише із освіченістю, але й надавали йому глибокого світоглядного та етико-морального змісту. Відтак у справі морального удосконалення університетської молоді єзуїти звертали увагу на власний приклад наставника. У «Ratio» зазначалося: «Викладачеві слід підтримувати студентів доброчесним прикладом свого життя. Не можна втрачати нагоди для виховних настанов. Передусім, варто закликати молодь уникати шкідливих звичок, переборювати вади та розбудовувати чесноти, гідні християнина» [13, с. 311].

Ренесансні уявлення про доброчесність та інтелектуальність особистості знайшли відбиток у критеріях до кандидатів на заміщення адміністративних посад у колегіумах ордену. «Ректор, – зазначалося у «Конституціях», – повинен бути взірцем, сприяти духовному зростанню кожного, відзначатися умінням опановувати всі злі схильності. Йому слід знати, коли і як треба краще поєднувати суворість із лагідністю. Ним повинен бути чоловік сумлінний, витривалий у праці й учений. Він повинен із неабиякою турботою опікуватися своїми підлеглими, оберігати їх від складних обставин, ... спонукати мешканців дому до поступу в чеснотах і навчанні, дбати про їхнє здоров'я» [15, с. 174-175]. Схожі вимоги орден ставив і до генерального префекта студій (*praefectus studiorum generalis*) – проректора колегіуму. Він мав бути «... винятково вправним у науках, а також ревним і розсудливим у тому, що йому буде доручено» [26, с. 39].

Важливими якостями вчителя-єзуїта були ініціативність,

активність, енергійність і завзятість, що, поза сумнівом, приваблювало молодь, яка, акумулюючи енергію і творчий потенціал, тяжіла до оновлення та модернізації. Цілком зрозуміло, що таке новаторство розширило учителю-єзуїту межі для ініціативності. Відтак, у колегіях ордену єзуїтів було затверджено максимум: меланхолійному і похмурому викладачеві не місце у шкільній аудиторії [6, с. 80].

Товариство Ісуса уважно стежило за зовнішнім виглядом і поведінкою наставників. Єзуїти рішуче розірвали з цинічною і відразливою неохайністю, яка була властива жебрацьким орденам. У єзуїтських школах зовнішня охайність, навіть витонченість, уважалася настільки ж необхідною, як і розумовий розвиток. Вихователі свідомо намагалися привчити школяра до використання носової хустини, серветок та інших надбань культури, позбавити його від простонародних звичок і мовленнєвих зворотів, надати йому культурну зовнішність.

Портрет єзуїта-викладача був багатограним. Він загалом відповідав загальним запитам європейців і був співзвучний ідеології європейського Відродження. Освітянин Товариства Ісуса постає перед нами як високоінтелектуальний учитель, який професійно здійснює навчальний процес. Він – вимогливий педагог і уважний наставник, який піклується про молодь, має глибокі знання учнівської психології. Фаховість, мовленнєві та методичні компетентності високого рівня, гуманність, уважність і чуйність до вихованців, приємна зовнішність – ось ті критерії, на які орієнтувалися і яким відповідали єзуїти-наставники. Завдяки власному професіоналізму, ініціативності, належному ставленню та глибокому знанню своєї справи, єзуїти-наставники швидко й упевнено завоювали провідні освітні позиції серед ранньомодерної європейської молоді.

Як бачимо, в основі єзуїтського розуміння якості освіти було покладено показники гуманістичної стратегії «*pietas litterata*». Сутність якості освіти становила еразмівська педагогічна парадигма: знання латини (освіта), діяльна побожність (індивідуальна ініціатива у соціальному житті) та доброчесність (виховання). Розуміючи гуманізм як «*imitatio antiquorum*» («наслідування давніх») і звернення до зразків античної освіченості, основними чеснотами єзуїти проголосили

хист до навчання, освіченість, вишуканість латини, інтелектуальність, досконалість вченого слова і публічного виступу, дидактичні акценти були поставлені на «bonae artes» («добрі мистецтва»). Із ренесансно-гуманістичних пріоритетів індивідуалізму кодекс єзуїтської доброчесності поповнився діяльною побожністю, працьовитістю, енергійністю, рішучістю і ревністю, раціональністю і розважливістю. Єзуїти високо цінували талант і здібності молоді, звертали увагу на приємний зовнішній вигляд, підкреслювали необхідність піклування про міцне тілесне здоров'я тощо. Педагогічні концепти «vita contemplation» («життя у спогляданні») та «vita active» («життя в діяльності») єзуїти визнали рівноцінними, запропонували нову виховну парадигму «святості в діяльності» та «активної духовності». Натомість етимологічному тлумаченню гуманізму як людяності, у виховних пріоритетах єзуїтів відповідали завдання розбудови чеснот скромності та ввічливості, виваженості й толерантності, поваги, етики партнерства та єдності. Основу єзуїтських практик «studia humanitatis» становив гуманістичний виховний ідеал «sapiens et eloquens pietas» («вчена та красномовна побожність»), узагальнений етико-моральними актуалітетами «мистецтва бути людиною». Єзуїти відтворили на практиці ренесансно-педагогічну ідею єдності освіти і виховання, проголосили навчання і знання основним шляхом досягнення виховних пріоритетів. Попри релігійно-християнські (католицькі) пріоритети мети і завдань молодіжної політики єзуїтів, її духовно-педагогічна ідентичність мала синтезний, схоластично-ренесансний зміст. Вагомий обсяг і динамічний характер інтеграції ренесансно-педагогічної спадщини у молодіжну політику єзуїтів, обумовили представлення в її цільових, аксіологічних і принципово-сміслових засадах ідей гуманістичного виховання, ренесансних положень про континуальність виховних, освітніх і соціальних завдань.

Список використаних джерел і літератури

1. Басенко Р. О. Ренесансний досвід освіти і виховання в європейській молодіжній політиці ордену єзуїтів XVI-XVII століть : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Полтава, 2018. 20 с.
2. Виндельбанд В. История новой философии в ее связи с общей культурой и отдельными науками : в 2 т. / пер. с нем.

-
- Е. И. Максимовой, В. М. Невежиной, Н. Н. Платоновой ; под ред. А. И. Введенского. СПб. : Тип. В. Безобразова и Ко, 1902. Т. I : От Возрождения до Канта. 1902. 465 с.
3. Вульфийс А. Г. Проблемы духовного развития. Гуманизм, Реформация, Католическая реформа. *Введение в науку. История* / редкол. : С. А. Жебелев [и др.]. Петербург : Наука и школа, 1922. Вып. 14. Ч. I. С. 3–168.
 4. Год Б. В. Виховання в епоху європейського Відродження (середина XIV – початок XVII століття). Полтава : АСМІ, 2004. 464 с.
 5. Год Б. В. Мудрість вихователя (видатний іспанський гуманіст Х. Л. Вівес про виховання і навчання особистості). *Наукові праці* : наук.-метод. журн. Серія : Педагогічні науки / Миколаїв. держ. гуманіт. ун-т ім. П. Могили. Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2002. Т. 24. Вип. 11. С. 107–114.
 6. Год Н. В. Постать учителя у суспільно-політичному житті релігійної Реформації XVI століття. *Актуальні питання всесвітньої історії та методика їх викладання* : зб. наук. пр. за матеріалами доп. і повід. Сьомого Всеукр. наук.-практ. сем., Полтава, 30-31 березня 2011 р. Полтава : ПНПУ ім. В. Г. Короленка, 2011. С. 77–84.
 7. Кихле Ш. Игнатий Лойола. Учитель духовности : пер. с нем. М. : Истина и Жизнь, 2004. 208 с.
 8. Кметь В., Дух О. «Ratio Studiorum» в історії європейської та української освіти. *Ratio Studiorum* : Уклад студій Товариства Ісусового. Система єзуїтської освіти / пер. з лат. Р. Паранько ; пер. з англ. А. Маслюх. Львів : Свічадо, 2008. С. 7–31.
 9. Кондрашов В. А., Чекалов Д. А., Копорулина В. Н. Новейший философский словарь. Изд. 3-е. Ростов н/Д. : Феникс, 2008. 668 с.
 10. Кралюк П. М., Якубович М. М., Ян Лятос : ренесансна філософія та наука на українських землях. Острог : Національний університет «Острозька академія», 2011. 144 с.
 11. Леруа М. Миф о иезуитах : от Беранже до Мишле / пер. с фрр. В. А. Мильчиной. М. : Языки славянской культуры, 2001. 464 с.

-
12. Негруццо С. Ratio Studiorum иезуитов – вершина и источник католической педагогики. *Религиозное образование в России и Европе в XVI веке* : [сб. науч. тр.] / под ред. Е. Токаревой, М. Инглота. СПб. : Изд-во РХГА, 2010. С. 88–99.
 13. Порядок и устройство занятий в Обществе Иисуса. *Вестник Русской христианской гуманитарной академии*. СПб. : Изд-во РХГА, 2011. Т. 12. Вып. 4. С. 311–326.
 14. Ранке Л. Римские папы, их церковь и государство в XVI и XVII столетиях : пер. с нем. СПб. : Тип. И. Глазунова и Ко, 1842. 480 с.
 15. Св. Ігнатій з Лойоли. Конституції Товариства Ісуса з Деклараціями. *Конституції Товариства Ісуса та їх Додаткові Норми* / пер. з англ. А. Маслюх. Львів : Свічадо, 2005. С. 55–408.
 16. Хамитов Н., Крылова С. Философский словарь. Человек и мир. К. : КНТ, Центр учебной литературы, 2006. 308 с.
 17. Харлампович К. Западнорусские православные школы XVI – начала XVII в. Отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви. Казань : Типо-литограф. Имп. ун-та, 1898. 524 с.
 18. Шмонин Д. В. «Порядок и устройство». К публикации раздела «Ratio Studiorum» (1599). *Вестник Русской христианской гуманитарной академии*. СПб. : Изд-во РХГА, 2011. Т. 12. Вып. 4. С. 308–326.
 19. Шмонин Д. В. Regulae Professoribus, или как иезуиты учили философии. *Вестник Русской христианской гуманитарной академии*. СПб. : Изд-во РХГА, 2009. Т. 10. Вып. 4. С. 84–99.
 20. Шмонин Д. В. Религиозное образование и образовательные парадигмы. *Вестник Русской христианской гуманитарной академии*. СПб. : Изд-во РХГА, 2013. Т. 14. Вып. 2. С. 47–64.
 21. Яковенко Н. М. Латинське шкільництво і «шкільний гуманізм» в Україні кінця XVI – середини XVII ст. *Київська старовина*. 1997. № 1-2 (315). С. 11–27.
 22. Basenko R., Hod B., Hod N. The Youth Policy Humanistic Relevance of the Society of Jesus in the Early Modern Period: the Newest Navigation of Foreign Historiography. *East European Historical Bulletin*. 2019, 13. P. 179–191.
 23. Church, Culture & Curriculum : Theology and Mathematics in the

-
- Jesuit Ratio Studiorum / F. Homann, L. Lukacs, G. Cosentino, ed. Philadelphia : Saint Joseph's University Press, 1999. 95 p.
24. Human Development Indices and Indicators. 2018 Statistical Update. Published for the United Nations Development Programme. URL : hdr.undp.org/en/2018-update_(resource access date : 01.03.2021).
25. Monumenta Paedagogica Societatis Iesu. Nova Editio Penitus Retractata [Textus] : v 7 vol. / ed. L. Lukacs. Romae : Institutum Historicum Societatis Iesu, 1965-1992. Vol. V : Ratio Atque Institutio Studiorum Societatis Iesu 1586, 1591, 1599. 1986. 470 p.
26. Ratio Studiorum : Уклад студій Товариства Ісусового. Система єзуїтської освіти / пер. з лат. Р. Паранько ; пер. з англ. А. Маслюх. Львів : Свічадо, 2008. 252 с.
27. The Jesuit Ratio Studiorum. 400th Anniversary Perspectives / ed. by V. J. Duminuco. New York : Fordham University Press, 2000. 307 p.

* * *

Год Наталія Володимирівна,
*кандидатка педагогічних наук, доцентка кафедри
всесвітньої історії та методики викладання історії
Полтавського національного педагогічного
університету імені В. Г. Короленка*

ІДЕЙНО-СВІТОГЛЯДНИЙ КОНТЕКСТ РЕНЕСАНСНОГО ГУМАНІЗМУ ТА ПРОТЕСТАНТСЬКОЇ РЕФОРМАЦІЇ У РОЗВИТКУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ШКІЛЬНИЦТВА (XIV-XVII СТ.)

В умовах докорінного реформування вітчизняної освіти актуалізуються історико-педагогічні дослідження, які стосуються європейських традицій становлення, розвитку й удосконалення особистості. Ці традиції завжди виступали еталоном не лише для Європи, а загалом відповідали духові індустріального й постіндустріального суспільства, відзначалися гнучкістю, здатністю адаптуватися до різних соціокультурних

умов. Сьогодні вони особливо цікавлять нас у зв'язку з прискоренням євроінтеграційних тенденцій у культурній політиці України. Реформування освітньої системи, розробка та здійснення нової стратегії навчання і виховання посилюють увагу до історико-педагогічної проблематики, вимагають глибокого вивчення як вітчизняного, так і зарубіжного досвіду.

Вітчизняні здобутки освіти, її національні традиції та засади досліджені повно й різнобічно (Я. Ісаєвич, С. Кваша, Б. Мітюрів, Є. Мединський, В. Микитась, В. Нічик, І. Паславський). Менше уваги приділяється світовому, передусім європейському досвіду, хоча його вплив як у минулому, так і в наш час, усіма визнається. З огляду на це хотілося б привернути увагу до цікавого, але маловивченого періоду історії освіти в Європі, який пов'язаний з Відродженням і Реформацією. Саме в даний час закладалися підвалини сучасної освітньої системи європейської цивілізації. Логіка цього процесу, його умови, тенденції, закономірності є надзвичайно важливим і актуальним предметом дослідження, особливо з теоретичної точки зору.

Наприкінці Середньовіччя повною мірою давалися взнаки негативні риси традиційної освіти у Західній Європі: невідповідність запитам часу, відірваність від життя, обмеженість доступу, вузькість програм, відсутність професійної підготовки вчителів, жорстока дисципліна, застарілі методики викладання. Монопольні позиції в цій галузі займала католицька церква. Проте, мислителі й педагоги Відродження розробили нову концепцію виховання, в основі якої лежали ідеї гуманізму, цінності земного життя людини, необхідності її всебічного гармонійного розвитку. У ренесансній виховній тріаді – розумове, фізичне і моральне вдосконалення особистості – освіті належало провідне місце.

На запитання про організаційні форми останньої гуманісти не дали чіткої відповіді. Цілком зрозуміло, що школа у тогочасній формі відповідати їх вимогам не могла, тому вони її більше критикували, ніж займалися розробкою позитивних проєктів. П.П. Верджеріо – один із піонерів ренесансної педагогічної думки – вважав здобуття знань справою індивідуальною, хоча і відзначав певну потребу в законодавстві щодо освіти: «...адже для держави важливо, щоб молодь... була добрих звичаїв... Це буде корисним для суспільства і благом для неї самої» [1, с. 100].

У творах Еразма Роттердамського, М. Монтеня йшлося здебільшого про те, якою школа не повинна бути. Обидва гуманісти не шкодували чорної фарби, змальовуючи жахливий стан освітніх закладів свого часу. «Зайдіть у коледж під час занять. Ви не почувете нічого крім галасу – криків школярів, яких б'ють і криків учителів, очманілих від гніву» [5, с. 211]. Подібною думки був також Еразм, який радив батькам якомога довше тримати дитину вдома. Він наводив багато прикладів жорстокості, бездушності вчителів, цькування новачків, варварських звичаїв школярів [9, с. 276-281].

У той же час нам відомі деякі позитивні міркування гуманістів щодо організації шкільної справи. Так, іспанський мислитель і педагог Х.Л. Вівес був тісніше зв'язаний з практикою викладання. Він брав участь у розробці освітніх програм, створенні «шкіл для бідних», мріяв про оновлену школу, де працюють кваліфіковані кадри, де створена атмосфера доброзичливості й взаєморозуміння, де робиться все для морального, фізичного, естетичного розвитку дитини. У той же час «наставник Європи» Еразм Роттердамський виступав за встановлення ефективного контролю над шкільною діяльністю з боку компетентних органів. І він, і Вівес наполягали на доступності, безкоштовності освіти, громадському піклуванні про неї.

Процес реформування освіти просувався в Європі повільно й на перших етапах, до Реформації, мав значною мірою стихійний характер. Гуманісти виступали здебільшого як носії «теоретичного розуму». Вони переважно викладали при дворах монархів, виховували дітей вельмож. Іноді вдавалося створити нетрадиційні навчально-виховні заклади на засадах гуманізму – такі, наприклад, як «Будинок радості» Вітторино да Фельтре та школа-пансіонат Гуаріно да Верона в Італії. Ці, сучасною мовою, авторські проєкти були доступні елітарним колам, залежали від підтримки знаті й виглядали «острівцями в освітньому морі» XV століття.

Проте необхідність змін, пристосування до нових умов господарювання і соціального буття дедалі більше відчувалися громадськістю, мешканцями великих міст – осередків торгівлі й промисловості. Школа поряд із сім'єю починає відігравати роль головного інституту освіти і виховання. Відкривалися школи

абака, де арифметика викладалася з практичним ухилом, що відповідало потребам торгівлі й банківської справи. Намітилася тенденція до юридичної освіти. Дітей прагнули якомога раніше прилучити до господарської діяльності [7, с. 22].

Таку ж тенденцію спостерігаємо в Англії. Тут зазвичай школи відкривали привілейовані особи. Загальна кількість шкіл – кафедральних, монастирських, колегіальних, гільдійських – у 1330-1350 роках досягла понад 400, тобто не менше 10 шкіл у кожному графстві. Фундували школи також заможні купці, корпорації ремісників, муніципалітети. У XV столітті помітно посилювався рух до світської освіти, а навчальні заклади дедалі більше ставали об'єктом громадського піклування. Показовою є історія граматичної школи при соборі св. Павла у Лондоні. Заснував її у 1512 році гуманіст Д. Колет. Вона утворювалася на кошти міської корпорації, а її «патронами, управителями й керівниками», як зазначалося у статуті, стало «найчесніше й найсправедливіше братство мерсерів Лондона». Купці залучалися до планування, субсидіювання та завідування, обирали інспекторів, які здійснювали нагляд за навчальним процесом. Школа мала земельну ділянку і крамницю. Вона підпорядковувалася не церкві, а світським органам влади. Понад 30 років ця школа залишалася єдиним незалежним навчальним закладом Лондона [8, с. 263]. Вона мала найбільшу в усьому королівстві кількість учнів (153 хлопчика) і вчителів. Колет запропонував прогресивну класно-урочну систему організації навчального процесу (у середньовічній освіті вона була відсутня, бо практикувалися лекції і репетиторство), чіткий розпорядок дня, у кожний клас призначався окремий педагог (виникло поняття «вести клас»). Вступ до школи визначався природними даними й рівнем розвитку дитини. Педагоги підтримували зв'язки з батьками. Багато що з практики школи св. Павла стало надбанням освітян XVI століття. Д. Колет зумів, переробивши накопичений досвід, втілити в життя найкращі складові тогочасної шкільної освіти.

Іноді процес реформування йшов по вертикалі, з ініціативи університетських центрів. Так, Оксфорд традиційно об'єднував навколо себе десятки навчальних закладів різного рівня. З кінця XIV століття університет почав відкривати підготовчі відділення (педагогії), які відрізнялися від звичайних публічних шкіл більш

грунтовною науковою підготовкою. В одній із них працював Р. Ешем, відомий теоретик і практик англійського шкільництва, трактат якого «Шкільний учитель» навіть у XX столітті вважався зразковим посібником із мови. Автор запропонував нову організацію навчального процесу, «жвавий і сучасний спосіб навчання рідній мові» [10, с. 199].

Його молодий сучасник, Мюлькастер, вважаючи, що школа при занадто довгому перебуванні в ній дитини, стає «місцем для катування», запропонував скорочення терміну навчання з 10 до 4 років за рахунок інтенсифікації навчального процесу. Його заслугою була також ініціатива щодо створення підготовчих закладів для вчителів, соціально-педагогічних факультетів при університетах, де майбутні викладачі могли б отримати відповідну до їх професії освіту. Однак проблема підготовки вчительських кадрів ще довго залишалася слабким місцем шкільної реформи в Європі.

Свій варіант організації освіти репрезентували релігійні братства Північної Європи (Англія, Німеччина, Нідерланди). Особливо активними були «брати спільного життя», учасники руху «нового благочестя». Заснований біля 1376 року Г. Гроте рух охопив більшість міст Нідерландів і Німеччини та взяв під свій контроль широку мережу початкових шкіл. Новим у шкільній системі було збагачення програм за рахунок *studia humanitatis* (комплексу гуманітарних дисциплін, оновленого в гуманістичному дусі) і реорганізація навчального процесу: запровадження поділу на класи та їх спеціалізація, чітка система управління і контролю за освітньою діяльністю. Найбільшим авторитетом користувалася школа міста Девентер, яка наприкінці XV століття нараховувала 2200 учнів (серед її випускників – Еразм Роттердамський). Її розквіт пов'язаний з діяльністю гуманіста О. Гегія, який очолював заклад у 1465-1498 роках.

Діяльність «братських шкіл» активізувалася за часів Реформації, у XVI-XVII століттях. Добре зноюю у Європі стала школа громади «чеських братів», у якій діти отримували не лише загальноосвітню, а й трудову і професійну підготовку, училися жити й працювати в колективі. Досвід громади став цінним джерелом педагогічної системи Я.А. Коменського (він сам вийшов з її «лона»). Існували також світські заклади в антитринітаріїв, соцініан, янсеністів, інших релігійних об'єднань.

Варто зазначити, що й українські «братські школи» XVI-XVII століття також не були унікальним освітянським явищем, бо вони певною мірою вписувалися у європейський контекст як результат поєднання православно-християнської, гуманістичної та реформаційної педагогічних культур. Має рацію Б. Кравців, який зазначав, що «...постали вони, поширили й розгорнули свою діяльність під безсумнівним впливом таких же міських братств і цехів Західної Європи, які почали поновлюватися й активізуватися саме з поширенням ідей і віянь Ренесансу й гуманізму» [3, с. 310]. У XV-XVI столітті на Волині й Галичині були досить розвиненими міста, провідники західних культурних традицій. Вони мали магдебурзьке право, а їх міщани прагнули об'єднати свої зусилля на освітянському терені, як у Європі. Першою з братських шкіл виникла Львівська (1586 рік), згодом – Луцька, Вінницька, Київська, Кам'янець-Подільська та інші. Уявлення про зміст програм та їх організаційні засади дає «Порядок школьний» – статут школи Львівського братства. Як і в Європі, тут вивчалися «сім вільних мистецтв», знання здобувалися «...от философов, от поетов, от историков и прочая». Від учителів вимагали гуманного ставлення до дитини: «учити дидаскал и любити масть дѣти вси заровно, як синов богатих, так и сирот убогих...» [6, с. 42]. Увага зверталася на моральне обличчя «дидаскала», він – благочестивий, розумний, витриманий, не п'яниця, не розпусник. Якість навчання контролювалася спеціальними «провізорами». Братчики турбувалися про підготовку вчительських кадрів, налагоджували зв'язки сім'ї і школи. За рівнем організації навчального процесу «братські школи» України відповідали найвищим європейським «стандартам», а інколи й перевищували їх.

На повну силу шкільна реформа розгорнулася в Європі вже за часів Реформації. Недаремно Ж. Компейре назвав XVI століття «великою педагогічною епохою» [11, с. 117]. На цьому етапі першість тримала Німеччина. Ідеологи Реформації М. Лютер і Ф. Меланхтон досить добре розуміли значення освіти й запровадили широкомасштабну реформу школи, пов'язавши її з радикальними змінами в суспільстві та церкві. Саме за рахунок освіти вони планували посилити свій ідейний вплив на молоде покоління.

Лютер наполегливо закликав бюргерів не «економити

гульденів» на організацію нових навчальних закладів. У посланні до бургомістрів і радників німецьких міст (1524 рік) він виклав розгорнуту програму перебудови шкільної справи. Оволодіння знаннями, зазначав реформатор, є «богоугодною справою», нехтування ними – великим гріхом. Від належного виховання залежить «добробут, честь і життя всього міста, його процвітання». Найкраща форма багатства, за Лютером, – «велика кількість учених, розумних, поважних і вихованих городян» [4, с. 162].

Практичний, тверезий підхід до проблем освіти поєднувався у реформаторів з активним втручанням у цю сферу. Ідея «добре впорядкованої школи» втілювалася ними в життя енергійно й наполегливо. Створювалася достатньо широка мережа міських і сільських шкіл, у яких увага зосереджувалася на масовій початковій освіті. З Реформацією пов'язано виникнення гімназій у Страсбурзі, Аугсбурзі, Нюрнберзі та інших містах. Зразком організації слугувала Страсбурзька гімназія І. Штурма. Тенденція наблизити середню освіту до вищої й дати дітям обсяг знань, необхідний для вступу до університету, проявилася в діяльності В. Тротцендорфа, ректора школи в Гольдберзі. Звертає на себе увагу організація управління школою: виборність посад, схожість із Римською республікою. У гімназіях і подібних їм закладах здебільшого навчалися діти заможних батьків, міської еліти. Решта бюргерства віддавала перевагу традиційним школам, латинським або німецьким [2, с. 34].

У свою чергу, ортодоксальна церква намагалася шукати власні методи утримання позицій в галузі освіти. Особливо активно діяли єзуїти, які досягли значного успіху, наповнивши Європу мережею своїх установ і шкіл. Єзуїтські коледжі вважалися сучасниками кращими за організацією навчально-виховної роботи. У них пройшли підготовку багато відомих учених і діячів культури: Корнель, Декарт, Мольєр, Галілей, Бекон, Дідро, Вольтер.

Загалом позитивним підсумком досліджуваного періоду стало розширення навчальних програм, створення масової початкової системи освіти, поступовий, хоча і повільний у деяких країнах розвиток середньої й вищої освіти. Утверджувався погляд на освіту як на справу громадської та державної

відповідальності, створювалися передумови для розвитку національних освітніх систем. Типи шкіл, що склалися на середину XVI століття, проіснували в Європі без особливих змін більше двохсот років. Це, головним чином, німецькі гімназії, французькі коледжі, граматичні школи Англії. Вони здебільшого готували чиновників державно-бюрократичного апарату, орієнтувалися на класичну освіту.

Підсумовуючи сказане, відзначимо деякі закономірні риси розбудови шкільної справи в XIV – на початку XVII століття: зростання соціальної ваги освіти та усвідомлення її державного значення; активна участь громадськості, релігійних общин і церкви в процесі реформування; гнучке поєднання традицій і новаторства; використання здобутків гуманістичної думки; посилення державного втручання в освітню сферу й курс на створення національних систем освіти. Загалом це був рух від «педагогічного ідеалізму» до «педагогічного реалізму», пристосування коли до потреб і запитів епохи. Набутий тоді досвід був використаний педагогами наступних поколінь. Він є цікавим і для сучасної практики модернізації освітньо-виховної системи в Україні.

Список використаних джерел та літератури

1. Верджерио П. П. О благородных нравах и свободных науках. *Образ человека в зеркале гуманизма : мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV-XVII вв.)*. М. : Изд-во УРАО, 1999. С. 94-122.
2. Кариков С. А. Влияние гуманизма и Реформации на развитие школ Германии. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : збірник наук. праць*. Вип. 6. Харків : НМЦ «СД», 2003. С. 31-36.
3. Кравців Б. Ренесанс і гуманізм на Україні. *Європейське Відродження та українська література XIV-XVIII ст.* К. : Наук. думка, 1993. С. 300-318.
4. Лютер М. К советникам всех городов земли немецкой. О том, что им надлежит учредить и поддерживать христианские школы. *Мартин Лютер. Время молчания прошло : Избранные произведения. 1520-1526 гг. X.* : Око, 1992. С. 155-180.
5. Монтень М. Опыты. Книга первая. М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1958. 526 с.

-
6. Порядок шкільний (1586 р.). Статут школи Львівського братства. *Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – поч. XVII ст.). Тексти і дослідження*. К. : Наук. думка, 1988. С. 37-42.
 7. Ревякина Н. В. Гуманистическое воспитание в Италии XIV-XV веков. Иваново : Изд-во Иванов. ун-та, 1993. 256 с.
 8. Софронова Л. В. Грамматическая школа св. Павла: гуманистические принципы организации образования. *Школа и педагогическая мысль Средних веков, Возрождения и начала Нового времени (исследования и материалы)* : сб. науч. труд. М. : Изд-во АПН СССР, 1991. С. 245-268.
 9. Эразм Роттердамский. О воспитании детей. *Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV-XVII вв.)*. М. : Изд-во УРАО, 1999. С. 246-296.
 10. Эшем Р. Школьный учитель. *Традиции образования в Европе XI-XVII веков* : сб. ст. и матер. Иваново : Изд-во Иванов. ун-та, 1995. С. 197-204.
 11. Compayre G. Histoire critique des doctrines de l'education en France. T. 1-r. Paris, 1885. 286 p.

* * *

Тронько Тетяна Володимирівна,
кандидатка історичних наук, завідувачка кафедри,
доцентка кафедри всесвітньої історії та методики
викладання історії ПНПУ імені В. Г. Короленка

**ПРИВАТНА ТА ГРОМАДСЬКА БЛАГОДІЙНІСТЬ
В ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ЗАКЛАДІВ
СЕРЕДНЬОЇ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ
МІНІСТЕРСТВА НАРОДНОЇ ОСВІТИ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТОЛІТТЯ)**

Сучасна освіта закладає основи майбутнього кожної країни. Турбота про її стан має бути в центрі уваги кожного громадянина, держави, суспільства в цілому. Тому, до сприяння розвитку навчальних закладів долучаються усі, хто переймається якістю

освіти, створюючи опікунські ради або благодійні фонди в межах окремої школи чи галузі загалом. Значення освіти розуміли благодійники й минулого, залучаючи приватні та громадські кошти й ініціативи до заснування, а потім і діяльності окремих навчальних закладів. Їхній досвід уже став предметом вивчення цілого ряду науковців, наприклад, А. Нарадька, Н. Сейко, Т. Сухенко. У даній статті зробимо спробу виокремити основні види та напрями приватної і громадської благодійності в організації та діяльності закладів середньої жіночої освіти Міністерства народної освіти на прикладі українських губерній Російської імперії у другій половині XIX століття.

Цей час у Російській імперії позначений значним зростанням доброчинної діяльності, до чого було декілька вагомих чинників. Зокрема, соціально-економічні зміни, викликані Великими реформами 1860 - 1870-х років, призвели до зростання кількості заможних людей, які мали можливість свої кошти спрямовувати на благодійність. Як правило, це були вихідці з непривілейованих верств суспільства і благодійність для них була ще й способом самоствердження та визнання. Розвиток індустріального суспільства, зростаючі темпи виробництва закономірно зумовлювали підвищення попиту на освічених працівників і, як наслідок, посилення вимог до розвитку освітньої сфери. Освіта жінок за цих умов теж не залишалася поза увагою суспільства й влади, на той момент, перш за все через потребу в освічених матерях, здатних правильно виховувати своїх дітей.

Для правового забезпечення заснування й діяльності нових для російського суспільства жіночих навчальних закладів (їхня новизна полягала у відкритому характері освіти та у всестановому складі учениць) упродовж нетривалого часу було видано три законодавчі акти. Перший з них - «Положення про жіночі училища відомства Міністерства народної освіти» від 30 травня 1858 року) [14, стб. 267-271] - дав старт заснуванню жіночих училищ двох розрядів для надання ученицям освіти, необхідної майбутнім матерям. Невдовзі, 10 травня 1860 року, був схвалений новий закон, який вводився в дію поки що на 3 роки [14, стб. 496-502]. Згодом його пролонгували ще декілька разів. Врешті 24 травня 1870 року затвердили «Положення про жіночі гімназії і прогімназії» [15, стб. 1620-1629] (так стали

називатися жіночі училища), яке діяло до кінця історії Російської імперії.

Разом з тим у Російській імперії на середину XIX століття вже існували як традиція приватної і громадської благодійності, так і певне правове поле їх регулювання, появу якого дослідники, як правило, пов'язують з другою половиною XVIII століття. Так, губернська реформа Катерини II (1775 рік) поклала початок організації громадської опіки, а її наказ від 20 квітня 1781 року «О мерах к доставлению пропитания нищим» започаткував приватну благодійність. У 1862 році була спрощена процедура створення благодійних товариств, що стимулювало громадську ініціативу до відкриття нових доброчинних організацій. Заохоченням до доброчинності став і ряд постанов, правил стосовно порядку найменування закладів чи стипендій власними іменами членів імператорської родини або іменами доброчинців [7, с.119 - 121; 18, с.19, 22 - 23]. Певні привілеї надавалися й членам опікунських рад при жіночих училищах, гімназіях (зважаючи на їхні зусилля й пожертви, на час перебування у складі цих рад їм дозволялося носити мундир VIII розряду Міністерства народної освіти) [14, стб. 499].

Від самого початку виникнення ідеї заснування нової жіночої школи фінансове забезпечення як самої її фундації, так і подальшої діяльності урядовці повністю покладали на місцеву громадськість [13, с. 372]. Саме через це, очевидно, створення жіночих навчальних закладів нового типу просувалося доволі повільно. Перше всестанове жіноче училище для прихожих учениць було відкрито у Костромі 26 серпня 1857 року завдяки внеску приватної особи [5, с. 33]. Лише з 1870 року «Положення про жіночі гімназії і прогімназії» визнало можливим виділення їм державної грошової допомоги, яка поділялася на одноразову й термінову, а її обсяг не повинен був перевищувати 2 тис. руб. для гімназії, 1 тис. руб. для прогімназії [15, стб. 1620-1629]. Очевидно лише після цього у звітах міністерства народної освіти почали з'являтися відомості про засоби утримання цих жіночих закладів.

Таблиця 1.

Джерела надходження коштів	1873 (у %)	1883 (у %)	1893 (у %)
З державного	32	14,1	12,9

казначейства			
Внески міських громад	17,4	14,5	13
Допомога земств	12	9,5	8
Дворянські та військові суми	1,6	1,4	0,1
Плата за навчання	26	36,3	42
Плата з пансіонерок	1,3	-	-
% з пожертвуваних капіталів	2,6	2	2,4
Пожертвування	6,7	6,2	3,6
Залишки з попередніх років	-	-	18
Інші джерела	0,4	16	

Складено на основі: Женские гимназии и прогимназии Министерства народного просвещения. 1858 - 1905 гг. СПб., 1905. С.138-139 (Підрахунки автора).

Аналіз джерел формування бюджетів міністерських навчальних закладів для середньої освіти дівчат (Таблиця 1) засвідчує, що головним джерелом їх існування була плата за навчання (від 26 до 42 %). Частка державної допомоги не була вирішальною у житті жіночих гімназій та прогімназій і коливалася, як правило, в межах 13 - 14 %. Лише на початку 1870-х років, одразу після її запровадження, вона була більшою (32 %). Суттєвими виглядають внески органів місцевого самоврядування (міських громад і земств) (разом 21 - 29 %). Через них фактично залучалися кошти місцевих мешканців. Величина пожертв у кількісному вимірі теж не вражає (разом з відсотками з пожертвуваних капіталів складає не більше 10%). Але в житті окремих жіночих навчальних закладів саме пожертви відігравали вирішальну, а то й провідну роль. Особливо це помітно на початковому етапі заснування жіночих училищ, в основу яких міністерством народної освіти закладалася ідея залучення «місцевих способів» для покриття очікуваних витрат, а самим закладам планували надати «характер суспільних навчальних закладів, що утримуються за рахунок пожертв» [3, с. 11].

Приклади окремих навчальних закладів дозволяють

оцінити роль приватних благодійників та місцевої громадськості, об'єднаних прагненням сприяти розвитку освітньої справи. Саме, наприклад, завдяки таким діям була відкрита у 1865 році Катеринославська Маріїнська жіноча гімназія. У перший рік діяльності частка пожертв (від дворянства, від інших благодійників разом з відсотками з капіталу, пожертвованого дворянством) в її бюджеті склала 95 % (!) і лише 5 % - плата за навчання [4, с. 91, підрахунки автора]. У Полтавському жіночому училищі, одному з перших відкритих в Україні, у перший навчальний рік (1860 - 1861 н.р.) лише близько 21 % надходжень становила плата за навчання, а решту коштів зібрали за допомогою різних благодійних заходів [8, с. 63-65; 17; 20, с. 83, підрахунки автора].

Окремим прикладом громадської благодійності може розглядатися корпоративна станова доброчинність, коли представники окремого стану - дворянства, купецтва, ухвалювали рішення про відрахування коштів на заснування навчального закладу, навчання в ньому учениць зі свого стану. Так, у 1859 році на відкриття середньої жіночої школи у Катеринославі 100 тис. руб. сріблом пожертвувало місцеве дворянство, розподіливши їх таким чином: 20 тис. руб на влаштування закладу, а 80 тис. руб. - у недоторканий капітал, на відсотки з якого навчали декількох учениць дворянського походження [20, с. 82].

Цікавий приклад корпоративного збору коштів та його впливу на зміни в управлінні закладом показує історія з відкриттям жіночого училища в Сумах. У 1859 році міська дума ухвалила рішення про щорічне, впродовж п'яти років, відрахування коштів з купецького капіталу. Представникам кожної з трьох гільдій була визначена своя сума внеску: перша гільдія - 15 руб., друга гільдія - 10 руб., третя гільдія - 3 руб. Разом з ними до пожертв залучили й міщан (по 7 коп.) та ремісників (по 5 коп.). Обраний почесний опікун проєктованого училища зобов'язувався щорічно жертвувати ще по 400 руб., а за підписним листом одноразових благодійних внесків зібрали 1 тис. руб. Цих коштів мало вистачити на п'ять років діяльності закладу, але його відкриття гальмувалося через незгоду засновників включити до керівних органів представника дворянства, як це вимагало Положення 1860 року. Адже

представники цього стану жодним чином не долучилися до справи [20, с. 84-85]. Лише восени 1863 року в Сумах урешті відкрили жіноче училище другого розряду. Врахувавши обставини його фінансування, предводителя дворянства серед обов'язкових членів опікунської ради не було [21, ф.707, оп.30, спр.49, арк.139; 14, стб. 1076; 1, с. 75-76].

На початку діяльності нових жіночих закладів не поодинокими були випадки безоплатної роботи викладачів у них. Так званий «домашній спосіб» сприяння відкриттю нових жіночих шкіл використали й у Полтаві, коли у 1857 році викладачі місцевих чоловічої гімназії, кадетського корпусу, повітового училища та декілька полтавських дам погодилися протягом першого повного курсу навчання працювати безкоштовно [5, с. 29; 17]. Завдяки, так би мовити, волонтерській роботі вчителів упродовж перших шести років (1860 - 1866 роки) закладу вдалося заощадити 22 тис. крб. [21, ф.707, оп.33, спр.1, арк.258 (брошура, с.4)]. Безоплатною роботою вчителів було позначено й харківське училище на початку своєї діяльності [20, с. 83]. Подібною була ситуація і в Херсонському жіночому училищі 2-го розряду, пожертва (1100 руб.) попечительки якого, дозволила призначити платню викладачам, які до цього працювали переважно безоплатно. За власні кошти вона відкрила ще й ремісничу школу для дівчаток, якою сама планувала опікуватися [4, с. 104].

Окрім прямих грошових пожертв фундатори нових навчальних закладів для дівчат залучали кошти й за рахунок різного роду благодійних акцій - видання літератури, організація аматорських спектаклів, концертів, музичних вечорів, лотереї, читання публічних лекцій з різних питань, збору коштів за підпискою тощо [20, с. 83].

Звіти міністра та попечителів навчальних округів засвідчують, що значні пожертви на адресу жіночих гімназій і прогімназій надходили не лише на етапі їхньої фундації. Наприклад, у 1889 році Новомиргородська жіноча гімназія отримала 25 тис. руб. на спорудження будинку від князя й княгині Долгорукових у пам'ять їхньої покійної доньки Олени [9, с. 13]. Наступного року для завершення робіт вони пожертвували ще 5 тис. руб. [10, с. 10]. Будучи ще й головою попечительської ради чернігівської гімназії, князь М.Д. Долгоруков ініціював та

профінансував побудову для неї нового приміщення [12, с. 11]. За кошти благодійника - таємного радника М. Терещенка, власний новий будинок у 1896 році отримала і Глухівська жіноча гімназія [11, с. 40].

Імена окремих доброчинців залишилися увічненими в назвах навчальних закладів. Наприклад, відома в Києві Фундуклеївська жіноча гімназія отримала своє найменування завдяки щедрій пожертві колишнього цивільного губернатора І. Фундукля (цегляний двоповерховий будинок та 1,2 тис. руб. щорічно) [20, с. 80]. А в Одесі з'явилося «Родоконіківське Еллінське дівоче училище» (чотирикласне жіноче училище другого розряду) за ім'ям комерції радника Федора Павловича Родоконакі, який для побудови приміщення закладу пожертвував понад 40 тис. руб. Разом з тим Греське благодійне товариство порушило клопотання ще й про встановлення в актовій залі училища мармурового бюста благодійника [2, с. 3].

Водночас сотні приватних благодійників залишилися безіменними, оскільки не робили таких щедрих пожертв. Їхні внески акумулювалися, а потім спрямовувалися на вирішення нагальних проблем, наприклад, спеціально створеними комітетами для фундації закладів або уже існуючими у містах організаціями, товариствами, а згодом - опікунськими радами, заснованими при жіночих училищах.

Так, у Чернігові для заснування жіночого училища першого розряду створили спеціальний Тимчасовий комітет. Головним його завданням було впорядкування збору коштів, які почали надходити ще з 1859 року. У жовтні 1865 році нарешті заклад відкрили (щоправда, чотирикласний, а не шестикласний, як того бажали). На його рахунку на той момент було близько 5,4 тис. руб. (готівкою та цінними паперами). Порівняно з його ж бюджетом кінця XIX - початку XX століття (понад 39 тис. руб. [3, с. 247]) це були мізерні кошти. Але й вони дозволили зарахувати 86 дівчат, вісім з яких навчалися на кошти благодійників, а п'ятеро найбідніших взагалі звільнялися від плати [6, с. 170].

Прикладом залучення до справи відкриття жіночих навчальних закладів уже існуючих організацій або товариств може бути історія виникнення жіночого училища другого розряду у Кременчуці. У його фундації взяло участь місцеве товариство допомоги бідним, за ініціативою якого ухвалили

рішення про відрахування коштів з прибутків місцевого громадського банку [18; 21, ф.707, оп.31, спр.522, арк.1-25, 24]. А місцеве Грецьке благодійне товариство у 1872 році в Одесі відкрило чотирикласне жіноче училище другого розряду [2, с. 3].

Заснування перших жіночих училищ міністерства народної освіти засвідчило, що провідну роль в їх ініціюванні і фінансуванні відігравала місцева громадськість, а не освітянське начальство. Тому, цілком логічними є зміни, внесені Положенням 1860 року в керівництво цими закладами - поряд з педагогічною радою тепер створювалася й опікунська «для ... сприяння успішному розвитку училища з боку громадськості». До її складу входили п'ять штатних та двоє виборних членів. Штатні представляли інтереси місцевої освітянської та адміністративної влади, а виборні - тих станів, зусиллями яких училище створювалося та утримувалося (дворянство та купецтво). Згодом міністерство народної освіти (рішення від 17 грудня 1860 року) дозволило залучати більше виборних членів, обґрунтовуючи це тим, що відкриття навчальних закладів ініціюється переважно приватними доброчинцями – дворянами, купцями, чиновниками, з числа яких і пропонувалися нові члени [14, стб. 541-542; 21, ф.707, оп.27, спр.73, арк.12].

Сприяння розвитку училища, визначене як основне завдання діяльності опікунської ради, перш за все полягало у пошуку засобів для його матеріального, фінансового забезпечення. Перелік питань, якими переймалися члени ради, був доволі різноплановим - від найму приміщення або придбання будинку для закладу до придбання навчальних посібників (зошитів) для окремих учениць.

Наприклад, опікунська рада Маріїнського Харківського жіночого училища першого розряду впродовж 1863 - 1864 н.р. розглядала питання про облаштування пансіону для дівчат з інших міст, про регулювання плати за навчання необов'язковим предметам, про розподіл зібраних на благодійних заходах коштів, про заборгованість по оплаті тощо. Звіт розкриває й шляхи надходження доброчинної допомоги. Так, попечителька училища влаштувала музичний концерт на користь училища. Отримані 451 руб. використали на оплату за навчання шести бідних учениць. (150 руб.), одяг і навчальні посібники ще для двох учениць (50 руб.) та поточні потреби училища (251 руб.).

Професори Харківського університету А.Г. Станіславський та Д.І. Каченовський дали на користь училища літературний вечір. Виручені кошти (235 руб. 40 коп.) за їхнім бажанням були витрачені на плату за навчання найбідніших учениць та винагороду учителя французької мови. Він викладав для тих дівчат, які по завершенню курсу планували залишитися вчительками в підготовчому класі училища безоплатно. Одна благодійність породжувала іншу! Окрім грошових пожертв згадуються й матеріальні подарунки. Наприклад, вдова колезького радника А.Ф. Рейпольська передала в подарунок училищу колекцію мінералів та комах, які залишилися після смерті її чоловіка, а студент Месняєв пожертвував вісімнадцять опудал птахів [21, ф.707, оп.30, спр.49, арк. 237-238].

Отже, на перших порах опікунська влада переймалася як питаннями забезпечення самого училища, так і питаннями допомоги його ученицям. Згодом при навчальних закладах почали виникати окремі об'єднання - товариства взаємодопомоги учням, що їм потребують. Вони мали на меті надання допомоги винятково незаможним ученицям. У 1897 році був затверджений типовий статут Товариства взаємодопомоги учням, що унормувало їхню діяльність і стало поштовхом до подальшого створення.

У багатьох випадках, особливо у невеличких містечках, товариства об'єднували одразу декілька навчальних закладів (чоловічі і жіночі). Наприклад, у Києві діяло товариство місцевого реального училища Святої Катерини та жіночої гімназії при Київській євангелійно-лютеранській церкві [21, ф.707, оп.630, спр.551, арк.4], у Білій Церкві - реального училища і жіночої гімназії [21, ф.442, оп.539, спр.1, арк.58], у Златопіллі - чоловічої гімназії та жіночої прогімназії [21, ф.442, оп.534, спр.229, арк. 1, зв.], подібне об'єднання в 1879 році планували створити і в Немирові [21, ф.442, оп.532, спр.306, арк. 1].

Кількісний склад членів товариств чітко не визначався, а щодо їх якісного складу, існували обмеження. Заборонялося приймати нижніх чинів і юнкерів, які перебували на дійсній військовій службі; осіб, обмежених по суду; учнів закладів військового, морського та духовного відомств [21, ф.442, оп.630, спр.551, арк. 4].

Щорічні звіти про діяльність товариств друкувалися типографським способом і доводилися до відома, перш за все, своїх членів та місцевої громадськості. Адже головним джерелом надходження коштів цих товариств були щорічні внески членів, які поділялися на почесних (вони робили значні разові внески або прислужилися закладу в інший спосіб), почесних на рік та дійсних. Окрім членських внесків і разових грошових пожертв скарбницю товариств поповнювали надходження, зібрані на публічних благодійних заходах - концертах, літературних читаннях, танцювальних вечорах тощо.

Як правило, певна частина зібраної суми зараховувалася у запасний капітал закладу, а решта йшла на допомогу бідним ученицям. До уваги бралися не лише матеріальне становище дівчат, обставини, викладені у клопотаннях батьків, родичів чи опікунів, а й старанність і поведінка учениць, відгуки про них учителів [21, ф.442, оп.627, спр.1, арк.195а].

Узагальнення матеріалів про діяльність товариств дозволяє виокремити такі напрями допомоги:

- внесення плати за навчання (була найбільш поширеною формою сприяння ученицям у здобутті освіти). Товариство взаємодопомоги Київської жіночої гімназії, наприклад, у другій половині 1893 року і за 1894 рік 76 % своїх доходів витратило на навчання 67 учениць [21, ф.442, оп.625, спр.1, арк. 38]);
- видача учням книг та інших навчальних посібників;
- забезпечення одягом, харчуванням, місцем для проживання;
- надання разової грошової допомоги;
- надання медичної допомоги вдома або в лікарні і, в разі чого, навіть при похованні;
- допомога для продовження освіти в інших навчальних закладах (за умови успішного вступу).

Ще однією формою допомоги бідним ученицям у міністерських середніх жіночих навчальних закладах стала стипендіальна підтримка. Одні з перших рішень про заснування стипендії зустрічаємо у збірнику постанов по освітньому відомству за 1866 рік. У березні при Кам'янець-Подільській жіночій гімназії з'явилася стипендія генерал-лейтенанта Сухотіна, колишнього Подільського губернатора [15, стб. 290], а

в грудні - при Сімферопольському жіночому училищі стипендія на пошанування пам'яті Єлизавети Калимахи, доньки місцевого начальника жандармів [15, стб. 371]. В основу капіталу для першої стипендії були покладені 400 руб., зібрані у Кам'янці з концерту та спектаклю, а кошти для другої були зібрані за підпискою.

Надалі кількість повідомлень про заснування стипендій лише зростала. Задля унормування процесу міністерство народної освіти 28 червня 1876 року видало постанову «Про порядок заснування при навчальних закладах відомства МНО іменних стипендій» [16, стб. 1592-1604]. Вона стала своєрідним заохоченням до благодійності. Для кожної стипендії розроблялося своє положення, яке потім затверджувалося Міністерством народної освіти. У документах детально з'ясовувалися умови призначення (до уваги бралися матеріальне становище, успішність і поведінка учениці), порядок відбору кандидаток (станове походження, місце народження та проживання), а також вид допомоги (плата за навчання, придбання підручників, одягу чи одноразова допомога). Кошти для цих виплат утворювалися шляхом відррахування відсотків із вкладень за духовними заповітами, збиралися за підпискою або ж вносилися родичами в пам'ять когось із померлих родичів.

Отже, на середину XIX століття для розвитку благодійності загалом, і в сфері освіти зокрема, склався ряд сприятливих чинників соціально-економічного та правового характеру. Наведені факти з історії українських губерній Російської імперії другої половини XIX століття свідчать, що благодійництво окремих громадян та об'єднання їхніх зусиль за допомогою корпоративних організацій, уже існуючих на місцях доброчинних комітетів, новостворених опікунських рад та товариств взаємодопомоги бідним ученицям стали вагомим чинником у справі становлення та подальшої діяльності середніх жіночих навчальних закладів Міністерства народної освіти. Завдяки приватним доброчинним внескам, поєднаним з громадською діяльністю місцевих мешканців, збиралися необхідні кошти, знаходилися приміщення, запрошувалися викладачі, купувалося навчальне приладдя, а окремі учениці шляхом надання їм стипендіальної або іншої допомоги отримували можливість здобути середню освіту.

Література

1. Воронцов А. Материалы для истории и статистики учебных заведений Министерства народного просвещения. Учебные заведения в г. Сумах. СПб.: Тип. Ф.С.Сушинского, 1865. 91 с.
2. Высочайшие повеления. О наименовании открытого в г. Одессе четырёхклассного женского училища «Родонакиевским Эллинским девичьим училищем». *Журнал Министерства народного просвещения*. 1875. Май. С. 3.
3. Женские гимназии и прогимназии Министерства народного просвещения. 1858 - 1905 гг. СПб., 1905. 139 с.
4. Извлечение из отчёта по управлению Одесским учебным округом за 1865 год. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1866. Июль. С. 1 - 107.
5. Лихачёва Е.О. Материалы для истории женского образования в России (1856-1880). СПб.: Тип. М.М.Стасюлевича, 1901. 647 с.
6. Об открытии в г. Чернигове женской гимназии. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1865. Ч. CXXVIII, С. 170 - 171.
7. Омельченко Т.П. Державне законодавство Російської імперії у сфері благодійності в другій половині XIX - на початку XX століть. *Вісник Київського національного університету. Серія Історія*. 2003. Вип. 65-66. С.119 - 122.
8. Отчёт о состоянии Полтавского женского училища первого разряда за 1861 г. *Основа*. 1862. № 2. С.58-71.
9. Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии женских гимназий, прогимназий и Острожского женского графа Д.Н.Блудова училища за 1889 г. *Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1889*. К.: Тип. И.Н.Кушнерёва, 1890. С.1-17.
10. Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии женских гимназий, прогимназий и Острожского женского графа Д.Н.Блудова училища за 1890 г. *Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1890 г.* К.: Тип. И.Н.Кушнерёва, 1891. С.1-14.
11. Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии женских гимназий, прогимназий и Острожского женского графа Д.Н.Блудова училища за 1896 г. *Отчёт попечителя*

-
- Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1896 г. К.: Тип. И.Н.Кушнерёва, 1897. С.1-40.*
12. Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии женских гимназий, прогимназий и Острожского женского графа Д.Н.Блудова училища за 1899 г. *Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1899 г. К.: Тип. И.Н.Кушнерёва, 1900. С.1-83.*
 13. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения (1802–1902). СПб.: Изд-во Мин-ва нар. просв., 1902. 785 с.
 14. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т. 3: Царствование императора Александра II, 1855 - 1864. Санкт-Петербург: тип. Т-ва «Общественная польза», 1865. 1434 стб.
 15. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т. 4: Царствование императора Александра II, 1865 - 1870. Санкт-Петербург : тип. Т-ва «Общественная польза», 1871. 1752 стб.
 16. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т. 6: Царствование императора Александра II, 1874 - 1876. Санкт-Петербург : тип. Т-ва «Общественная польза», 1878. 1830 стб.
 17. Тронько Т.В. Благодійна діяльність полтавських учителів у 60-х роках ХІХ століття. *Четверта Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства. Матеріали.* Полтава, 1998. С.23-26.
 18. Тронько Т.В. Про відкриття жіночого училища другого розряду в місті Кременчук. *Третя Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства. Матеріали.* Полтава, 1994. С.162-165.
 19. Ульянова Г. Законодательство о благотворительности в России (конец XVIII - начало XX вв.). *Отечественная история.* 2005. №6. С.17 - 32.
 20. Училища, образовавшие на юге в последнее время. *Основа.* 1861. №6. С.79-107.
 21. Центральний державний історичний архів України, м. Київ.

* * *

Наукове видання

**Духовні, політичні та освітні практики
в соціально-культурному розвитку людства:
збірник наукових праць
за матеріалами доповідей і повідомлень
дванадцятого Всеукраїнського
науково-практичного семінару з міжнародною участю
«Актуальні питання всесвітньої історії
та методика їх викладання»,
25-26 березня 2021 року**

Комп'ютерний набір і правка – Лобода Д.О.

Верстка та макетування – Лахно О.П.

Здано в набір 13.05.2021 р.

Підписано до друку 27.05.2021 р.

Формат 60х84/16. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 10,5.

Наклад 100 прим.

Видавець: ІВЦ ПНПУ імені В. Г. Короленка
вул. Остроградського, 2, м. Полтава, 36003
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру
серія ДК №3817 від 01.07.2010 р.